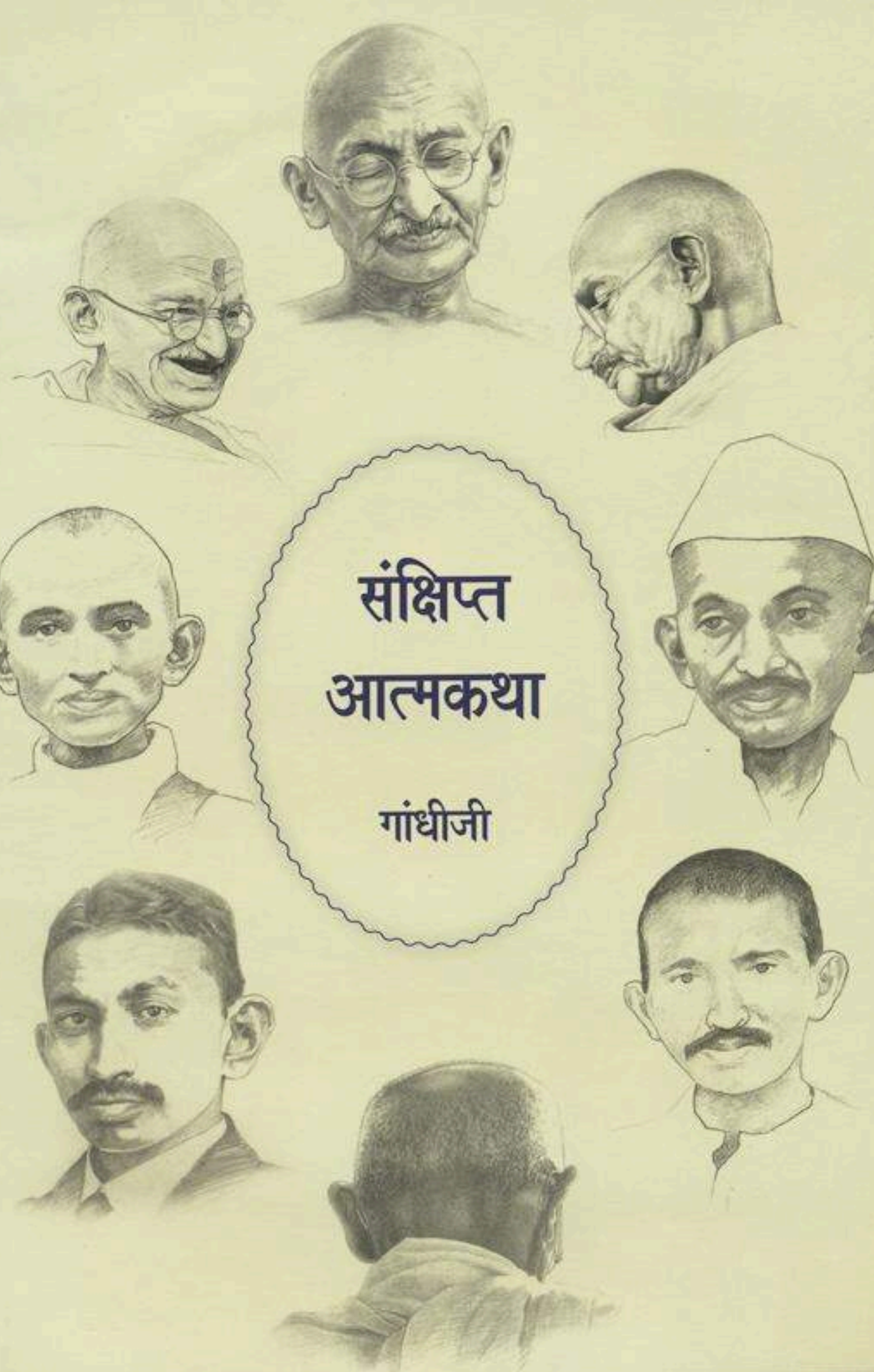

संक्षिप्त
आत्मकथा
गांधीजी

संक्षिप्त आत्मकथा

लेखक

मोहनदास करमचंद गांधी

संक्षिप्तकार

भारतन कुमारप्पा

पहिली आवृत्ति: दिसम्बर २००६

ISBN: 978-81-7229-360-4

मुद्रक व प्रकाशक

विवेक जितेन्द्र देसाई

नवजीवन मुद्रणालय

अहमदाबाद - ३८० ०१४

फोन: ०७९ - २७५४०६३५, २७५४२६३४

Email: sales@navajivantrust.org

Website: www.navajivantrust.org

संपादकांची नोंद

मूळ इंग्रजीत प्रकाशित झालेली 'गांधीजींचे जीवन-चरित्र' आणि 'दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाचा इतिहास' ही दोन्ही पुस्तके जवळ जवळ १००० मुद्रित पृष्ठांची आहेत. ह्या दोन्ही पुस्तकांतील मजकूर संचित व संक्षिप्त स्वरूपात सादर करण्याचा येथे प्रयत्न आहे. तेव्हा ह्या पुस्तकांत मर्यादित जागेत हे साध्य करायचे आहे. गांधीजींचे लिखाण हे नेमके असल्याने हे ध्येय साध्य करणे अर्थातच सोपे नव्हते. शिवाय त्यांनी सांगितलेल्या प्रत्येक गोष्टीसाठी नेमके प्रयोजन असल्याने सर्वच गोष्टी सारख्याच महत्त्वाच्या होत्या. म्हणूनच त्यातील गोष्टी गाळणे खूपच कठीण होते. तरीही आधुनिक माणसांना गांधीजींचे चरित्र संक्षिप्त स्वरूपात उपलब्ध करून हवे होते. या गरजेनुसार व शालेय आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना फायदा व्हावा, यासाठी या आवृत्तीची रचना करण्यात आली. अर्थात मूळ कृतीची जागा ही आवृत्ती घेऊ शकत नाही. ही आवृत्ती बहुसंख्य वाचकांना अधिक ज्ञान गोळा करण्याची प्रेरणा देईल, अशी आशा आहे.

गांधीजींचे हे मूळ लिखाण गुजराथीत आहे. पण नंतर त्याचे इंग्रजीत भाषांतर करण्यात आले. इंग्रजीतील हे भाषांतर त्यांनी स्वतः तपासलेले होते. सदर संस्करण इंग्रजी भाषांतरावरून तयार करण्यात आले आहे.

त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटनांचा अंतर्भाव यात आहे. अर्थात त्यांचे आध्यात्मिक प्रयोजन लक्षात ठेऊनच याची रचना झाली आहे आणि गांधीजींचे मूळ शब्द जसेच्या तसे ठेवण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे. केवळ रूपांतरणाच्या गरजेनुसार काही ठिकाणी शब्दबदल केला आहे. अर्थात हा "बदल" अर्थाचे भान ठेवून केलेला आहे. या रूपांतरणासाठी महादेव देसाईच्या 'माय अर्ली लाइफ' या पुस्तकाचा आधार घेतला आहे.

मुंबई, नोव्हेंबर १९५१

भारतन कुमारप्पा

प्रस्तावना

मला आत्मकथा थोडीच लिहावयाची आहे? मला तर आत्मकथेच्या नावाखाली सत्याचे जे अनेक प्रयोग मी केले आहेत, त्यांची हकिकत लिहावयाची आहे. त्या प्रयोगांमध्ये माझे जीवन गुरफटलेले असल्यामुळे ती हकिकत एखाद्या जीवनवृत्तांप्रमाणे होऊन जाईल ही गोष्ट खरी; परंतु जर तिच्या प्रत्येक पानातून माझे प्रयोगच प्रकट होत राहिले, तर त्या कथेला मी स्वतः निर्दोष समजेन. माझ्या सर्व प्रयोगांची मालिका लोकांसमोर राहिली तर ती लाभदायी होऊन राहिल, असे मला वाटते किंवा असा मला मोह वाटतो म्हणा ना! राजकीय क्षेत्रांतील माझे प्रयोग आता हिंदुस्थानच्या माहितीचे झाले आहेत; पण माझे आध्यात्मिक प्रयोग, की जे माझे मीच जाणू शकणार, आणि त्यातूनच माझी राजकीय क्षेत्रांतील शक्तीही उद्भवलेली आहे, त्या प्रयोगांचे वर्णन करून सांगणे मला आवडेल खरे. जर हे प्रयोग खरोखर आध्यात्मिकच असतील, तर त्यांमध्ये फुसारकीला जागा नाही. त्यांपासून केवळ नम्रतेची वृद्धी होईल. जसजसे मी माझ्या भूतकालीन जीवनावर दृष्टी टाकीत जातो, तसतसे माझे अल्पत्व मला स्पष्टपणे दिसून येते.

मला जे करावयाचे आहे, ज्याच्यासाठी आज तीस वर्षे माझी धडपड चालली आहे, ते तर आत्मदर्शन, ईश्वराचा साक्षात्कार - मोक्ष हेच होय. माझी सर्व हालचाल याच दृष्टीने होत असते. माझे सर्व लिखाण याच दृष्टीने चालते आणि राजकीय चळवळीतही मी मनोभावाने पडतो, तोही याचसाठी. परंतु पहिल्यापासूनच माझे असे मत आहे की, जे एकाला शक्य आहे ते सर्वांना शक्य आहे. त्यामुळे माझे प्रयोग खाजगी म्हणून झालेले नाहीत, खाजगी राहिलेलेही नाहीत. ते सर्वांनी पाहिले म्हणून त्यांची आध्यात्मिकता कमी होत असेल असे मला वाटत नाही. अलबत, अशा कित्येक गोष्टी असतात की ज्या आत्म्यालाच समजणार, आत्म्यातच अंतर्धान पावणार. अशा गोष्टींचे वर्णन माझ्या शक्तीपलीकडचे आहे. माझ्या प्रयोगांमध्ये तरी आध्यात्मिक म्हणजे नैतिक, धर्म म्हणजे नीती, आत्म्याच्या दृष्टीने पाळावयाची नीती तो धर्म.

अर्थात ज्या गोष्टींचा निर्णय बालक, तरुण व वृद्ध करतात व करू शकतात अशा गोष्टींचाच समावेश या कथेमध्ये होईल. असली कथा जर मला तटस्थपणे, निरभिमानी वृत्तीने लिहिता आली,

तर त्यापासून तसलेच प्रयोग करणा-या इतर लोकांना थोडीबहुत सामग्री मिळू शकेल. माझे प्रयोग कोणत्याही प्रकारे संपूर्ण आहेत असे माझे मुळीच म्हणणे नाही. एखादा शास्त्रज्ञ ज्याप्रमाणे आपले प्रयोग अतिशय पद्धतशीर रीतीने विचारपूर्वक व सूक्ष्मपणे करीत असूनही त्यांपासून काढलेली अनुमाने अखेरची आहेत असे लोकांना सांगत नाही किंवा त्या प्रयोगांचे हेच निर्विवाद परिणाम आहेत किंवा नाहीत, याबद्दल तो साशंक नसला तरी तटस्थ राहतो, तशाच त-हेचे माझेही माझ्या प्रयोगांसंबंधी म्हणणे आहे. मी खूप आत्मनिरीक्षण केले आहे, एकन् एक भावना तपासली आहे, तिचे पृथक्करण केले आहे, परंतु त्यावरून निघालेली अनुमाने सर्वांच्याच बाबतीत अखेरची आहेत किंवा खरी आहेत किंवा ती तेवढीच खरी असा माझा मुळीच आग्रह नाही. हो, एवढं मात्र मी अवश्य म्हणतो की, माझ्या दृष्टीने ती खरी आहेत आणि तूर्त तरी अखेरची वाटतात. तशी ती वाटत नसतील, तर त्यांच्या आधारावर मी कोणत्याही कामाची उभारणी करता कामा नये. परंतु मी तर पावलोपावली ज्या ज्या गोष्टी समोर येतील त्यांचे त्याज्य आणि ग्राह्य असे दोन वर्ग पाडतो आणि ग्राह्य मानलेल्या गोष्टींस अनुरूप असे स्वतःचे वर्तन निश्चित करतो. अशा त-हेने ठरविलेल्या आचरणापासून जोपर्यंत माझे, म्हणजे माझ्या बुद्धीचे आणि आत्म्याचे समाधान होत असेल, तोपर्यंत मला त्याच्या शुभ परिणामांबद्दल अविचल विश्वास राखला पाहिजे.

येथे दर्शविलेल्या प्रयोगांना दृष्टांतरूप समजून सर्वांनी आपापले प्रयोग यथाशक्ती आणि यथामति करावे एवढीच माझी इच्छा आहे. या मर्यादित क्षेत्रामध्येही लोकांना माझ्या आत्मकथेच्या लेखांचा पुष्कळ उपयोग होऊ शकेल असा मला विश्वास वाटतो; कारण की सांगण्यालायक एकही गोष्ट मी लपविणार नाही. माझ्या दोषांची जाणीव वाचकांस परिपूर्ण करून देण्याची मला उमेद आहे. मला फक्त सत्याचे शास्त्रीय प्रयोग वर्णावयाचे आहेत. मी कसा देखणा आहे, ते सांगत बसण्याची तिळमात्र इच्छा नाही. ज्या मापाने स्वतःला मोजण्याची माझी इच्छा आहे, आणि जे माप आपण सर्वांनी स्वतःला लावले पाहिजे, त्याप्रमाणे तर मी निःशंकपणे म्हणेन की 'त्याच्या' पासून अजूनही मी दूर आहे.

मोहनदास करमचंद गांधी

आश्रम, साबरमती
२६ नोव्हेंबर, १९२५

अनुक्रमणिका

संपादकांची नोंद

प्रस्तावना

खंड १ : बालपण आणि युवावस्था

१. जन्म आणि मातापिता
२. हायस्कूलमध्ये
३. बालविवाह
४. दुःखद मैत्री
५. चोरी आणि प्रायश्चित्त
६. वडिलांचा आजार व मृत्यू
७. धर्मजागृती
८. विलायतेची तयारी
९. स्टीमरमध्ये

खंड २ : लंडनमध्ये विद्यार्थी म्हणून

१०. लंडनमध्ये
११. 'सभ्य' वेशात
१२. फेरफार
१३. लाजाळूपणा हीच माझी ढाल
१४. असत्यरूपी हलाहल
१५. धार्मिक परिचय

खंड ३ : बॅरिस्टर म्हणून भारतात

१६. हिंदुस्थानात परत
१७. संसारप्रवेश
१८. पहिला अपघात

खंड ४ : दक्षिण आफ्रिकेत

१९. दक्षिण आफ्रिकेत पोहोचलो
२०. प्रिटोरियाला जाताना
२१. प्रिटोरियातील पहिला दिवस
२२. ख्रिस्ती संबंध
२३. हिंदी लोकांची ओळखदेख
२४. दावा
२५. को जाने कल की
२६. नाताळ इंडियन काँग्रेस
२७. तीन पौडांचा कर

खंड ५ : हिंद भेट

२८. हिंदुस्थानात

खंड ६ : दक्षिण आफ्रिकेत परत

२९. दक्षिण आफ्रिकेत आगमन आणि तुफान
३०. बालशिक्षण आणि सेवावृत्ती
३१. साधी राहणी
३२. एक पुण्यस्मरण आणि प्रायश्चित्त
३३. बोअर युद्ध
३४. नगर सुधारणा
३५. किमती भेटवस्तू

खंड ७ : स्वदेशी

३६. महासभेमध्ये प्रथमच
३७. लॉर्ड कर्झनचा दरबार

खंड ८ : दक्षिण आफ्रिकेत

३९. परत दक्षिण आफ्रिकेला
४०. गीतेचा अभ्यास
४१. 'इंडियन ओपिनियन'
४२. एका पुस्तकाचा विलक्षण परिणाम
४३. फिनिक्सची स्थापना
४४. घरातील फेरफार व बालशिक्षण
४५. झुलू बंड
४६. ब्रह्मचर्य
४७. पत्नीची दृढता
४८. घरात सत्याग्रह
४९. संयमाकडे
५०. वकिलीसंबंधीची काही स्मरणे
५१. सत्याग्रहाचा जन्म
५२. कैद
५३. आघात
५४. सत्याग्रहाची पुनरावृत्ती
५५. टॉल्स्टॉय फार्म
५६. लढतीमध्ये स्त्रियांचा सहभाग
५७. मजुरांची रीघ
५८. ती भव्य कूच
५९. सत्याग्रहाचा विजय

खंड ९ : विलायत आणि युद्ध

६०. युद्धात सहभाग

खंड १० : स्वदेशी परत आणि साबरमती आश्रमाची स्थापना

- ६१. पुण्यामध्ये
- ६२. तिस-या वर्गाच्या हालअपेष्टा
- ६३. आश्रमाची स्थापना

खंड ११ : चंपारण्य

- ६४. निळीचा डाग
- ६५. अहिंसादेवीचा साक्षात्कार
- ६६. खटला काढून घेतला
- ६७. ग्रामप्रवेश
- ६८. निळीचा डाग धुतला

खंड १२ : अहमदाबादचे मजूर

- ६९. मजुरांशी संबंध
- ७०. उपवास

खंड १३ : खेडा सत्याग्रह

- ७१. खेडामध्ये सत्याग्रह
- ७२. कांदेचोर
- ७३. खेडा सत्याग्रहाचा शेवट

खंड १४ : रिक्रूटभरती

- ७४. रिक्रूटभरती
- ७५. मृत्युशय्या

खंड १५ : रौलॅट ॲक्ट आणि राजकारणात प्रवेश

- ७६. रौलॅट ॲक्ट
- ७७. तो आठवडा
- ७८. 'हिमालयाएवढी चूक'

- ७९. 'नवजीवन' आणि 'यंग इंडिया'
- ८०. अमृतसरची राष्ट्रीय सभा

खंड १६ : खादीचा जन्म

- ८१. खादीचा जन्म
- ८२. पूर्णाहुती

खंड १ : बालपण आणि युवावस्था

१. जन्म आणि मातापिता

माझे आजोबा, उत्तमचंद गांधी उर्फ ओता गांधी दृढनिश्चयी असावेत असे दिसते. राजकीय खटपटींमुळे त्यांना पोरबंदर सोडावे लागले व त्यांनी जुनागडच्या राज्याचा आश्रय घेतला. त्यांनी नबाबसाहेबांना डाव्या हाताने सलाम केला. या उघड दिसणाऱ्या अविनयाचे कोणी कारण विचारले तेव्हा जबाब मिळाला, “उजवा हात तर पोरबंदरला देऊन चुकलो आहे.”

ओता गांधींचे एकामागून एक दोन विवाह झाले. पहिल्याचे त्यांना चार मुलगे होते आणि दुसऱ्याचे दोन. त्यांपैकी पाचवे करमचंद उर्फ कबा गांधी व शेवटचे तुलसीदास गांधी. उभयता बंधूंनी आळीपाळीने पोरबंदरमध्ये कारभाऱ्याचे काम केले. कबा गांधी हे माझे वडील.

कबा गांधींचीही एकामागून एक चार कुटुंबे झाली. शेवटच्या पुतळीबाईपासून एक मुलगी व तीन मुलगे. त्यातला सर्वात धाकटा मी.

वडील कुटुंबप्रेमी, सत्यप्रिय, धीट, उदार पण रागीट असे होते. सरकारशी ते अत्यंत राजनिष्ठ असत. एकदा प्रांतांच्या एका साहेबाने राजकोटच्या ठाकूरसाहेबांचा अपमान केला. त्याबद्दल ते त्यांच्याशी भांडले. साहेब संतापले. कबा गांधींना माफी मागण्यास फर्माविले. त्यांनी माफी मागण्याचे नाकारले व त्यापायी काही तास अटकेतही राहिले; परंतु डगमगले नाहीत. त्यामुळे अखेरीस त्यांना साहेबाने सोडून देण्याचा हुकूम केला.

वडिलांनी द्रव्यसंचय करण्याचा लोम कधीच धरला नव्हता; त्यामुळे आम्हा भावांसाठी ते थोडकीच मिळकत ठेवून गेले.

वडिलांचे शिक्षण केवळ अनुभवजन्य होते. ज्याला आपण आज गुजराथी पाचव्या इयत्तेचे शिक्षण म्हणू. तेवढे शिक्षण त्यांचे झाले असेल. इतिहास-भूगोलाचे ज्ञान तर विचारायलाच नको. असे असूनही व्यवहारज्ञान इतक्या उच्च दर्जाचे होते, की सूक्ष्मात सूक्ष्म प्रश्नाचा उलगडा करण्यात किंवा हजार माणसांकडून काम करून घेण्यास त्यांना अडचण पडत नसे. धार्मिक शिक्षण

नसल्यासारखेच. परंतु देवळात जाण्याने, कथा वगैरे ऐकून जे धर्मज्ञान असंख्य हिंदूंना सहजी मिळते, ते त्यांना होते. एक विद्वान ब्राह्मण आमच्या कुटुंबाचे मित्र होते. त्यांच्या सल्ल्यावरून शेवटच्या वर्षात त्यांनी गीतापाठ सुरू केला होता आणि रोज पूजेच्या वेळी थोडेबहुत श्लोक ते मोठ्याने पठण करीत असत.

आई साध्वी स्त्री होती, अशी माझ्या मनावर छाप राहिलेली आहे. ती फार भाविक होती. पूजापाठ केल्याशिवाय कधी जेवत नसे. हवेलीत (गुजराथेतील वैष्णवांच्या देवालयास 'हवेली' म्हणतात) नित्यनेमाने जायची. मला समजू लागले तेव्हापासून तिने चातुर्मास व्रतवैकल्याखेरीज रिते दवडलेले मला स्मरत नाही. ती कठीणात कठीण व्रत घेई आणि निर्विघ्नपणे पार पाडी. घेतलेली व्रते आजारी पडली तरी सोडायची नाही. मला असा एक प्रसंग स्मरतो की, तिने चांद्रायण-व्रत केले. त्यामध्ये आजारी पडली. परंतु व्रत भंगू दिले नाही. लागोपाठ दोन-तीन उपवास म्हणजे तर तिला काहीच वाटत नसे. चातुर्मासात एकभुक्त राहणे हे तर तिला सामान्य वाटत असे. एवढ्याने संतोष न मानता एका चातुर्मासात तर तिने एक दिवसाआड जेवण्याचा नियम केला होता. एक चातुर्मासात तिचे असे व्रत होते की, सूर्यनारायणाचे दर्शन करून नंतरच जेवावयाचे. त्या पावसाळ्यात आम्ही मुले ढगांकडे डोळे लावून पाहत राहत असू की, केव्हा सूर्य दिसतो आणि आई जेवते. पावसाळ्यात पुष्कळ वेळा दर्शन दुर्मीळ होत असते, हे सर्वांना माहीतच आहे. असेही दिवस स्मरतात, की ज्या दिवशी आम्ही सूर्य पाहावा, "आई, आई, सूर्य दिसला" असे ओरडावे, आणि आई घाईघाईने येते तो सूर्याने दडी मारावी! "त्याचे काय मोठे? आज नशिबात जेवायचे नसेल!" असे म्हणून ती परत वळे आणि स्वतःच्या कामात दंग होऊन जाई.

आई व्यवहारकुशल होती. दरबारच्या सर्व गोष्टी तिला समजत. राज-स्त्रियांमध्ये तिच्या बुद्धीबद्दल आदर असे. मी लहान म्हणून कधी कधी आई मला राजवाड्यात आपल्याबरोबर धेऊन जाई. त्यावेळी 'आजीसाहेबां' बरोबर चालणारे कित्येक संवाद मला अजून आठवतात.

या आईबापांच्या घरी मी संवत् १९२५च्या भाद्रपद वद्य द्वादशीच्या दिवशी म्हणजे सन १८६९च्या ऑक्टोबरच्या २ तारखेला पोरबंदर अथवा सुदामापुरी येथे जन्माला आलो.

२. हायस्कूलमध्ये

बालपण पोरबंदरातच गेले. कोठल्याशा शाळेत मला घातले होते असे आठवते. कसेबसे काही पाठे शिकलो. त्यावेळी मुलांबरोबर मी पंतोजींना मात्र शिव्या देण्यास शिकलो होतो, एवढी आठवण आहे; दुसरे काहीएक आठवत नाही. त्यावरून मी अनुमान करतो की, माझी बुद्धी मंद असावी.

पोरबंदरहून वडील राजस्थानी कोर्टाचे सभासद होऊन राजकोटला गेले तेव्हा माझे वय सातएक वर्षांचे असावे. मला राजकोटच्या प्राथमिक शाळेत घातले. या शाळेतील दिवस मला चांगले आठवतात. पंतोजींची नावे वगैरेही आठवतात. पोरबंदरप्रमाणेच येथीलही अभ्यासासंबंधी सांगण्यासारखे विशेष काही नाही. माझी गणना सामान्य दर्जाच्या विद्यार्थ्यांत तरी होत असेल की नाही याबद्दल शंकाच. प्राथमिक शाळेतून मुख्य शाळेत व तेथून हायस्कूलात पोहचतो माझ्या वयाला बारा वर्षे होऊन गेली. तोपर्यंत मी कधीही शिक्षकांशी लबाडी केल्याचे किंवा कोणाशी मैत्री जोडल्याचे स्मरत नाही. मी अतिशय भिडस्त मुलगा होतो.

माझी पुस्तके आणि माझा अभ्यास हेच माझे एकमात्र सोबती. घंटा वाजण्याच्या सुमारास पोचायचे आणि शाळा बंद होताक्षणी घरी पळायचे. 'पळायचे' हा शब्द जाणीवपूर्वक लिहिला आहे. कारण कोणाबरोबर बोलत राहणे मला आवडत नसे. 'कोणी माझी थट्टा केली तर' अशी भीतीही वाटे.

हायस्कूलातील पहिल्याच वर्षी परीक्षेच्या प्रसंगी घडलेली एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. शाळाखात्याचे इन्स्पेक्टर जाइल्स शाळा तपासण्यास आले होते. त्यांनी पहिल्या इयत्तेच्या मुलांना पाच शब्द लिहायला सांगितले. त्यांत एक शब्द केटल (Kettle) होता. त्याची वर्णरचना मी चुकीची लिहिली. मास्तरांनी मला आपल्या बुटाचे टोक मारून इशारा दिला. परंतु माझ्या ते कोठून लक्षात येणार? मास्तर मला समोरच्या विद्यार्थ्यांच्या पाटीकडे पाहून माझे शुद्धलेखन सुधारण्यास सांगत असतील, अशी माझी कल्पनाही होऊ शकली नाही. माझी समजूत की, आम्ही एकमेकांचे चोरून पाहू नये एवढ्यासाठीच मास्तर नजर ठेवीत आहेत. सर्व विद्यार्थ्यांचे पाचही शब्द बरोबर

आले आणि मीच काय तो 'ढ' ठरलो! माझा 'मूर्खपणा' मास्तरांनी मागाहून मला दाखवून दिला. परंतु माझ्या मनावर त्या सांगण्याचा काही परिणाम झाला नाही. मला दुसऱ्या विद्यार्थ्यांची कॉपी कधीच करता आली नाही.

असे असूनही मास्तरांविषयीची माझी विनयवृत्ती कधीच ढळली नाही. वडील मंडळींचे दोष न पाहण्याचा गुण माझ्यामध्ये स्वभावतःच होता. त्याच मास्तरांचे इतर दोषही मागाहून माझ्या ध्यानात आले. तरीही त्यांच्याबद्दल मला वाटणारा आदर कायम राहिला. वडिलांच्या आज्ञेचे पालन करायचे, एवढे मला माहीत होते. ते सांगतील ते करावे; त्यांच्या कृत्यांच्या गुणदोषांच्या निवाड्यात आपण पडू नये.

याच सुमारास दुसरे दोन प्रसंग घडले ते कधीही माझ्या स्मरणातून गेलेले नाहीत. मला सामान्यपणे शाळेच्या पुस्तकांपलीकडे काहीही वाचण्याचा नाद नसे. धडे केले पाहिजेत; बोललेले सहन व्हावयाचे नाही, मास्तरांना फसवावयाचे नाही म्हणून धडे वाचीत असे. परंतु मनातून कंटाळा. त्यामुळे धडे पुष्कळदा कच्चे राहत. मग इतर वाचन सुचणार कोठून? परंतु वडिलांनी विकत आणलेले एक पुस्तक माझ्या नजरेत भरले. 'श्रावण पितृभक्ति'¹ नाटक. ते मी अतिशय आवडीने वाचले. त्याच सुमारास काचेतून चित्रे दाखविणारेही दारोदार हिंडत. त्यांच्यापासून श्रावण आपल्या आईबापांना कावडीत बसवून यात्रा करण्यास घेऊन जात आहे. असे चित्र मी पाहिले. दोन्ही गोष्टींचा माझ्या मनावर खूप परिणाम झाला. "मला पण श्रावणासारखे व्हावयाचे" असे मनात येई. श्रावणाच्या मृत्युसमयीचा त्याच्या मातापित्यांचा विलाप अजून आठवतो. त्या हृदयद्रावक सुरांनी माझ्या मनाला हलवून टाकले. ती गोड चाल मी वडिलांनी घेऊन दिलेल्या बाजावरही बसविली.

असाच एक दुसरा प्रसंग झाला. याच सुमारास कोणी नाटकमंडळी आली होती. तिचे नाटक पाहण्याची परवानगी मिळाली. हरिश्चंद्राचे आख्यान होते.² ते नाटक पाहण्याचा मला कंटाळा कसा तो वाटेच ना. ते पुनःपुन्हा पाहण्याची इच्छा होई. वारंवार पाहायला कोण जाऊ देणार? परंतु मनातल्या मनात मी ते नाटक शेकडो वेळा रंगविले असेल! "सर्वांनीच

हरिश्चंद्रासारखे सत्यवादी का होऊ नये?" हाच विचार घोळे. हरिश्चंद्रावर आल्या तसल्या विपत्ती भोगून सत्याचे पालन करावे हेच खरे सत्य. नाटकात वर्णिलेल्या होत्या तशाच विपत्ती हरिश्चंद्रावर येऊन पडल्या असल्या पाहिजेत, असेच मी तरी समजत होतो. हरिश्चंद्राचे दुःख पाहून, त्याचे स्मरण करून मी खूप रडलो आहे. आज माझ्या बुद्धीला समजत आहे की, हरिश्चंद्र ही कोणी ऐतिहासिक व्यक्ती नसावी. परंतु माझ्या मनःसृष्टीत हरिश्चंद्र आणि श्रावण आजही जिवंत आहेत. आजसुद्धा मी ती नाटके वाचली, तर आजही मला अश्रू येतील असे वाटते.

हायस्कुलात माझी गणना 'ढ' विद्यार्थ्यांत होत नसे. शिक्षकांची मर्जी तर मी नेहमीच संपादित असे. प्रत्येक वर्षी आईबापांना विद्यार्थ्यांचा अभ्यास व वर्तन यासंबंधी प्रमाणपत्रे पाठविली जात. त्यामध्ये कधीही माझा अभ्यास किंवा वर्तन खराब असल्याबद्दल टीका नव्हती. दुसऱ्या इयत्तेनंतर बक्षिसेही मिळविली व पाचव्या व सहाव्या इयत्तेत अनुक्रमे चार व दहा रुपयांची शिष्यवृत्तीही मिळविली. ती मिळविण्यात माझ्या हुशारीपेक्षा दैवाचाच भाग विशेष होता. ही शिष्यवृत्ती सर्व विद्यार्थ्यांसाठी नव्हती; तर जे सोरठ प्रांतातले विद्यार्थी असतील, त्यात पहिला येणाऱ्याला होती. चाळीस-पन्नास विद्यार्थ्यांच्या वर्गात त्या दिवसांत सोरठ—प्रांताचे विद्यार्थी कितीसे असणार?

मला स्वतःला असे स्मरते की मला माझ्या हुशारीबद्दल अभिमान मुळीच नव्हता. बक्षीस किंवा शिष्यवृत्ती मिळाली तर मला आश्चर्य वाटत असे. परंतु माझ्या वर्तनाला मी फार जपत असे. वर्तनात उणीव निघाली तर मला रडू येई. शिक्षकांना मला बोलावे लागेल अशा तऱ्हेचे माझ्या हातून काहीही घडणे किंवा शिक्षकांना तसे वाटणे ही गोष्ट मला असह्य होत असे. एक वेळ मार खावा लागला असे माल स्मरते. माराचे दुःख नव्हते. परंतु मी शिक्षेला पात्र झालो याचे महादुःख वाटले. मी खूप रडलो. हा प्रसंग पहिल्या किंवा दुसऱ्या इयत्तेतील आहे. दुसरा प्रसंग सातव्या इयत्तेतील आहे. त्यावेळी दोराबजी एदलजी गिमी हेडमास्तर होते. ते विद्यार्थीप्रिय होते. कारण, ते नियम पाळीत, पद्धतशीर काम करीत, करवीत व शिकवीतही चांगले. त्यांनी वरच्या इयत्तांच्या विद्यार्थ्यांस कसरत व क्रिकेट अनिवार्य केली होती. मला त्यांचा कंटाळा. भाग पडण्यापूर्वी मी कधी कसरत, क्रिकेट किंवा फुटबॉलमध्ये गेलोच नव्हतो: माझा भिडस्त स्वभाव हेही न जाण्याचे

एक कारण होते. आता मला दिसते की, हा कंटाळा चुकीचा होता. कसरतीचा शिक्षणाशी संबंध नाही, अशी चुकीची समजूत माझी त्यावेळी होती. नंतर मी समजलो की, व्यायामाला म्हाणजे शारीरिक शिक्षणाला मानसिक शिक्षणाच्या बरोबरीचे स्थान विद्यार्जनात असले पाहिजे.

तरीही कसरतीत न गेल्यामुळे माझे नुकसान झालेले नाही, हेही मला नमूद केले पाहिजे. त्याचे कारण असे की, पुस्तकात मोकळी हवा खायला सहलीला जाण्याची शिफारस वाचली, ती मला आवडली होती आणि त्यामुळे फिरायला जाण्याची मला सवय जडली होती. ती शेवटपर्यंत राहिली. त्यामुळे माझे शरीर काही अंशी कसलेले बनले.

कंटाळ्याचे दुसरे कारण वडिलांची सेवा करण्याची तीव्र इच्छा हे होते. शाळा बंद झाली की लगेच घरी जाऊन सेवा-चाकरीला लागत असे. जेव्हा कसरत आवश्यक झाली तेव्हा या सेवेमध्ये विघ्न आले. वडिलांची सेवा करण्यासाठी कसरतीची माफी मिळाली पाहिजे अशी विनंती केली. परंतु गिमीसाहेब कसली माफी देतात? एका शनिवारी सकाळची शाळा होती. संध्याकाळी चार वाजता कसरतीला जायचे होते. माझ्यापाशी घड्याळ नव्हते. आकाशात ढग असल्यामुळे वेळेची उमज पडेना. ढगांमुळे मी फसलो. कसरतीला जातो तो सर्व निघूनही गेले होते. दुसऱ्या दिवशी गिमीसाहेबांनी हजेरी तपासली. तीत मी गैरहजर निघालो. मला कारण विचारले. मी जे होते ते सांगितले. त्यांनी ते खरे मानले नाही आणि मला एक की दोन आणे (किती ते बरोबर आठवत नाही) दंड झाला.

मी खोटा ठरलो. मला अतिशय दुःख झाले. “मी खोटा नाही” हे कसे सिद्ध करू? काही उपाय सुचेना. मनातल्या मनात फुणफुणत राहिलो, रडलो. ठरवले की सत्य बोलणान्याने व सत्य आचरणान्याने गाफीलही राहता कामा नये. अशा तऱ्हेची गफलत माझ्या शिक्षणाच्या मुदतीत ही पहिली व शेवटचीच होय. मला पुसट आठवण आहे की, अखेरीला मी तो दंड माफ करवू शकलो. कसरतीतून मोकळीक तर मिळविलीच. शाळेच्या वेळेनंतर स्वतःच्या सेवेसाठी आपल्याला माझी जरूर असते, असे वडिलांचे पत्र हेडमास्तरांना असल्यामुळे मोकळीक मिळाली.

व्यायामाऐवजी फिरायचे ठरविले. त्यामुळे शरीराला व्यायाम न देण्याच्या चुकीबद्दल मला कदाचित शिक्षा भोगावी लागली नाही; परंतु दुसऱ्या एका चुकीची शिक्षा मी आजपर्यंत भोगित

आहे. शिक्षणामध्ये हस्ताक्षर चांगले लिहिण्याची जरूर नाही, असा चुकीचा समज माझ्यामध्ये कोठून आला ते माहीत नाही.

या काळच्या विद्याभ्यासासंबंधी आणखी दोन आठवणी नमूद करण्यासारख्या आहेत. विवाहामुळे एक वर्ष फुकट गेले ते भरून काढण्याचा दुसऱ्या इयत्तेत मास्तरांनी माझ्याकडून बेत कराविला. मेहनती विद्यार्थ्याला तसे करण्याची परवानगी त्यावेळी तरी मिळत असे. म्हणून मी तिसऱ्या इयत्तेत सहा महिने बसलो व उन्हाळ्याच्या सुट्टीपूर्वीच्या परीक्षेनंतर मला चौथीत घातले. येथपासून काही शिक्षण इंग्रजीगुन होऊ लागते. मला काही समजेचना. भूमितीसुद्धा चौथ्या इयत्तेत सुरू होते. मी तीत मागे पडलो होतोच. शिवाय इंग्रजी माध्यमाने ती अधिक अवघड केली. भूमितीचे शिक्षक समजावून देण्यात हुशार होते. परंतु माझे काही बस्तानच बसेना. मी अनेक वेळा निराश होत असे. कित्येक वेळा असेही वाटे की, दोन इयत्ता सोडून देऊन परत तिसऱ्या इयत्तेचा मार्ग धरावा. परंतु तसे केल्यास माझी अब्रू जाईल व मी झटून अभ्यास करीन या विश्वासावर ज्या शिक्षकांनी मला वर चढविण्याबद्दल शिफारस केली, त्या शिक्षकांचीही अब्रू जाणार या भयाने खाली उतरण्याचा विचार मी रद्द केला. प्रयत्न करता करता जेव्हा युक्लिडच्या तेराव्या प्रमेयाशी आलो तेव्हा एकाएकी मला वाटू लागले की भूमिती तर सोप्यात सोपा विषय आहे. ज्यात बुद्धीचा फक्त साधा व सरळ उपयोग करायचा आहे, त्यात अडचण ती कसली? त्यानंतर नेहमी मला भूमिती हा सोपा व रंजक विषय होऊन राहिला.

संस्कृतने मला भूमितीपेक्षाही अधिक त्रास दिला. भूमितीमध्ये घोकायचे काहीच नसते, तर संस्कृतात पाहतो तो सर्व काही घोकायचेच! हा विषयही चौथ्या इयत्तेपासून सुरू झाला. सहाव्या इयत्तेत मी हरलो. संस्कृत शिक्षक फार कडक होते. विद्यार्थ्यांना खूप शिकविण्याचा त्यांना लोभ असे. संस्कृत-वर्ग आणि फारसी-वर्ग यांमध्ये एक प्रकारची स्पर्धा असे. फारसी शिकविणारे मौलवी गरीब होते. विद्यार्थी आपापसात बोलत असत की फारसी फार सोपे आहे आणि फारसी-शिक्षक फार सज्जन मनुष्य आहेत. विद्यार्थी करतील तेवढ्यावर ते चालवून घेतात. मी पण सोपे आहे, असे ऐकून लोभात पडलो आणि एक दिवस फारसीच्या वर्गात जाऊन बसलो! संस्कृत शिक्षकाला दुःख झाले. त्यांनी मला बोलावले “तू कोणाचा मुलगा हे तरी ध्यानी आण. तुझ्या

धर्माची भाषा तू शिकणार नाहीस? तुला ज्या अडचणी येतील त्या मला दाखव. माझी तर सर्व मुलांना उत्तम संस्कृत शिकविण्याची इच्छा आहे. पुढे त्याच्यामध्ये मधुर रसाचे घुटके चाखायला मिळणार. आहेत. तू असा कंटाळून जाऊ नकोस. तू पनः माझ्या वर्गात येऊन बैस.”

मी शरमलो. शिक्षकाच्या प्रेमाची अवहेलना माझ्याने करवली नाही. आज माझा आत्मा कृष्णशंकर मास्तरांचे उपकार मानीत आहे. कारण जितके संस्कृत मी त्यावेळी शिकलो, तेवढेही जर शिकलो नसतो तर आज संस्कृत शास्त्रामध्ये मला जी गोडी वाटते, ती वाटली नसती. मला तर याचाच पश्चात्ताप होत आहे की, मी संस्कृत जास्त शिकलो नाही. कारण कोण्याही हिंदू बालकाने संस्कृतचा सरस अभ्यास केल्याशिवाय राहता कामा नये.

अलीकडे तर मला असे वाटते की, भारतवर्षाच्या उच्च शिक्षणक्रमामध्ये मातृभाषेखेरीज राष्ट्रभाषा हिंदी, संस्कृत, फारसी, अरबी व इंग्रजी एवढ्यांना स्थान मिळाले पाहिजे. इतक्या भाषांच्या संख्येकडे पाहून कोणाला भिऊन जाण्याचे कारण नाही. भाषा पद्धतशीर रीतीने शिकविण्यात येईल आणि सर्व विषय इंग्रजीतूनच शिकविण्याचा व तयांवर विचारही इंग्रजीतूनच करण्याचा बोजा आपल्यावर नसेल, तर वरील भाषा शिकण्यात जड असे काहीच नाही; एवढेच नव्हे, तर त्यामध्ये फार गोडी वाटे. शिवाय जो एक भाषा शास्त्रीय पद्धतीने शिकेल, त्याला नंतर दुसरी भाषा शिकणेही सोपे जाते.

¹ तरुण तपस्वी श्रावण आपल्या अंध आईवडिलांची सेवा करण्यात रत असायचा. एकदा त्यांना कावडीत बसवून यात्रा करण्यास घेऊन जात होता तेव्हा वाटेत रामाचे पिता दशरथ यांनी नकळत त्याची हत्या केली.

² हिंदु धर्मग्रंथानुसार राजा हरिश्चंद्र सूर्यवंशी होते. आपल्या उदारपणा व सत्यप्रेमामुळे ते प्रसिद्ध होते. एकदा विश्वामित्र ऋषींनी त्यांची परीक्षा पाहण्याचे ठरविले. त्यांनी त्यांच्या पत्नीला डाकिण/चेटकीण ठरवून तिची हत्या करायला लावले. अशा कठोर कसोटीतूनदेखील ते पार पडले. हे केवळ त्यांच्या असाधारण धैर्य व सत्यपालनामुळेच.

३. बालविवाह

तेरा वर्षाचा असताना माझा विवाह झाला, ही गोष्ट लिहिताना मला दुःख होते. आज माझ्यासमोर बारा-तेरा वर्षांची मुले माझ्या देखरेखीखाली आहेत. त्यांच्याकडे पाहतो आणि माझ्या विवाहाचे स्मरण करतो, तेव्हा मला स्वतःबद्दल कीव वाटू लागते; आणि माझ्यावर ओढवलेल्या प्रसंगातून बचावल्याबद्दल या मुलांना धन्यवाद देण्याची इच्छा होते. तेरा वर्षांच्या वयात झालेल्या माझ्या विवाहाच्या समर्थनार्थ असा एकही नैतिक युक्तिवाद मला सुचू शकत नाही.

त्यावेळी माझ्या मनात चांगले चांगले कपडे घालायला मिळतील, वाजंत्री वाजतील, वरात निघेल, सुग्रास भोजने मिळतील, एका नव्या मुलीबरोबर खेळ करायला मिळतील वगैरे हौसेपलीकडे दुसरे काही असल्याचे स्मरत नाही. हळूहळू एकमेकांना ओळखू लागलो. बोलूचालू लागलो. आम्ही दोघं सारख्या वयाची आहोत. पण मी मात्र स्वामित्व, गाजवायला सुरुवात केली!

मला काही पत्नीच्या पवित्रतेबद्दल शंका घेण्याचे कारण नव्हते. परंतु असूया ही कारण थोडीच शोधीत बसणार? माझी पत्नी कोठे जाते, हे मला नेहमी माहीत झालेच पाहिजे; म्हणून तिने माझ्या परवानगीवाचून कोठेही जाता कामा नये. या गोष्टीमुळे आमच्यामध्ये दुःखदायक बेबनाव होऊ लागले. परवानगीशिवाय कोठेही जायचे नाही, ही एक प्रकारची कैदच झाली. परंतु कस्तुरबाई ही अशा प्रकारची कैद सहन करणारी स्त्री नव्हती. मनाला येईल तेव्हा खुशाल मला विचारल्याशिवाय ती जाई. मी जसजसा दाब घाली तसतशी ती अधिकच मोकळीक घेई, आणि तसतसा मी अधिकच चिडत असे. अशा तऱ्हेने आम्हा बालकांमध्ये अबोला वरचेवर उद्भवू लागला. कस्तुरबाईने जी मोकळीक घेतली, ती मी निर्दोष समजतो. जिच्या मनाला पापाचा स्पर्शही नाही, अशी बालिका देवदर्शनाला जायचे किंवा कोणाला भेटायला जायचे, असल्या गोष्टींवर नियंत्रण का म्हणून सहन करील? मी जर तिच्यावर दडपण घालणार तर तिने माझ्यावर का घालू नये? पण हे आता सुचते. त्याकाळी तर मला माझे स्वामित्व सिद्ध करायचे होते!

परंतु आमच्या या गृहसंसारात माधुर्य मुळीच नव्हते, असे वाचकाने समजू नये. माझ्या वक्रतेच्या मुळाशी प्रेम होते. माझ्या मनातून माझ्या पत्नीला आदर्श स्त्री बनवायचे होते. तिने निष्पाप व्हावे, निष्पाप रहावे, मी शिकतो ते शिकावे, आणि आमची उभयतांची एकतानता व्हावी, अशीच माझी भावना होती.

कस्तुरबाईंच्या मनात ही भावना असल्याचे मला माहीत नाही. ती निरक्षर होती. स्वभावाने सरळ, स्वतंत्र, मेहनती आणि माझ्याशी तरी मितभाषण करणारी होती. आपणही चांगले शिकलेले असावे, अशी तिची इच्छा मी माझ्या बालपणात कधीही अनुभवलेली नाही.

४. दुःखद मैत्री

हायस्कूलमध्ये माझे खास मित्र असे थोडेच होते. अशा मैत्रीचे नाव देता येईल असे दोन मित्र मला निरनिराळ्या वेळी होते. एक संबंध मी आपण होऊन त्या मित्राचा त्याग केला नसताही फार काळ चालला नाही. मी दुसऱ्या मित्राची संगत धरली म्हणून पहिल्याने मला सोडले. दुसरी मैत्री हे माझ्या आयुष्यातील एक दुःखद प्रकरण आहे. ही मैत्री पुष्कळ वर्षांपर्यंत चालली. ती मैत्री करण्यामध्ये माझी दृष्टी त्या मित्राला सुधारण्याची होती.

त्या इसमाची प्रथम माझ्या मधल्या बंधुंशी मैत्री होती. तो माझ्या बंधूंच्या वर्गात होता. त्याच्यात कित्येक दोष होते, ते मला दिसत होते. परंतु ज्याला आपला म्हटले, त्याला कधी अंतर द्यायचे नाही हा गुण मी त्याच्या ठिकाणी कल्पिला होता. माझी मातुश्री, माझे वडील बंधू व माझी धर्मपत्नी तिघांनाही ही संगत रुचत नव्हती. माझ्यासारखा गर्विष्ठ नवरा, बायकोची सूचना थोडीच मनावर घेणार? आईच्या शब्दाबाहेर नाही जाणार, वडील बंधूंचे ऐकेनच; परंतु त्यांना मी याप्रमाणे सांगून शांत केले “तुम्ही जे त्याचे दोष सांगितले, ते मला माहीत आहेत. त्याचे गुण मात्र तुम्हाला माहीत नाहीत. मला तो आडमार्गात नेणार नाही. कारण माझा त्याच्याबरोबरचा संबंध फक्त त्याला सुधारण्यासाठी आहे. तो सुधारला तर फार उत्तम मनुष्य निघेल, अशी माझी खात्री आहे. तुम्ही माझ्याबद्दल निर्धास्त राहावे अशी माझी मागणी आहे.”

या बोलण्याने त्यांचे समाधान झाले असे मला वाटत नाही; परंतु त्यांनी माझ्यावर विश्वास ठेवून मला माझ्या मार्गाने जाऊ दिले.

माझा अंदाज बरोबर नव्हता असे मला नंतर दिसून आले. सुधारकाची ज्याला सुधारायचे आहे त्याच्याबरोबरची निकट मैत्री शक्य नाही. मैत्रीमध्ये अद्वैत-भावना असेल, अशी मैत्री जगात क्वचितच आढळते. मैत्री समान गुणवाल्यांमध्ये शोभते व टिकते. मित्र एकमेकांवर परिणाम केल्याशिवाय राहायचेच नाहीत. त्यामुळे मैत्रीमध्ये सुधारणेला फारच थोडा वाव असतो. माझे असे मत आहे की, व्यक्तिगत दोस्ती अनिष्ट आहे. कारण मनुष्य दोषच लवकर उचलतो. ज्याला आत्म्याची-ईश्वराची, मैत्री संपादन करावयाची आहे, त्याने एकटे राहावे हे चांगले किंवा अखिल

जगताची मैत्री करावी. वरील विचार योग्य असोत किंवा अयोग्य असोत, माझा तरी निकट मैत्री जमविण्याचा प्रयत्न निष्फळ ठरला.

मी या मित्राच्या संबंधात आलो त्यावेळी राजकोटमध्ये 'सुधारणा-पंथ' अस्तित्वात होता. पुष्कळ हिंदू शिक्षक गुप्तपणे मांसाहार व मद्यपान करीत असतात, अशी बातमी या मित्राकडून मिळाली. राजकोटच्या इतर सुप्रसिद्ध ग्रहस्थांचीही नावे घेतली. हायस्कुलातील काही विद्यार्थ्यांचीही नावे माझ्या कानी आली.

मला आश्चर्य वाटले व दुःखही झाले. मी कारण विचारले तेव्हा असा युक्तिवाद सांगण्यात आला: "आपण मांसाहार करीत नाही त्यामुळे आपला समाज नेभळट बनला आहे. इंग्रज आपल्यावर राज्य करतात त्याचे कारण त्यांचा मांसाहार होय. मी किती शक्तिवान आहे आणि किती धावू शकतो ते तर तुम्हाला माहीतच आहे; त्याचे कारणही माझा मांसाहार, मांसाहान्याला गळवे होत नाहीत. झाली तर चटकन भरून निघतात. आमचे शिक्षक मांस खातात. इतके नामांकित लोक खातात, ते काही खुळे म्हणून खातात? तुम्हीही खाल्ले पाहिजे. खाऊन पाहा म्हणजे समजेल तुमच्यात किती बळ येते ते!"

हा काही एकच दिवस झालेला युक्तिवाद नव्हे. अशा तऱ्हेचे युक्तिवाद, मला समज देण्यासाठी अनेकवार झाले. माझे मधले बंधू तर अगोदरच बाटले होते. त्यांनी त्या युक्तिवाडाला स्वतःची अनुमती दिली. माझ्या बंधूंच्या व त्या मित्राच्या मानाने मी फारच नेभळट होतो. त्यांची शरीरे जास्त पीळदार होती. त्यांचे शरीरबळ माझ्यापेक्षा पुष्कळ जास्त होते. ते हिंमतवान होते. त्या मित्राचे पराक्रम पाहून मी मुग्ध होऊन जात असे. तो वाटेल तितके धावू शकत असे. त्याचा वेगही उत्तम होता. लांब आणि उंच उडी मारण्यातही तो वाकबगार होता. कठोर शारीरिक शिक्षाही तो सहन करू शकत असे. या शक्तीचे प्रदर्शन तो माझ्यापुढे वेळोवेळी करीत असे. आपल्यात नसलेली शक्ती इतरांमध्ये पाहून माणसाला आश्चर्य वाटणारच. माझेही तसेच झाले. आश्चर्यातून मोह उद्भवला. माझ्यात धावण्यासवरण्याची शक्ती नसल्यासारखीच होती. "मी पण या मित्राप्रमाणेचे बलवान झालो तर किती चांगले!"

शिवाय, मी फार भित्रा होतो. चोर, भूत, साप इत्यादींच्या भीतीने पछाडलेला होतो. रात्री एकट्याने कोठेही जाण्याची हिंमत होत नसे. अंधारातून पाऊलही टाकायचा नाही. दिव्याशिवाय झोपणेही अशक्य. जवळ झोपलेल्या व आता काही अंशी तारुण्यात आलेल्या पत्नीजवळदेखील या माझ्या भीतींचा उल्लेख मी कसा करावा? माझ्यापेक्षा ती जास्त हिंमतवान होती, हे माझ्या लक्षात आले होते व त्याची मला लाजही वाटे. तिला सापाबिपाचे भय कसे ते माहीतच नव्हते. अंधारातून एकटी जाई. ही माझी दुर्बलता त्या मित्राला माहीत होती. तो तर मला सांगे की आपण जिवंत साप हाताने पकडतो. चोराची भीती त्याला ठाऊकच नव्हती. भूतांवर तर विश्वासच नव्हता. हा सर्व मांसाहाराचा प्रताप, असे त्याने माझ्या मनावर ठसविले.

त्या दिवसात कवी नर्मदाशंकरांचे पुढील काव्य शाळेत गाइले जात असे:

इंग्लिश राज्य करिती, देशी दबून जाती,
देशी दबून जाती, उभयांची देख शक्ती,
तो पाच हात पूर्ण, पुरणार पाचशेंना.

या सर्वांचा माझ्या मनावर व्हावयाचा तो परिणाम झाला. मी नरमलो. “मांसाहार ही चांगली गोष्ट आहे. त्यामुळे मी बलवान व हिंमतवान बनेन. सर्व देश मांसाहार करील तर इंग्रजांचा पाडाव करता येईल”. असे मला वाटू लागले.

मांसाहार आरंभ करण्याचा दिवस मुक्रर झाला. मातापित्यांचा मी परम भक्त. माझ्या मांसाहाराची गोष्ट त्यांच्या कानी गेली तर त्यांचे असत्या आयुष्यी तत्काल प्राणोत्क्रमण होईल, असे मला वाटत होते. कळत—नकळतपणे मी सत्याचा सेवक होतोच. मांसाहार करताना मातापित्यांना फसवावे लागेल हे ज्ञान त्यावेळी मला नव्हते, असे मी सांगू शकत नाही. परंतु मला तर 'सुधारणा' घडवून आणावयाची होती. मांसाहाराची हौस नव्हती. त्यात स्वाद आहे हे मला माहीत नव्हते. मला तर बलवान, हिंमतवान व्हावयाचे होते. देशवासियांना तसे होण्याचे निमंत्रण द्यायचे होते. आणि मग इंग्रजांचा पाडाव करून हिंदुस्थानला स्वतंत्र करायचे होते. 'स्वराज्य' शब्द त्यावेळी ऐकला नव्हता, पण स्वतंत्रतेचा अर्थ कळत होता. या सुधारणेच्या उत्कटतेत माझे भान

हरपले. एकांत शोधला, मनाला समजावले की, मातापित्यांपासून हे कार्य लपविल्याने सत्याचा न्हास होणार नाही.

ठरलेला दिवस आला. माझ्या स्थितीचे संपूर्ण वर्णन करणे कठीण आहे. एका बाजूने सुधारणेचा उत्साह, राहणीत महत्त्वाचा फेरफार करण्याचे कौतुक आणि दुसऱ्या बाजूने चोराप्रमाणे लपून काम करण्याची शरम, यांपैकी कोणती वस्तू प्रधान होती याचे मला आज स्मरण नाही. आम्ही नदीकडे एकांत शोधायला चाललो आणि तेथे मी कधी न पाहिलेली वस्तू - मांस पाहिले. बरोबर भट्टीवाल्याकडची डबलरोटी होती. दोहोंतून एकही वस्तू आवडेना! मांस चामड्यासारखे लागे! खाणे अशक्य होऊन गेले! मला ओकारी यायला लागली. खाणे अर्ध्यावर सोडावे लागले.

ती रात्र मला फार बिकट गेली. झोप येईना. जणू काय शरीरात बकरा जिवंत आहे आणि ओरडतो आहे अशी स्वप्ने पडत. मी उसळून उठे, पस्तावे आणि पुन्हा विचार करी की मांसाहार केल्याशिवाय गत्यंतर नाही; हिंमत सोडता कामा नये! मित्रही नाउमेद होणारा नव्हता. त्याने आता मांस निरनिराळ्या तऱ्हेने रांधण्याला आणि मीठ-मसाला घालून त्याचा दर्प झाकून टाकण्याला सुरुवात केली. नदीकाठी घेऊन जाण्याऐवजी एका बबर्जीशी संधान बांधून गुपचुपपणे एका सरकारी डाक बंगल्याकडे घेऊन जाण्याची योजना केली आणि तेथे मला खुर्ची-टेबल इत्यादी सामग्रीच्या मोहात घातले.

त्याचा परिणाम झाला. रोटीचा तिरस्कार मंदावला, बकऱ्याची कीव बुजली आणि मांसाची म्हणता येत नाही, पण मांसमिश्रीत पदार्थांची चटक लागली. अशा तऱ्हेने एक वर्ष लोटले असावे व त्या मुदतीत पाच सहा वेळा मांस खावयाला मिळाले असेल. कारण डाक बंगला वाटेल तेव्हा मिळेना, मांसाची स्वादिष्ट समजली जाणारी सुरस पक्वान्ने नेहमीच तयार करणे जमत नसे. माझ्याजवळ ह्या 'सुधारणे' साठी फुटकी कवडीही नव्हती, त्यामुळे मी काही देणे शक्य नव्हते. पैसे त्या मित्रालाच शोधून काढावे लागत. त्याने कोठून आणले असतील त्याची मला आजमितीपर्यंत माहिती नाही. त्याचा इरादा तर मला मांसखाऊ करून सोडण्याचा होता. त्यासाठी

पैशाचा खर्च स्वतः करी. परंतु त्याच्याजवळ म्हणून अखंड खजिना नव्हता. अर्थात असली जेवणे क्वचितच होऊ शकत.

जेव्हा जेव्हा मी असली जेवणे जेवीत असे, तेव्हा तेव्हा घरी जेवण शक्यच होईना. आई जेव्हा जेवायला बोलवी, तेव्हा “आज भूक नाही, पचन झालेले नाही” अशा सबबी काढाव्या लागत. असे सांगताना दर वेळी मला मोठा धक्का बसत असे. असले असत्य; आणि तेही आईजवळ! शिवाय मातापित्यांना जर समजले की मुलगे मांसाहारी झाले आहेत, तर त्याचांवर वीजच कोसळल्याप्रमाणे होईल. हे विचार माझ्या हृदयाला घरे पाडीत.

म्हणून मी निश्चय केला, मांस खाणे आवश्यक आहे. त्याचा प्रचार करून आपण हिंदुस्थानला सुधारू. परंतु मातापित्यांना फसविणे आणि खोटे बोलणे हे मांस न खाण्यापेक्षाही वाईट आहे. यासाठी आईबाप जिवंत असेपर्यंत मांस खाता कामा नये. त्यांच्या मृत्यूनंतर स्वतंत्र झालो म्हणजे उघडपणे खावे व ती वेळ येईपर्यंत मांसाहाराचा त्याग करावा.

हा निश्चय मी मित्राला कळविला. आणि तेव्हापासून मांसाहार सुटला तो सुटलाच. आपले दोन मुलगे मांसाहार करून चुकले आहेत, हे आईबापांना कधीच समजले नाही.

मातापित्यांना न फसविण्याच्या शुभ विचाराने मी मांसाहार सोडला; परंतु ती मैत्री मात्र सोडली नाही. त्याला सुधारावयाला निघालेला मीच बाटलो आणि माझ्या ध्यानातही आले नाही!

त्याच मैत्रीमुळे मी व्याभिचारातही पडलो असतो. एक वेळ हा भाई मला वेश्यांच्या वस्तीत घेऊन गेला. येथे मला योग्य सूचना देऊन एका बाईच्या घरात सोडले. मला काही तिला पैसे वगैरे द्यावयाचे नव्हते. हिशेब चुकवलेला होता. मी फक्त गुजगोष्टी करावयाच्या होत्या. मी घरात अडकलो तर खरा; परंतु ईश्वराचीच ज्याला तारण्याची इच्छा, तो पडू पाहत असला तरी पवित्र राहू शकतो. त्या खोलीत मी तर आंधळाच बनून गेलो. मला बोलण्याचे भान राहिले नाही. त्यावेळी तर माझ्या मर्दगिरीला लांछन आले असेच मला वाटले आणि धरणीमाता मला आपल्या पोटात घेईल तर बरे, असे मला वाटू लागले. परंतु अशा तऱ्हेने बचावल्याबद्दल मी सदैव ईश्वराचे आभार मानले आहेत.

आम्हा नवराबायकोमध्ये वितुष्ट येई आणि कज्जेकफावती होत, त्याच्या मुळाशी ही मैत्री पण होती. मी जसा प्रेमळ तसाच संशयी पती होतो. या मैत्रीमुळे माझ्या संशयी वृत्तीत भर पडली. कारण मित्राच्या सत्यवादित्वाबद्दल मला बिलकुल शंका नव्हती. या मित्राच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून मी माझ्या धर्मपत्नीला कितीतरी दुःख दिलेले आहे. या हिंसेबद्दल मी स्वतःला कधीच क्षमा केलेली नाही. असली दुःखे हिंदू स्त्रीच सहन करीत असेल आणि म्हणूनच मी नेहमी स्त्रीला सहनशीलतेची मूर्तीच मानीत आलो आहे. नोकरावर खोटा आळ घेतला तर नोकर नोकरी सोडील, मुलावर असा प्रसंग आला तर मुलगा बापाचे घर सोडून जाईल, मित्रामित्रांमध्ये संशय आला तर मैत्री तुटेल, पत्नीला पतीचा संशय आला तर ती मनातल्या मनात फणफणून गप्प बसेल: परंतु जर पतीने पत्नीवर आळ घेतला तर पत्नीचा बिचारीचा भोगच उभा राहिला! ती जाणार कोठे? उच्च मानलेल्या वर्णाची हिंदू स्त्री कोर्टात जाऊन बांधलेली गाठ कापूनही टाकू शकत नाही.* असा एकतर्फी न्याय तिच्या बाबतीत चालू आहे. असलाच न्याय मीही दिला, त्याचे दुःख कधीही विसरणे शक्य नाही.

या संशयी वृत्तीचा सर्वथैव नाश मला अहिंसेचे सूक्ष्म ज्ञान झाले तेव्हाच झाला; म्हणजे जेव्हा मी ब्रह्मचर्याचा महिमा समजलो, आणि हेही समजलो की पत्नी पतीची दासी नाही, तर त्याची सहचारिणी आहे, सहधर्मिणी आहे, दोघेही एकमेकांच्या दुःखांचे समान वाटेकरी आहेत - जितकी बरेवाईट करण्याची स्वतंत्रता पतीला आहे, तितकीच स्त्रीला आहे. या संशयग्रस्ततेच्या कालाचे स्मरण झाले म्हणजे मला माझा मूर्खपणा व विषयांध निर्दयता यांविषयी संताप येतो आणि मैत्रीच्या बाबतीतील माझ्या मूढपणाची कीव वाटते.

* स्वतंत्र भारतात आता हे शक्य आहे.

५. चोरी आणि प्रायश्चित्त

मांसाहाराच्याच सुमारास, तसेच त्यापूर्वी घडलेल्या कित्येक दोषांचे वर्णन अजून करावयाचे राहिले आहे. हे दोष विवाहापूर्वीचे किंवा त्यानंतर लवकरच घडलेले आहेत.

माझ्या एका नातलगाबरोबर मला विडी पिण्याची चटक लागली. विडी पिण्यापासून काही फायदा आहे किंवा तिच्या वासात काही मजा आहे, असे आम्हा दोघांपैकी एकालाही वाटत नव्हते; परंतु फक्त धूर काढण्यातच काही मजा असावी अशी समजूत होती. माझ्या चुलत्यांना विडी ओढण्याची सवय होती. त्यांना व इतरांना धूर काढताना पाहून आम्हालाही विडी फुंकण्याची इच्छा झाली. गाठीला पैसा तर नाही. तेव्हा काकांनी फेकून दिलेली विड्यांची थोटके चोरण्यास आम्ही सुरुवात केली.

परंतु विड्यांचे तुकडे नेहमीच कोठून मिळणार? शिवाय त्यांतून विशेष धूरही निघेना. म्हणून नोकराच्या गाठीला चारदोन दिडक्या असत, त्यातील मधून मधून एखादी लांबविण्याला सुरुवात केली आणि तिच्या विड्या विकत आणू लागलो. परंतु त्या ठेवायच्या कुठे, हा प्रश्न पडला. वडिलांच्या देखत विडी प्यायची नाही हे माहीत होते. कसेबसे करून चारदोन दिडक्या चोरून काही आठवडे चालविले. मध्यंतरी अशी बातमी मिळाली की एक झाड असते, त्याच्या डहाळ्या विडीप्रमाणेच पेटतात आणि त्याही विड्यांप्रमाणेच ओढता येतात. आम्ही त्या आणून ओढू लागलो!

परंतु समाधान होईना. आमची पराधीनता आम्हाला बोचू लागली. वडिलांच्या परवानगीशिवाय काहीच करता येऊ नये, याचे फार वाईट वाटले. आम्ही कंटाळलो आणि आत्महत्या करण्याचा निश्चय केला!

पण आत्महत्या कशी करायची? विष कोण देणार? धोतऱ्याच्या फळातील बिया खाल्ल्या तर मनुष्य मरतो असे ऐकले. रानात जाऊन आम्ही त्या मिळवून आणल्या. संध्याकाळची वेळ शोधली. केदारजीच्या देवळात नंदादीपात तूप घातले, देवदर्शन घेतले आणि एकांताची जागा

शोधून काढली. परंतु विष खाण्याची छाती होईना. तत्काळ मृत्यू आला नाही तर? मरून तरी काय मिळणार? पराधीनता भोगून टाकलेली काय वाईट? तरीही चारदोन बिया खाल्ल्याच! आणखी खाण्याचे मात्र धैर्य होईना. दोघांनाही मृत्यूची भीती वाटली आणि रामजीच्या देवळात जाऊन दर्शन घेऊन शांत होण्याचा व आत्महत्येची गोष्ट विसरून जाण्याचा आम्ही ठराव केला.

आत्महत्येचा बेत करणे सोपे, पण प्रत्यक्ष आत्महत्या करणे सोपे नाही, ही गोष्ट माझ्या लक्षात आली. त्यावरून जेव्हा कोणी आत्महत्या करण्याची धमकी देऊ लागतो, तेव्हा त्याचा माझ्यावर फारच थोडा परिणाम होतो – मुळीच होत नाही म्हटले तरी चालेल.

या आत्महत्येच्या विचारापासून एक परिणाम घडून आला. तो हा की, आम्ही दोघेही उष्ट्या विड्या चोरून पिण्याची व नोकराच्या दिडक्या चोरून त्यांच्या विड्या पिण्याची सवय पार विसरून गेलो.

मोठेपणी विडी पिण्याची इच्छाच मला कधी झाली नाही; आणि ही सवय जंगली, गलिच्छ व हानिकारक आहे असेच मी नेहमी मानले. विडीचा इतका जबरदस्त शौक दुनियेला का असावा, त्याचे कारण समजण्याची शक्ती मी कधीच मिळवू शकलो नाही. आगगाडीच्या डब्यात जेथे खूप विड्या फुकल्या जात असतात, तेथे बसणे मला असह्य होते.

दुसरा एक चोरीचा गुन्हा जो माझ्या हातून घडला, मी मी जास्त भयंकर समजतो. दिडक्या चोरल्या, तेव्हाचे वय बारा-तेरा वर्षांचे असेल; कदाचित त्याहूनही कमी. दुसऱ्या चोरीच्या वेळी वय पंधरा वर्षांचे असावे. ही चोरी माझ्या मांसाहारी बंधूंच्या सोन्याच्या कड्याच्या तुकड्याची होय. त्यांना थोडेसे, म्हणजे पंचवीस एक रुपयांचे कर्ज झाले होते. माझ्या बंधूंच्या हातात भरीव कडे होते. त्यातून एक तोळा सोने कापून काढणे कठीण नव्हते.

कडे कापले, कर्ज फिटले. परंतु मला ही गोष्ट असह्य झाली. इतःपर चोरी म्हणून करायची नाही, असा मी निश्चय केला. वडिलांपाशी कबुलीही देऊन टाकली पाहिजे असे वाटू लागले. पण जीभ तर चालेच ना. वडील स्वतः मला मारतील अशी भीती वाटत नव्हती. त्यांनी उभ्या जन्मात आम्हा भावांना कधी तरी मारले असेल असे आठवत नाही. परंतु त्यांना स्वतःला दुःख होईल.

डोकेही आपटून घेतले तर? हा धोका सहन करूनही गुन्हा कबूल केलाच पाहिजे; त्याखेरीज दोषाचे क्षालन होणार नाही, असे मनाने घेतले.

अखेरीला मी ठराव केला की चिठ्ठी लिहून गुन्हा कबूल करावा आणि माफी मागावी. मी चिठ्ठी लिहिली आणि स्वतः त्यांच्या हाती नेऊन दिली. चिठ्ठीमध्ये सर्व गुन्हा कबूल करून शिक्षा मागितली, त्यांनी स्वतःवर काही दुःख ओढवून घेऊ नये अशी विनवणी केली व इतःपर अशा तऱ्हेचा गुन्हा न करण्याची प्रतिज्ञा केली.

मी कापऱ्या हाताने ती चिठ्ठी वडिलांच्या हातात दिली. त्यावेळी त्यांना भगंदराची व्यथा होती. त्यामुळे ते अंथरुणाला खिळलेले होते. खाटेऐवजी लाकडी उच्चासन वापरीत. मी त्यांच्या उच्चासनाच्या समोर बसून राहिलो.

त्यांनी चिठ्ठी वाचली. डोळ्यांतून मोत्यांचे बिंदू गळले. चिठ्ठी भिजली. त्यांनी क्षणमात्र डोळे मिटून धरले. ती चिठ्ठी फाडून टाकली आणि वाचण्यासाठी बसले होते ते परत आडवे झाले. मी पण रडलो. वडिलांचे दुःख समजू शकलो. मी चित्रकार असतो तर आजही ते चित्र पूर्णपणे रेखाटू शकलो असतो, इतक्या स्पष्ट रीतीने ते माझ्या डोळ्यांसमोर उभे आहे.

त्या मौक्तिकबिंदूंच्या प्रेमबाणाने माझे हृदय भेदून गेले. मी शुद्ध झालो. ज्याला अनुभव असेल तोच हे प्रेम समजू शकणार.

“रामबाण वाग्यां रे होय ते जाणे.”

माझ्या दृष्टीने हा अहिंसेचा पदार्थपाठ होता. त्यावेळी त्यात मला पितृप्रेमापलीकडे काही दिसले नव्हते, परंतु आज मी त्याला शुद्ध अहिंसा या रूपाने ओळखू शकतो. अशा तऱ्हेच्या अहिंसेने व्यापक स्वरूप धारण केले, म्हणजे तिच्या स्पर्शापासून कोण अलिप्त राहणार? अशा अहिंसेच्या शक्तीचे मोजेमाप करणे अशक्य आहे.

अशा तऱ्हेची शांत क्षमा वडिलांच्या स्वभावाविरुद्ध होती. ते संतापतील, लावून बोलतील, कदाचित डोकेही आपटून घेतील असे माला वाटले होते. परंतु त्यांनी इतकी अपार शांती राखली

त्याचे कारण गुन्हाची निखालस कबुली हेच होय, असे मला वाटते. जो मनुष्य अधिकारी मनुष्यापाशी स्वतःचा गुन्हा खुल्या दिलाने कबूल करतो व पुनः न करण्याची प्रतिज्ञा करतो, तो सर्वोत्कृष्ट प्रायश्चित्त करतो. माझ्या कबुलीमुळे वडील माझ्याविषयी निश्चित झाले आणि त्यांच्या मजवरील अगाध प्रेमात भरच पडली.

६. वडिलांचा आजार व मृत्यू

माझे सोळावे वर्ष चालू होते. वडील भगंदराच्या विकाराने अंधरुणातच पडून असत, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. त्यांच्या शुश्रुषेला मातुश्री, घरचा एक जुना नोकर व मी असे तिघेजण बहुतेक वेळ राहत असू. माझे काम 'नर्स'चे होते. त्यांचा व्रण धुणे, मलम लावायचे असेल तेव्हा ते लावणे, औषध देणे आणि औषध घरी तयार करावयाचे असल्यास तयार करणे, हे माझे मुख्य काम होते. रोज रात्री त्यांचे पाय चेपावे व त्यांनी जा म्हटले किंवा त्यांना झोप लागली म्हणजे मी झोपण्यास जावे असा परिपाठ होता. मला ही सेवा अतिशय प्रिय होती. तीत कधीही चुकारपणा केल्याचे मला स्मरत नाही. खाण्यापिण्याखेरीजचा माझा सर्व वेळ शाळेत किंवा वडिलांच्या शुश्रुषेत जात असे. वडिलांची परवानगी असेल आणि त्यांच्या प्रकृतीकडून अडचण नसेल, तेव्हा संध्याकाळी फिरायला जात असे.

मृत्यूची घोर रात्र येऊन ठेपली. रात्रीचे साडेदहा किंवा अकरा वाजले असावेत. मी पाय चेपीत बसलो होतो. काकांनी मला सांगितले, “तू जा, आता मी बसतो.” मी खुश झालो आणि सरळ शयनगृहामध्ये गेलो. पत्नीला बिचारीला गाढ झोप लागली होती. परंतु मी कसचा झोपू देणार? मी तिला जागे केले. पाचसात मिनिटे झाली असतील नसतील इतक्यात ज्याचा मी पूर्वी उल्लेख केला आहे, त्या नोकराने दार ठोठावले. माझ्या पोटात धस्स झाले. मी चपापलो. “ऊठ, बापू फार आजारी आहेत,” नोकर म्हणाला. फार आजारी आहेत हे मला माहीतच होते. त्यामुळे त्या वेळच्या 'फार आजारी'चा विशेष अर्थ माझ्या लक्षात आला. बिछान्यातून ताडकन उडी मारून मी उठलो.

“काय झाले, सांग तर खरे!”

“बापू आटोपले!”

आता मला पश्चात्ताप झाला तरी उपयोग काय? मी अती शरमलो. मला अतिशय दुःख झाले. वडिलांच्या खोलीकडे धावून गेलो. माझ्या ध्यानात आले, की मी विषयांध नसतो, तर

शेवटच्या त्या घडीला माझ्या नशिबी वियोग आला नसता. हा काळा डाग मी आजपर्यंत पुसून टाकू शकलो नाही, विसरून जाऊ शकलो नाही. जरी माझी मातापित्यांबद्दलची भक्ती अपरंपार होती, जरी त्यांच्यासाठी मी सर्व काही सोडू शकत होतो, तरीही त्या सेवेच्या प्रसंगीही माझे मन विषयाला सोडू शकत नव्हते, हे त्या सेवेमधील एक अक्षम्य न्यून होते. त्यातून सुटून जाण्यास मला फार अवधी लागला व सुटून जाण्यापूर्वी अनेक धर्मसंकटे सहन करावी लागली. याहून दुसरे काय होणार? ज्या आईबापांची किंवा बाल पतिपत्नींची मर्जी असेल, त्यांनी या माझ्या दाखल्यावरून सावध व्हावे.

७. धर्मजागृती

माझा जन्म वैष्णव संप्रदायात झालेला. अर्थात हवेलीत वेळोवेळी जाणे होई. परंतु हवेलीबद्दल माझ्या मनात श्रद्धा उत्पन्न झाली नाही. हवेलीचे वैभव मला आवडले नाही. हवेलीमध्ये चालणाऱ्या अनीतीच्या गोष्टी ऐकत असे व त्यामुळे तिच्याबद्दल मन उदास होऊन गेले. तेथून मला काहीच लाभ झाला नाही.

परंतु हवेलीपासून जे काही मिळू शकले नाही, ते माझ्या दाईपासून मिळाले. ती कुटुंबाची जुनी नोकर होती. तिच्या प्रेमाचे मला आजही स्मरण होते. मी पूर्वी सांगितलेच आहे, की मला भूतप्रेतादींचे भय वाटे. 'रामनाम' हे त्यावर औषध आहे, हे रंभेने मला समजावून सांगितले. माझी तरी रामनामापेक्षा रंभेवरच विशेष श्रद्धा होती. म्हणून मी बालवयामध्ये भूतप्रेतादिकांच्या भीतीपासून मुक्त होण्यासाठी रामनामाचा जप सुरू केला. तो फार दिवस चालला नाही; परंतु बालपणामध्ये पेरलेले बी जळून गेले नाही. आज रामनाम ही माझ्या बाबतीत अमोघ शक्ती आहे. त्याचे कारण रंभाबाईने पेरलेले बीज, असे मला वाटते.

वडिलांच्या आजारपणाचा काही काळ पोरबंदरला गेला. येथे ते रामजींच्या देवालयात रोज रात्री रामायण ऐकत असत. रामायण सांगणारे रामचंद्रजींचे परमभक्त होते. त्यांचा कंठ मधुर होता. ते दोहे, चोपाई गात व त्यांचा अर्थ सांगत. ते स्वतः त्याच्या रसामध्ये लीन होऊन जात आणि श्रोतृजनांना लीन करून सोडीत. माझे वय त्यावेळी तेरा वर्षांचे असेल, पण मला त्यांच्या वाचनामध्ये खूप गोडी वाटे, असे स्मरण आहे. त्यानेच रामायणाबद्दल मला वाटणारा आत्यंतिक प्रेमाचा पाया घातला. तुलसीदासाचे रामायण हा मी आज भक्तिमार्गावरील सर्वोत्तम ग्रंथ मानतो.

राजकोटमध्ये मला अनायासेच सर्व संप्रदायांविषयी व हिंदू धर्माच्या प्रत्येक संप्रदायाबद्दल समभाव राखण्याचे शिक्षण मिळाले. आईबाप हवेलीला जात, शिवालयात जात आणि राममंदिरात जात आणि आम्हा भावंडांना घेऊन जात किंवा जायला सांगत. शिवाय, वडिलांपाशी जैनधर्माचार्यांमधून कोणी ना कोणी नेहमी येत. वडील त्यांना भिक्षाही घालीत. ते वडिलांबरोबर धर्मासंबंधी व व्यवहारासंबंधी गोष्टी करीत.

याशिवाय वडिलांचे मुसलमान आणि पारशी मित्रही होते. ते आपापल्या धर्माबद्दल बोलत, आणि वडील त्यांचे म्हणणे आदरपूर्वक व पुष्कळ वेळा रसपूर्वक ऐकत असत. अशा प्रकारच्या वार्तालापांच्या वेळी मी 'नर्स' असल्यामुळे बरेचदा हजर असे. या सर्व वातावरणाचा माझ्यावर असा परिणाम झाला की, सर्व धर्माबद्दल माझ्या मनामध्ये समानभाव उत्पन्न झाला.

ख्रिस्ती धर्म मात्र अपवाद होता. त्याच्याबद्दल काहीसा अनादर उत्पन्न झाला. त्याचे एक कारण होते. त्यावेळी हायस्कूलच्या कोपऱ्यावर कोणी ख्रिस्ती व्याख्यान देत असत. ते हिंदू देवतांची व व हिंदू धर्मियांची नालस्ती करीत. ते मला असह्य होई. मी एखाद्या वेळीच ते व्याख्यान ऐकण्यास उभा राहिलो असेन; परंतु पुनः तेथे उभे राहण्याची इच्छाच झाली नाही. याच सुमाराला एक सुप्रसिद्ध हिंदू ख्रिस्ती झाल्याचे ऐकले. गावात बोलत की, त्याचा ख्रिस्ती धर्मात प्रवेश करविताना त्याला गोमांस खाऊ घालण्यात आले आणि दारू प्यायला दिली. त्याचा पोशाखही बदलण्यात आला आणि तो गृहस्थ ख्रिस्ती झाल्यानंतर कोट, पाटलोण आणि इंग्रजी टोपी वापरू लागला. या गोष्टींचा मला तिटकारा वाटला. ज्या धर्मापायी गोमांस खावे लागते आणि दारू प्यावी लागते आणि स्वतःचा पोशाख बदलावा लागतो, त्याला धर्म म्हणावे तरी कसे? असा युक्तिवाद मी मनाशी केला. शिवाय, जो गृहस्थ ख्रिस्ती झाला, त्याने आपल्या पूर्वजांच्या धर्माची, रीतीरिवाजांची आणि देशाची टवाळी सुरू केल्याचे कानी आले. या सर्व गोष्टींमुळे माझ्या मनात ख्रिस्तीधर्माबद्दल अनादर उत्पन्न झाला.

जरी अशा तऱ्हेने इतर धर्माबद्दल माझ्या मनात समभाव उत्पन्न झाला, तरीही माझ्या मनात ईश्वराविषयी आस्था होती असे म्हणता येणार नाही. पण एक गोष्ट मनात रुजून राहिली - या जगताचा आधार नीती आहे व सत्यामध्ये सर्व नीतीचा समावेश होतो. मग तर सत्याचा शोध केलाच पाहिजे. दिवसेंदिवस सत्याचा महिमा माझ्या दृष्टीने वाढत गेला. सत्याची व्याख्या अधिकाधिक विस्तृत होत गेली व अजूनही विस्तृत होत जात आहे.

शिवाय एक नीतीविषयक सहा चरणी श्लोक हृदयांत ठसून राहिला. अपकाराचा मोबदला अपकार नसून उपकारच होय, ही गोष्ट जीवनसूत्र होऊन बसली. तिने माझ्या मनावर साम्राज्य

गाजविण्यास सुरुवात केली. मी असंख्य प्रयोग केले. एवढा चमत्कार घडवून आणणारा तो श्लोक असा:

पाणी आपने पाय, भलुं भोजन तो दीजे;

आवी नमावे शीश, दंडवत कोडे कीजे.

आपण घासे दाम, काम महोरोनुं करीए;

आप उगारे प्राण, ते तणा दुःखमां मरीए.

गुण केडे तो गुण दश गणो, मन, वाचा, कर्म करी;

अवगुण केडे जे गुण करे, ते जगमां जीव्यो सही.

८. विलायतेची तयारी

एस.एस.सी. पास झाल्यानंतर कॉलेजात जाऊन शिक्षण पुढे चालवावे अशी वडीलमंडळींची इच्छा होती. मुंबईतही कॉलेज आणि भावनगरलाही कॉलेज. भावनगरला खर्च कमी म्हणून भावनगरच्या शामळदास कॉलेजात जाण्याचे ठरले. तेथे मला काही समजेना. सर्वच कठीण वाटू लागले. अध्यापकांच्या व्याख्यानांमध्ये गोडीही वाटेना आणि समजही पडेना. त्यांत अध्यापकांचा दोष नव्हता. दोष माझ्या कच्चेपणाचाच होता. त्यावेळचे शामळदास कॉलेजचे अध्यापक तर पहिल्या दर्जाचे समजले जात. पहिली सहामाही पुरी करून घरी आलो.

कुटुंबाचे जुने मित्र व सल्लागार एक विद्वान व्यवहारकुशल ब्राह्मण मावजी दवे म्हणून होते. त्यांनी वडिलांच्या मृत्युनंतरही कुटुंबाशी असलेला संबंध कायम ठेवला होता. ते या सुट्टीच्या दिवसांत आमच्या घरी आले होते. मातुश्री व वडीलबंधू यांच्याबरोबर गोष्टी बोलत असता माझ्या शक्षणासंबंधी त्यांनी चौकशी केली. मी शामळदास कॉलेजात आहे हे ऐकून ते म्हणाले, “काळ बदलला आहे. वडिलांची गादी संभाळण्याची तुम्हा भावांपैकी कोणाची इच्छा असेल, तर ती शिक्षणाखेरीज मिळणार नाही. हा मुलगा अजून शिकतो आहे, त्याअर्थी गादी संभाळण्याचे काम त्यालाच उचलायला लावले पाहिजे. त्याची अजून चारपाच वर्षे बी.ए. होईपर्यंत जातील. आणखी इतका वेळ घालवून त्याला पन्नास-साठ रुपयांची नोकरी मिळेल, दिवाणपद नाही मिळणार. बरे, त्याला ह्यापुढे माझ्या मुलाप्रमाणे वकील करावा तर आणखीही थोडी वर्षे जाणार, आणि तोपर्यंत तर दिवाणगिरीसाठी वकीलही कितीतरी तयार झालेले असतील! तुम्ही त्याला विलायतेला पाठविले पाहिजे. तो नवा बॅरिस्टर आला आहे, तो पहा ना, केवढ्या थाटात राहतो! कारभान्याची जागा त्याला पाहिजे तर आता मिळेल. माझा तर सल्ला असा आहे की, तुम्ही मोहनदासाला यंदाच विलायतेला पाठवून द्यावे. आमच्या केवळरामाचे इंग्लंडात पुष्कळ मित्र आहेत, त्यांच्यावर तो शिफारसपत्रे देईल, म्हणजे त्याला तेथे कसली अडचण पडणार नाही.”

स्वतःचा सल्ला मान्य होणार याबद्दल जणू काय शंकाच नाही अशा तऱ्हेने जोशीजींनी (आम्ही जावजी दवे यांना या नावाने संबोधित असू) माझ्याकडे पाहून मला विचारले:

“कसे काय, तुला विलायतेला जाणे आवडेल की इथेच शिकत बसणे?” मला तर आवडत होते तेच वैद्याने सांगितले. कॉलेजातील अडचणींनी मी भिऊन गेलेलाच होतो. मी म्हटले, “मला विलायतेला पाठवाल तर फारच चांगले. वडील बंधू फिकिरीत पडले; पैशाचे कसे करायचे? शिवाय, माझ्यासारख्या नवयुवकाला इतके दूर पाठवावे तरी कसे? मातुश्रीला तर काहीच सुचेना. तिला वियोगाची गोष्टच सहन झाली नाही. तिने बारीक तपास शुरू केला होता. कोणी म्हणे, तरुण लोक विलायतेला जाऊन बहकतात; कोणी म्हणे, ते मांसाहार करतात; तर कोणी सांगत, दारूशिवाय चालायचेच नाही. आईने हे सर्व मला सांगितले. मी म्हटले, “पण तुला माझा विश्वास नाही? मी तुला फसविणार नाही; शपथ घेऊन सांगतो की या तिन्ही वस्तूंपासून मी दूर राहीन. तसा धोका असला, तर जोशीजी मला कसे जाऊ देतील?”

आई म्हणाली, “मला तुझा विश्वास आहे. पण दूर देशात कसे होणार? माझी अक्कलच गुंग होते. मी बेचरजी स्वामींना विचारते.”

बेचरजी स्वामी मोढवाण्यातून जैन साधू झाले होते. जोशीजींप्रमाणे ते पण आमचे सल्लागार होते. त्यांची मदत झाली. त्यांनी सांगितले, “मी या मुलापासून या तिन्ही बाबतीत व्रत घेववितो, मग त्याला जाऊ देण्यास हरकत नाही येणार.” त्यांनी प्रतिज्ञा घेवविली व मी मांस, मदिरा आणि स्त्रीसंग यांपासून दूर राहण्याची प्रतिज्ञा केली. आईने परवानगी दिली.

हायस्कुलात समारंभ झाला. राजकोटचा एक तरुण विलायतला जातो, याचे लोकांना नवल वाटले. उत्तरादाखल मी थोडे लिहून नेले होते. पण तेही मोठ्या शिकस्तीनेच वाचू शकलो. माझे डोके गरगरत होते, शरीर कापत होते, एवढे मला आठवते.

मातेची आज्ञा व आशीर्वाद घेऊन व काही महिन्यांच्या अपत्याला पत्नीसह सोडून मी मोठ्या हौसेने मुंबईस पोचलो. पोचलो खरा, पण तेथे मित्रमंडळींनी बंधूंना सांगितले की, “जून-जुलै महिन्यांमध्ये हिंदी महासागरात तुफान असते आणि याची तर ही पहिलीच समुद्रावरची सफर. नंतर म्हणजे नोव्हेंबर महिन्यात पाठीविले पाहिजे.”

मध्यंतरी माझे विलायतेला जाण्याचे ऐकून ज्ञातीमध्ये खळबळ्याट झाला. ज्ञातीची सभा बोलाविण्यात आली. मला ज्ञातीच्या वाडीमध्ये हजर राहण्याचे फर्मान आले. मी गेलो. मला एकाएकी धैर्य कोठून आले देव जाणे! हजर होण्यात मला यत्किंचितही संकोच किंवा भय वाटले नाही. ज्ञातीच्या प्रमुख शेठजीशी दूरचे नातेही होते. वडिलांचा व त्यांचा चांगला स्नेहसंबंध होता. त्यांनी मला सांगितले:

“ज्ञातीचे मत आहे की तू विलायतेला जायचा विचार केला आहेस, तो बरोबर नाही. आपल्या धर्मांमध्ये समुद्र ओलांडून जाण्याची मनाई आहे. शिवाय, विलायतेत धर्म सांभाळता येणार नाही असे आम्ही ऐकतो. तेथे साहेबलोकांबरोबर खावे-प्यावे लागणार!”

मी जबाब दिला, “मला तर वाटते, की विलायतेला जाण्यात बिलकुल अधर्म नाही. मला तिकडे जाऊन विद्याभ्यासच करावयाचा आहे. शिवाय, ज्या गोष्टींबद्दल आपल्याला भीती वाटते, त्या गोष्टींपासून दूर राहण्याची मी माझ्या मातुश्रीपाशी शपथ घेतली आहे. त्यामुळे मी तयांपासून दूर राहू शकेन.

“पण आम्ही तुला सांगतो की, तिकडे धर्मपालन शक्यच नाही. तुझ्या वडिलांचा व माझा कशा तऱ्हेचा संबंध होता, ते तुला माहीतच आहे. माझे सांगणे तू मान्य केले पाहिजे.” शेठ बोलले.

“आपल्याशी असलेला संबंध मला माहित आहे. आपण मला वडिलांसमान आहात. परंतु याबाबतीत माझा निरुपाय आहे. विलायतेला जाण्याचा माझा निश्चय मी फिरवू शकत नाही. माझ्या वडिलांचे मित्र व सल्लागार, जे विद्वान ब्राह्मण आहेत, त्यांचे मत आहे की माझ्या विलायतेला जाण्यामध्ये काही वावगे नाही. माझ्या मातुश्रींची व बंधूंची परवानगीही मला मिळाली आहे.” मी जबाब दिला.

“परंतु ज्ञातीचा हुकूम तू मानणार नाहीस?”

“माझा निरुपाय आहे. मला वाटते की, या बाबतीत ज्ञातीने मध्ये न पडणे बरे.”

या उत्तराने शेठजी क्रोधित झाले. मला चारदोन सुनावल्या. मी गप्प राहिलो. शेठजींनी हुकूम सोडला: “या मुलाला आजपासून जातीबहिष्कृत समजण्यात येईल. जो कोणी त्याला मदत करील किंवा पोचवायला जाईल, त्याला जाती जाब विचारील व त्याला सव्वा रुपया दंड होईल.”

माझ्यावर या ठरावाचा काहीएक परिणाम झाला नाही. मी शेठजींची रजा घेतली. माझ्या बंधूवर या ठरावाचा काय परिणाम होतो, ही एक विचारात घेण्यासारखी गोष्ट होती. सुदैवाने ते भक्कम राहिले आणि मला उत्तरी लिहिले की जातीचा ठराव झाला तरी आपण स्वतः मला विलायतेला जाण्याच्या बाबतीत अटकाव करणार नाही.

माझी जागा पण मित्रमंडळींनी त्र्यंबकराय मजमुदारांच्याच (हे त्या जुनागडच्या वकिलाचे नाव) खोलीमध्ये राखून घेतली. त्यांच्यापाशी माझी शिफारसही केली. ते तर प्रौढ वयाचे अनुभवी गृहस्थ होते. मी अठरा वर्षांचा, दुनियेचा अनुभव नसलेला अल्पवयी तरुण होतो, मजमुदारांनी माझ्याबद्दल काळजी करू नका, असे मित्रांना सांगितले.

अशा तऱ्हेने सन १८८८ च्या सप्टेंबरच्या चौथ्या तारखेला मी मुंबई बंदर सोडले.

९. स्टीमरमध्ये

इंग्रजीत बोलण्याची मला सवयच नव्हती. दुसऱ्या वर्गाच्या सलूनमध्ये मजमुदारांखेरीजचे सर्व उतारू इंग्रज होते. त्यांच्याबरोबर बोलता येईना. ते माझ्याशी बोलण्याचा प्रयत्न करीत, तर माझी समजूत पडेना: आणि समजले तरी जबाब कसा द्यावा कळेना. प्रत्येक वाक्य बोलण्यापूर्वी मनात जुळवावे लागे. काट्या-चमच्याने जेवता येईना आणि कोणती वस्तू मांसाखेरीज आहे हे विचारण्याचे धैर्य होईना. त्यामुळे मी जेवणाच्या टेबलाकडे कधी गेलोच नाही. खोलीतच जेवीत असे. बरोबर मेवामिठाई वगैरे घेतली होती, त्यावरच बहुतांशी चालवून नेले. मजमुदारांना कसलीच अडचण नव्हती. ते सर्वांबरोबर मिसळून गेले. डेकवरही मोकळेपणाने जात. मी मात्र संबंध दिवस खोलीत कोंडलेला राही. क्वचित डेकवर थोडी माणसे असतील अशा वेळी तेथे थोडा वेळ बसून परत येई. मजमुदार मला सर्वांबरोबर मिसळायला, मोकळेपणाने गप्पागोष्टी बोलायला समजावून सांगत. वकिलाची जीभ बोलकी पाहिजे असेही सांगत. स्वतःचे वकिलीचे अनुभव सांगत; इंग्रजी ही काही आपली भाषा नव्हे, तीत चुका व्हायच्याच, तरी पण दडपून बोलत गेले पाहिजे, वगैरे उपदेश करीत. परंतु मला माझा भिडस्तपणा सोडता येईना.

एका भल्या इंग्रजाला माझी दया आली आणि त्याने माझ्याबरोबर बोलण्याचालण्यास सुरुवात केली. तो स्वतः वयाने मोठा होता. मी खातो काय, मी कोण, जाणार कोठे, कोणाशी बोलत चालत का नाही वगैरे प्रश्न तो विचारी. मला जेवणाच्या जागी चलयनाबद्दल सुचवी. मांस न खाण्याच्या माझ्या आग्रहासंबंधी ऐकून त्याला हसू आले. माझी दया येऊन तो म्हणाला, "येथपर्यंत (पोर्ट सय्यद येण्यापूर्वी) ठीक आहे. बिस्केच्या उपसागरात पोचलास की तू आपले विचार बदलशील. इंग्लंडात तर इतकी थंडी पडते, की मांसाशिवाय चालायचेच नाही."

मी म्हटले, "मी ऐकले आहे, की तिकडे लोक मांसाहाराशिवाय राहू शकतात."

ते म्हणाले, "ही गोष्ट खोटी आहे असे समज. माझ्या ओळखीचा असा एकही गृहस्थ नाही की जो मांसाहार करीत नाही. हे पहा, मी दारू पितो, ती प्यायला मी तुला नाही सांगत; पण मांसाहार तर केलाच पाहिजे असे मला वाटते."

मी म्हटले, “तुमच्या सल्ल्याबद्दल मी आभार मानतो. परंतु मांस न खाण्याबद्दल मी माझ्या आईशी बांधलेला आहे. त्यामुळे मला मांस घेता येत नाही. जर त्याखेरीज चालतच नसेल तर मी परत हिंदुस्थानात जाईन, पण मांस नाही खाणार.”

बिस्केचा उपसागर आला. तेथेही मांसाची जरूरी भासली नाही. किंवा दारूचीही भासली नाही.

आम्ही साउदॅम्टन बंदरात येऊन पोचलो. त्या दिवशी शनिवार होता एवढे मला स्मरण आहे. बोटीवर मी काळे कपडे वापरीत असे. मित्रांनी माझ्यासाठी पांढऱ्या फ्लॅनेलची एक कोट-पाटलोन शिवली होती. ती मी विलायतेत उतरताना वापरण्याचे ठरविले होते. सफेद कपडे जास्त शोभिवंत दिसतील अशी समजूत! मी हे फ्लॅनेलचे कपडे घालून उतरलो. सप्टेंबरअखेरचे दिवस होते. असले कपडे वापरणारा मी एकटाच दिसत होतो. माझ्या पेट्या आणि त्यांच्या किल्ल्या तर ग्रिंडले कंपनीचे गुमास्ते अगोदरच घेऊन गेले होते. बाकीचे सर्व करतील तसे आपण करायचे असा विचार करून मी माझ्या किल्ल्याही देऊन टाकल्या!

माझ्यापाशी शिफारशीची चार पत्रे होती डॉक्टर प्राणजीवन मेहता, दलपतराम शुक्ल, राजपुत्र रणजितसिंहजी आणि दादाभाई नौरोजी यांची. बोटीमध्ये आम्हाला कोणी व्हिक्टोरिया हॉटेलमध्ये उतरण्याचा सल्ला दिला. त्यामुळे मजमुदार आणि मी तेथे गेलो. सफेद कपड्यांच्या शरमेमुळे माझी चुळबुळ अगोदरच चालली होती. त्यातच आणखी हॉटेलात जाताच समजले की दुसऱ्या दिवशी रविवार असल्यामुळे सोमवारपर्यंत ग्रिंडलेकडून सामान येणार नाही. त्यामुळे माझा गोंधळच उडाला.

मी साउदॅम्टनहून डॉक्टर मेहतांना तार केली. संध्याकाळी सातआठ वाजता डॉ. मेहता आले. त्यांनी प्रेमाने माझी थट्टा केली. मला फ्लॅनेलचे कपडे घातलेला बघून त्यांना हसू आले. मला माहिती नसल्यामुळे मी त्यांची रेशमाने मढविलेली केसाळ टोपी पाहायला हातात घेतली आणि तिच्यावर उलटा हात फिरवला. त्यामुळे टोपीची लव उभी झाली. डॉ. मेहतांनी ते पाहताच मला लगेच थांबवले. पण गुन्हा तर होऊन चुकला होता. पुन्हा कधी होणार नाही, एवढाच त्यांच्या

थांबविण्याचा परिणाम झाला. येथून माझा युरोपीय रीतिरिवाजांचा पहिला धडा सुरू झाला असे म्हणता येईल. डॉ. मेहता हसत हसत अनेक गोष्टींबद्दल समजूत देत होते: कोणाच्याही वस्तूला हात लावू नये; हिंदुस्थानात कोणाचीही ओळख होताच जे प्रश्न सहजी विचारता येतात, तसले प्रश्न येथे विचारावयाचे नाहीत; बोलताना आवाज उंच चढवायचा नाही; हिंदुस्थानात साहेबांशी बोलताना 'सर' म्हणण्याचा प्रघात आहे, तो अनावश्यक आहे; 'सर' हे फक्त नोकर आपल्या धन्याला किंवा वरिष्ठ अंमलदाराला उद्देशून बोलतो. शिवाय, त्यांनी हॉटेलात राहण्याच्या खर्चाचीही गोष्ट काढली; आणि कोणाच्या खासगी कुटुंबात राहण्याची जरूर पडेल असे सुचविले. याबद्दलचा जास्त विचार सोमवारपर्यंत तहकूब राहिला.

आम्हा दोघांना तर हॉटेलात येऊन फशी पडल्यासारखे झाले. हॉटेल पण महागडे. माल्टाला एक सिंधी उतारू चढले होते. त्यांची व मजमुदारांची चांगली मैत्री जमली होती. हे सिंधी उतारू लंडनचे चांगले माहितगार होते. त्यांनी आमच्यासाठी दोन खोल्या ठरवून देण्याचे काम अंगावर घेतले. आम्ही मान्य केले आणि सोमवारी सामान हाती येताच बिल चुकवून त्या सिंधी गृहस्थाने ठरविलेल्या खोल्यांत प्रवेश केला. मला आठवते की, माझ्या वाट्याचे हॉटेलचे बिल जवळजवळ तीन पौंड होते. मी तर थक्कच होऊन गेलो. तीन पौंड भरूनही पोटाचे हालच! हॉटेलातील पदार्थांपैकी कोणताच आवडेना. एक वस्तू घ्यावी, ती आवडली नाही म्हणून दुसरी घ्यावी, पण पैसे मात्र दोहोंचेही दिले पाहिजेत. माझा आधार अजून मुंबईहून आणलेल्या फराळावर होता. असे म्हणण्यास हरकत नाही.

मला तर या खोल्यांतसुद्धा मुळीच करमेना. एकसारखी आपल्या देशाची आठवण होई. मातेचे प्रेम मूर्तिमंत पुढे उभे राही. रात्र पडली म्हणजे रडे कोसळे. घरच्या अनेक प्रकारच्या स्मरणांच्या चढाईपुढे निद्रा येणार तरी कोठून? हे दुःख कोणाजवळ बोलून दाखविण्याचीही सोय नव्हती. बोलून उपयोग तरी काय? कोणत्या उपायाने मनाचे समाधान होईल ते माझे मलाही समजेना. लोक विचित्र, राहणी विचित्र, घरे पण विचित्र! राहण्याची रीतभात सदरहूप्रमाणेच. काय बोलल्याने किंवा काय केल्याने या रीतिभातींच्या नियमांचा भंग होत असेल त्याचाही पत्ता नाही.

त्यातच भरीला खाण्यापिण्याचे बंधन, आणि खाता येण्यासारखे जिन्नस शुष्क आणि नीरस लागत. त्यामुळे माझी स्थिती अडकित्यात सापडलेल्या सुपारीसारखी झाली. विलायत तर आवडत नाही, आणि परत स्वदेशी जाण्याची सोय नाही. विलायतेत आलो, त्याअर्थी तीन वर्षे पुरी करण्याचा निर्धार होता.

खंड २ : लंडनमध्ये विद्यार्थी म्हणून

१०. लंडनमध्ये

डॉ. मेहता सोमवारी मला व्हिक्टोरिया हॉटेलात भेटण्यास गेले. तेथे त्यांना आमचा नवा पत्ता मिळाल्यावर नवीन ठिकाणी आले. डॉ. मेहतांनी आमची खोली वगैरे पाहिली आणि डोके हलविले. “ही जागा नाही चालणार. यां देशात येऊन नुसते पुस्तकी शिक्षण घेण्यापेक्षा येथील अनुभव घेणे जास्त महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी कोणत्या तरी कुटुंबात राहणे जरूरी आहे. परंतु तत्पूर्वी थोडेसे शिक्षण घेण्यासाठी तुम्ही . . . कडे राहावे असा मी विचार केला आहे. तिकडे तुम्हाला घेऊन जातो.”

मी ती सूचना आभारपूर्वक मान्य केली. त्या मित्राकडे गेलो. त्यांनी माझ्या बडदास्तीत काही न्यून ठेविले नाही. माझी आपल्या सखख्या भावाप्रमाणे काळजी घेतली. इंग्रजी रीतिरिवाज शिकवले. इंग्रजीत थोडेफार बोलण्याची सवय त्यांनीच पाडली असे म्हणता येईल.

माझ्या खाण्यापिण्याचा प्रश्न फार बिकट होऊन राहिला. मीठ-मसाल्याखेरीजच्या भाज्या आवडत नाही. माझ्यासाठी काय शिजवावे हेच घरधनीणबाईला सुचेना. सकाळी ओटच्या पिठाची लापशी होत असे, त्यामुळे पोट काही तरी भरे; पण दुपारी व रात्री उपासमार होई. मित्र मांसाहार करण्याबद्दल रोज समजूत घाली. मी आपल्या प्रतिज्ञेची आडकाठी सांगून स्वस्थ बसे. दुपारी फक्त रोटी आणि तांदुळजाची भाजी व मुरंबा यावर राहत असे. रात्रीही तेच खाणे. मला भरपूर खाण्याची सवय होती. जठराग्नि प्रदीप्त होता आणि त्याची मागणी खूप असे. मला असे दिसले की, रोटीचे दोनतीन तुकडेच घेणे प्रशस्त; जास्त मागण्याची लाज वाटे. दुपारी काय किंवा संध्याकाळी काय दुधाचे नाव नाही. माझी अशी स्थिती पाहून मित्र एक दिवस चिडले. आणि म्हणाले, “हे बघ, तू माझा सखखा भाऊ असतास तर मी तुला खात्रीने परत लावून दिले असते. निरक्षर आईला येथील स्थिती जाणून न घेता दिलेल्या वचनाची किंमत ती काय? मी तुला सांगतो की, कायद्याच्या दृष्टीनेही ती प्रतिज्ञा होत नाही. असल्या प्रतिज्ञेला चिकटून राहणे म्हणजे निव्वळ

भ्रम आहे. आणि असा भ्रम उराशी बाळगून राहिलास तर तुला या देशातून काहीच मिळवून स्वदेशी जाता येणार नाही. तू तर म्हणतोस की तू मांस खाल्ले आहेस, तुला ते आवडलेही. जेथे खाण्याची मुळीच जरूर नव्हती तेथे खाल्लेस आणि खाण्याची खास जरूर आहे तेथे वर्ज्य, काय आश्चर्य आहे!”

माझ्याकडून एक नाही की दोन नाही!

असले युक्तिवाद रोज चालत. बहात्तर रोग बरे करणारा एक नन्नाचा पाढाच माझ्यापाशी होता. मित्र जसजशी माझी समजूत घालण्याचा प्रयत्न करीत, तसतशी माझी दृढता वाढत जाई. रोज ईश्वरापाशी रक्षणाची याचना करीत असे आणि ते रक्षण मला मिळेही. ईश्वर म्हणजे काय ते मला कळत नव्हते. परंतु त्या रंभेने शिकविलेली श्रद्धा आपले काम करून राहिली होती.

एके दिवशी मित्रांनी माझ्यापाशी बॅथमचा ग्रंथ वाचण्यास सुरुवात केली उपयुक्ततावादासंबंधी वाचले. मी घाबरलो. भाषा अवघड. मला कळताना मारामार! मित्र अर्थ समजावून सांगू लागले. मी उत्तर दिले : “मला तुम्ही क्षमा करावी अशी माझी इच्छा आहे. असले सूक्ष्म प्रश्न मला समजत नाहीत. मांस खाल्ले पाहिजे हे मी कबूल करतो. परंतु माझ्या प्रतिज्ञेचे बंधन मी तोडू शकत नाही. याबद्दल मला युक्तिवाद करता येणार नाही. युक्तिवादात मी तुम्हाला जिंकू शकणार नाही, याबद्दल माझी खात्रीच आहे. परंतु मला मूर्ख समजून किंवा हट्टी समजून याबाबतीत तुम्ही मला सोडून द्यावे. तुमचे प्रेम मला समजते, तुमचा हेतू समजतो. मी तुम्हाला आपले परम हितेच्छु मानतो. तुम्हाला वाईट वाटते त्यामुळेच तुम्ही मला आग्रह करता, हेही मला दिसतेच आहे. पण माझा निरुपाय आहे. प्रतिज्ञेचा भंग होणार नाही.

मित्र पाहत राहिले. त्यांनी पुस्तक बंद केले. “बस्स: आता मी वाद करणार नाही” असे म्हणून गप्प बसले. मला बरे वाटले. तेव्हापासून त्यांनी युक्तिवाद करण्याचे सोडून दिले. पण माझ्याबद्दल त्यांना वाटणारी चिंता दूर झाली नाही. ते विडी पीत असत, दारू पीत असत. मला त्यांपैकी एकही गोष्ट करण्याबद्दल त्यांनी सांगितले नाही: उलट, त्या न करण्याबद्दल सांगत.

मांसाहाराच्या अभावी मी अशक्त होईन आणि इंग्लंडात मला मोकळेपणाने राहता येणार नाही याची त्यांना चिंता वाटे.

याप्रमाणे एक महिन्यापर्यंत मी नवशिक्या म्हणून उमेदवारी केली. मित्रांचे घर रिचमंडमध्ये होते. त्यामुळे लंडनला आठवड्यातून एकदोन वेळीच जाणे होई. आता मला एखाद्या कुटुंबात ठेवले पाहिजे असा विचार डॉ. मेहता व दलपतराम शुक्ल यांनी केला. भाई शुक्ल यांनी वेस्ट केन्सिंग्टनमध्ये एका अँग्लो इंडियनाचे घर शोधले आणि मला तेथे ठेवले. घरधनीणबाई विधवा होती. तिला माझ्या मांसत्यागाची गोष्ट सांगितली. म्हातारीने माझी व्यवस्था करण्याचे कबूल केले. मी तेथे राहिलो. येथे पण माझे दिवस उपासमारीत जाऊ लागले. मी घरून मिठाई वगैरे खाण्याचे जिन्नस मागवले होते, ते अजून आले नव्हते. सर्वच अळणी लागे. म्हातारी रोज विचारपूस करी; पण ती तरी काय करणार? शिवाय, अजून मी मिडस्तच होतो. त्यामुळे जास्त मागण्याचा संकोच वाटे. बाईला दोन मुली होत्या. त्या आग्रहपूर्वक थोडी आणखी रोटी घालीत; परंतु त्या बिचाऱ्यांना काय माहीत की, त्यांची सगळी रोटी खाऊन टाकीन, तेव्हा कुठे माझे पोट भरण्यासारखे होते!

परंतु आता मला पंख फुटू लागले होते. अजून अभ्यास सुरू झाला नव्हता. जेमतेम वर्तमानपत्रे वाचू लागलो होतो. हा भाई शुक्लांचा प्रताप होय. हिंदुस्थानात मी कधी वर्तमानपत्रे वाचली नव्हती. पण अभ्यासाने ती वाचण्याची आवड उत्पन्न करू शकलो. 'डेली न्यूज', 'डेली टेलिग्राफ' आणि 'पॅलमॅल गॅझेट' एवढ्या पत्रांवरून नजर फिरवीत असे. पण त्यात सुरुवातीला फार तर एक तास जात असेल. मी आता हिंडणे सुरू केले. मला शाकाहार देणारे भोजनगृह शोधायचे होते. अशा तऱ्हेच्या काही खानावळी आहेत असे घरधनीणीनेही सांगितले होते. मी रोज दहाबारा मैल चालत असे. स्वस्तशा भोजनगृहात जाऊन पोट भरून रोटी खाऊन घेई, परंतु समाधान होईना. अशा तऱ्हेने भटकता भटकता मी एक दिवस फेरिंग्डन स्ट्रीटमध्ये जाऊन पोहोचलो, व 'व्हेजिटेरियन रेस्टोराँ' (शाकाहारी भोजनगृह) हे नाव वाचले. लहान मुलाला आवडीची वस्तू मिळाल्याने जसा आनंद व्हावा तसा मला झाला. मी हर्षाने वेडा होऊन आत शिरणार त्यापूर्वीच दरवाजाजवळील काचेच्या खिडकीत विकायची पुस्तके दिसली; त्यामध्ये मी

सॉल्टचे 'अन्नाहाराचे समर्थन' या नावाचे पुस्तक पाहिले. एक शिलिंग देऊन विकत घेतले, आणि जेवायला बसलो. इंग्लंडात आल्यानंतर पोट भरून खायला प्रथम येथे मिळाले. ईश्वराने माझी भूक शांत केली!

सॉल्टचे पुस्तक वाचले. माझ्या मनावर त्याचा उत्कृष्ट परिणाम झाला. हे पुस्तक वाचल्या दिवसापासून मी स्वेच्छेने म्हणजे बुद्धिपूर्वक शाकाहाराच्या मताचा झालो. मातेपाशी केलेली प्रतिज्ञा आता मला विशेष आनंददायी होऊन राहिली. अजूनपर्यंत मी “सर्व लोक मांसाहारी बनतील तर चांगले” असे मानीत होतो आणि प्रथम केवळ सत्यपालनार्थ व मागून प्रतिज्ञापालनार्थच मांसत्याग करीत होतो. तसेच पुढे कधी काळी स्वतः उघडपणे मनमुराद मांस खाऊ लागून इतरांनाही मांसाहान्यांच्या कंपूत ओढण्याची उमेद बाळगीत होतो. परंतु आता याच्या उलट स्वतः शाकाहारी राहून इतरांना तसे बनविण्याची इच्छा उत्पन्न झाली.

११. 'सभ्य वेशात'

इकडे त्या माझ्या मित्रांची माझ्याबद्दलची काळजी दूर झाली नव्हती. एक दिवस त्यांनी मला नाटकाला येण्याबद्दल आमंत्रण दिले. तिकडे जाण्यापूर्वी मी त्यांच्याबरोबर हॉर्बर्न-भोजनगृहात जेवायचे होते. आम्ही दोघाजणांनी एक टेबल धरले. सभोवार शेकडो लोक होते. मित्राने पहिले वाढप मागविले. ते 'सूप' होते. मी बुचकळ्यात पडलो. हे कशाने बनविलेले असेल. मित्राला कसे विचारावे? म्हणून मी वाढणाऱ्याला जवळ बोलावले. मित्र समजला. चिडून मला विचारले, "काय झाले?" मी संकोचपूर्वक म्हटले : "यात मांस आहे की काय ते मला विचारावयाचे आहे." "असला जंगलीपणा या गृहात खपणार नाही. तुला असली कटकट लावायची असेल, तर तू बाहेर जाऊन एखाद्या बारक्या भोजनगृहात खाऊन ये आणि बाहेर माझी वाट पाहत बस." या सांगण्याने मला आनंद झाला. मी उठून गेलो. शेजारीच एक अन्नाहार देणारे भोजनगृह होते, परंतु ते बंद होऊन गेले होते. मी उपाशी राहिलो. आम्ही नाटकाला गेलो. मित्राने झाल्या प्रकाराबद्दल चकार शब्दही काढला नाही. मला तर बोलण्याची जरूरच नव्हती.

पण हे आम्हा उभयतांमधील शेवटचे प्रेमयुद्ध होय. आमचा संबंध तुटला नाही किंवा आमच्यात वितुष्टही आले नाही. त्यांच्या या सर्व प्रयत्नांच्या मुळाशी असलेले त्यांचे मजवरील प्रेम मला दिसत होते. त्यामुळे विचार व आचार भिन्न असताही माझा त्यांच्याविषयीचा आदर वृद्धिंगतच झाला.

परंतु मला वाटले की, त्यांना माझ्यासंबंधी वाटत असलेली भीती नाहीशी केली पाहिजे. मी निश्चय केला की, आता जंगली राहायचे नाही. सभ्यपणाची लक्षणे संपादन करायची आणि अन्य तऱ्हेने समाजामध्ये मिसळण्यास लायक बनून अन्नाहाराच्या बाबतीतील माझा विक्षिप्तपणा झाकून टाकायचा. मी 'सभ्यपणा' संपादण्याचा छचोरपणा मार्ग पत्करला. तो माझ्या आवाक्याच्याही बाहेरचा होता.

विलायती फॅशनचे खरे, तरी पण मुंबईत कापून शिवलेले कपडे उच्च इंग्रज समाजामध्ये शोभणार नाहीत, म्हणून 'आर्मी अँड नेव्ही' स्टोअरमध्ये कपडे करविले. एकोणीस शिलिंग (ही

किंमत त्या काळच्या मानाने फारच मोठी म्हटली पाहिजे) किंमतीची 'चिमणी' टोपी माथ्यावर चढविली. एवढ्याने समाधान न होता बाँड स्ट्रीटमध्ये म्हणजे जेथे विशेष शौकीन लोकांचे कपडे शिवले जात, तेथे जाऊन दहा पौंड पाण्यात टाकून संध्याकाळी घालायचा पोशाख बनविला. भोळ्या व उदार दिलाच्या वडील बंधूमार्फत खास सोन्याचा शेडा, जो दोन्ही खिशात अडकवून लटकवितात मागविला; आणि तो मिळालाही. तयार बांधलेला टाय वापरणे हा शिष्टाचार समजत नाहीत, म्हणून टाय बांधण्याची कला हस्तगत करून घेतली. घरी तर आरसा हजामतीच्या दिवशीच पाहायला मिळायचा; परंतु येथे तर मोठ्या आरशासमोर उभे राहून टाय बरोबर बांधण्यात आणि केस कापून भांग पाडण्यात रोज दहाएक मिनिटांचा तरी व्यय व्हायचाच. केस नरम नव्हते, त्यामुळे त्यांना चांगले वळवून राखण्यासाठी रोज ब्रशाबरोबर (ब्रश म्हणजे केरसुणीच की नाही?) लढाई होई. आणि टोपी घालता काढताना भांग सांभाळण्यासाठी हात डोक्याकडे गेलाच म्हणून समजावे. शिवाय, मधून मधून चारचौघात बसलो असताना भांगांवरून हात फिरवून केस जेथल्या तेथे राखण्याची निराळीच आणि सभ्यपणाची क्रिया चालायचीच!

परंतु एवढी टापटीपही पुरेशी नव्हती. सभ्यपणाचे इतर काही बाह्य प्रकारही मी समजून घेतले होते, आणि त्यांचाही अभ्यास करायचा होता. सभ्य गृहस्थाला नाचता आले पाहिजे. त्याला फ्रेंच भाषाही नीट आली पाहिजे. कारण फ्रेंच ही इंग्लंडचे शेजारी राष्ट्र फ्रान्सचीच भाषा नव्हती, तर संबंध युरोपची राष्ट्रभाषाही होती; आणि माझी युरोपभर हिंडण्याची इच्छा होती. मी नृत्य शिकून घेण्याचा निश्चय केला. एका वर्गात दाखल झालो. एका सत्राचे तीनएक पौंड भरले. तीन आठवड्यांत सुमारे सहा धडे घेतले असतील. बरोबर तालबद्ध पाऊल पडेना. पियानो वाजे, त्याच्या सुरांचा अर्थ काय याचा पत्ता लागेना! तर मग आता? आता तर बावाजीच्या मांजरीसारखी स्थिती झाली. उंदरांचे निवारण करण्यासाठी मांजर, मांजरासाठी गाय अशा तऱ्हेने बावाजीचा परिवार वाढला. व्हायोलिन वाजवायला शिकलो म्हणजे तालासुराची माहिती होईल. व्हायोलिन विकत घेण्यात तीन पौंड कृष्णापण केले, आणि आणखी काही शिकण्यासाठी! भाषण करण्यास शिकण्यासाठी तिसऱ्या शिक्षकाचे घर धुंडाळले त्याच्याही हातावर एक गिनी ठेवली. बेलचे 'स्टँडर्ड इलोक्युशनिस्ट' घेतले. पिटचे भाषण सुरू करविले!

या वेलसाहेबांनी माझ्या कानात घंटा वाजविली. मी सावध झालो.

मला इंग्लंडात जन्म थोडाच काढायचा आहे? छटादार भाषण करायला शिकून मी काय करणार काय? नाच नाचून मी सभ्य कसा बनणार? व्हायोलिन तर स्वदेशीही शिकता येईल. मी विद्यार्थी आहे. मला विद्याधन जोडले पाहिजे. मला माझ्या धंद्याला जरूरी ती तयारी केली पाहिजे. माझ्या सद्गर्तनावरून मला सभ्य महटले तर ठीकच झाले, नाही तर तो नाद सोडून दिला पाहिजे.

या विचारांच्या तंद्रीत असतानाच मी वरील आशयाच्या उद्गारांनी भरलेले पत्र वक्तृत्व-शिक्षकाला पाठविले. त्यांच्यापाशी मी दोन की तीनच धडे घेतले होते. नृत्य शिकविणाऱ्या बाईलाही तसलेच पत्र लिहिले. व्हायोलिन-शिक्षकिणीकडे व्हायोलिन घेऊन गेलो. येईल त्या किमतीला ते विकून टाकण्याची तिला परवानगी दिली. तिच्याशी काहीसा मित्रत्वाचा संबंध जुळला होता, म्हणून तिच्याशी माझ्या मोहाची गोष्ट बोललो. नृत्य इत्यादींच्या उठाठेवीतून मोकळे होण्याचा माझा विचार तिला पसंत पडला.

‘सभ्य बनण्या’चा हा माझा नाद तीनएक महिने चालला असेल, पोशाखाची टापटीप कित्येक वर्षेपर्यंत टिकली. पण मी विद्यार्थी बनलो.

१२. फेरफार

नृत्य इत्यादींच्या माझ्या प्रयोगांवरून तो काळ स्वच्छंदाचा होता, असे कोणी समजू नये. त्यात समजुतीचाही काही भाग होता, हे वाचकांच्या ध्यानात आले असेल. या मोहाच्या काळीही मी काही अंशी सावध होतो. पैन् पैचा हिशेब ठेवीत असे. खर्चाचेही मोजमाप होते.

माझ्या राहणीवर माझी कडक नजर होती. त्यामुळे किती खर्च करणे योग्य हे माझ्या लक्षात आले. आतापर्यंत इतर कुटुंबात राहत होतो, त्याऐवजी स्वतःची खोली घेऊन राहावे असा विचार केला. कामाच्या सोयीप्रमाणे तसेच अनुभव मिळावा म्हणून निरनिराळ्या मोहल्यांत बिऱ्हाड बदलावे असाही विचार केला. घरे अशा ठिकाणी पसंत केली की, तेथून कामाच्या जागी अर्ध्या तासात चालत जाता यावे आणि गाडीभाडे वाचावे. ह्यापूर्वी नेहमी इच्छित ठिकाणी जाण्यासाठी गाडीभाडे खर्चावे लागे आणि पुनः फिरायला जाण्यासाठी निराळा वेळ काढावा लागत असे. आता कामावर जातानाच फिरणे होऊन जाईल अशी व्यवस्था झाली. आणि ह्या व्यवस्थेमुळे मी रोज आठ-दहा मैल सहज फिरत असे. मुख्यतः ह्या एकाच सवयीमुळे इंग्लंडात मी क्वचितच आजारी पडलो असेन. शरीर चांगले कसले.

कुटुंबात राहण्याचे सोडून दोन खोल्या भाड्याने घेतल्या; एक निजण्यासाठी आणि दुसरी बसण्या—उठण्यासाठी. येथून माझ्या विलायतेमधील जीवनक्रमातील दुसरा भाग सुरू झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. अजून तिसरा फेरफार ह्यानंतर व्हावयाचा होता.

अशा रीतीने अर्धा खर्च वाचला. पण वेळेचे काय? मला माहीत होते की बॅरिस्टरीच्या परीक्षेसाठी फारशा अभ्यासाची जरूर नव्हती. त्यामुळे माझ्याकडे वेळेची टंचाई नव्हती. इंग्रजीचे माझे अर्धकच्चे ज्ञान मला टोचत होते. बॅरिस्टरच्या अभ्यासाशिवाय दुसरा अभ्यासही केला पाहिजे. यासाठी मी ऑक्सफर्ड—केम्ब्रिजची माहिती मिळवली. कित्येक मित्रांना भेटलो. त्यावरून दिसले की, तेथे गेले असता खर्च फार वाढणार, आणि तेथील अभ्यासक्रमही लांबलचक. मला तीन वर्षांवर राहणे शक्य नव्हते. एका मित्राने सांगितले, “जर तुला एखादी कठीण परीक्षाच द्यायची असेल, तर तू लंडनची मॅट्रिक्युलेशन पास हो. त्यासाठी मेहनत भरपूर

करावी लागेल, आणि सामान्य ज्ञान वाढेल. खर्च तर मुळीच वाढणार नाही.” ही सूचना मला आवडली. पण परीक्षेचे विषय पाहूनच घाबरलो. लॅटीन आणि दुसरी एक भाषा आवश्यक! लॅटीनचा अभ्यास कसा व्हावा? पण मित्राने सुचविले की, “वकिलाला लॅटीन भाषेचा फार उपयोग होतो. लॅटीन जाणणान्याला कायद्यांची पुस्तके समजणे सोपे जाते. शिवाय, 'रोमन लॉ'च्या परीक्षेत तर एक प्रश्न फक्त लॅटीन भाषेतच असतो. आणि लॅटीन शिकल्यास इंग्रजी भाषेवरही प्रभुत्व मिळविता येईल.” ह्या सर्व मुद्द्यांचा माझ्यावर परिणाम झाला. कठीण असो वा नसो, पण लॅटीन तर शिकायचेच; घेतलेले फ्रेंचही पुरे करायचे. अर्थात दुसरी भाषा फ्रेंच हेही ठरलेच. एक खासगी मॅट्रिक्युलेशन वर्ग चालत असे, त्यात नाव घातले. परीक्षा दर सहा महिन्यांनी होत असे. माझ्याकडे जेमतेम पाच महिन्यांचा अवधी होता. हे काम माझ्या आवाक्याबाहेरचे होते. परिणाम असा झाला, की मी शिष्ट बनणार होतो, तो उद्योगी विद्यार्थी बनलो. वेळापत्रक तयार केले. मिनिटामिनिटाचा उपयोग करू लागलो. पण मी इतर विषयांचा अभ्यास करून वर लॅटीन किंवा फ्रेंच पुरे करू शकेन इतकी माझी बुद्धी किंवा स्मरणशक्ती तीव्र नव्हती. परीक्षेस बसलो; पण लॅटीनमध्ये नापास झालो. वाईट वाटले, पण धीर सोडला नाही. लॅटीनमध्ये गोडी वाटू लागली होती. फ्रेंच जास्त चांगले करण्याचा व विज्ञानशास्त्रात नवीन विषय घेण्याचा विचार केला. रसायनशास्त्रात—ज्यात आता मला वाटते की खूप गोडी वाटायला पाहिजे—प्रयोगांच्या अभावी मन रमेना. हिंदुस्थानात या विषयाचा अभ्यास करावा लागलाच होता, म्हणून लंडन मॅट्रिकसाठी देखील हाच विषय पसंत केला. ह्यावेळी प्रकाश आणि उष्णता हा विषय मी घेतला. हा विषय सोपा मानला जात असे, आणि मलाही तो सोपा वाटला.

पुनःपरीक्षा देण्याच्या तयारीबरोबरच मी राहणीत जास्त साधेपणा आणण्याचा प्रयत्न सुरू केला. मला वाटले की अजून माझ्या कुटुंबाच्या गरिबीला साजेसे माझे जीवन साधे नाही. बंधूंच्या औदार्याचा व अडचणींचा विचार मनात येऊन मला संकोच वाटू लागला. जे लोक पंधरा पौंड किंवा आठ पौंड दर महिन्याला खर्च करीत होते, त्यांना शिष्यवृत्त्या मिळत होत्या. माझ्यापेक्षा अधिक साधेपणाने राहणारे विद्यार्थीही मला दिसत होते. अशा कितीतरी विद्यार्थ्यांचा माझ्याशी संबंध आलेला होते. एक विद्यार्थी लंडनच्या कंगाल भागात आठवड्याचे दोन शिलिंग देऊन एका

खोलीत रहात होता, व लोकार्ठच्या स्वस्त कोकोच्या दुकानात दोन पेनीचा कोको आणि रोटी खाऊन निर्वाह करीत होता. त्याच्याशी स्पर्धा करण्याची तर माझी शक्ती नव्हती. पण मी दोहोंच्याऐवजी एका खोलीत खुशाल राहू शकेन, आणि अर्धा स्वयंपाक मी हाताने देखील करून घेऊ शकेन, असे मला वाटले. असे केल्याने मी दर महिन्याला चार-पांच पौंडात राहू शकेन. साध्या राहणीविषयीची पुस्तकेदेखील माझ्या वाचनात आली होती. दोन खोल्या सोडून देऊन आठवड्याला आठ शिलिंगच्या भाड्याची एक खोली घेतली, एक शोगडी विकत घेतली आणि सकाळचा स्वयंपाक हाताने करायला सुरुवात केली. स्वयंपाकात जास्तीत जास्त वीस मिनिटे जात असत. ओटमीलची लापसी आणि कोकोसाठी पाणी एवढे उकळण्यात कितीसा वेळ जाणार? दुपारी बाहेर जेवून घ्यावे व संध्याकाळी पुनः कोको करून रोटीबरोबर घ्यावा. अशा रितीने दररोज एक ते सव्वा शिलिंगामध्ये खाणे कसे भागवावे, हे मी शिकलो. जीवनक्रम साधा झाल्यामुळे वेळ जास्त वाचला. दुसऱ्या वेळी परीक्षेस बसलो आणि पास झालो.

वाचकांनी असे समजू नये की साधेपणांमुळे माझा जीवनक्रम नीरस झाला. उलट फेरफारांमुळे माझी मनःस्थिती बाह्य स्थितीशी समरस झाली. कौटुंबिक स्थितीशी माझ्या स्वतःच्या राहणीचा मेळ बसला. जीवनक्रम अधिक सत्यमय झाला व त्यामुळे आत्मानंदाला सीमा राहिली नाही.

ज्या वेगाने राहणी व खर्च यांमध्ये फेरफार केला, त्याच किंबहुना त्याहून अधिक वेगाने मी आपल्या आहारामध्ये फेरफार करू लागलो. घरून मिठाई, मसाला वगैरे मागविले होते ते रद्द केले; आणि मनाने निराळेच वळण घेतले. त्यामुळे मसाले वगैरेंचा शौक मावळू लागला. आणि जी भाजी रिचमंडमध्ये मसाल्याच्या अभावी बेचव लागत होती, तीच नुसती उकडलेली स्वादिष्ट वाटू लागली. असल्या अनेक अनुभवांवरून मला कळून आले की, स्वादाचे खरे स्थान जीभ नव्हे, तर मन आहे.

आर्थिक दृष्टी तर माझ्यापुढे होतीच. त्यावेळी चहा—कॉफीला अपायकारक मानणारा व कोकोचा पुरस्कार करणारा असाही एक पंथ होता. शरीरव्यापारासाठी जरूर तेवढ्याच वस्तू घेणे

योग्य आहे, एवढे मला समजले होते. म्हणून चहा—कॉफीचा बहुतांशी त्याग केला व त्याऐवजी कोको घेऊ लागलो.

प्रयोगांबरोबर इतर किरकोळ प्रयोग चालूच होते. कधी पिटूळ पदार्थ वर्ज्य करण्याचा, कधी फक्त रोटी आणि फळे खाऊन राहण्याचा, तर कधी पनीर, दुध आणि अंडी एवढेच घेण्याचा. हा शेवटचा प्रयोग विशेष लक्षात घेण्यासारखा आहे. तो पंधरा दिवसही चालला नाही. पिठाशिवाय आहाराचे समर्थन करण्याच्याने अंड्यांची खूप स्तुती केली होती आणि अंडी म्हणजे मांस नव्हे असे सिद्ध केले होते हे तर खरेच. या युक्तिवादने भुरळून मी आईला वचन दिलेले असूनही अंडी खाल्ली. परंतु माझी भुरळ क्षणिक होती. प्रतिज्ञेचा नवा अर्थ लावण्याचा मला अधिकार नव्हता. प्रतिज्ञा देणाऱ्याचाच अर्थ प्रमाण मानला पाहिजे. मांस न खाण्याची प्रतिज्ञा देणाऱ्या मातेला अंड्यांची कल्पनाही नसणार हे मला माहीत होते, त्यामुळे मला प्रतिज्ञेच्या रहस्याची जाणीव होताच मी अंडी सोडली आणि तो प्रयोगही सोडून दिला.

अजूनपर्यंतचे माझे प्रयोग आर्थिक तसेच आरोग्याच्या दृष्टीने झालेले होते. धार्मिक दृष्टीने माझे कडक प्रयोग दक्षिण आफ्रिकेत झाले; त्यांची छाननी पुढे करावी लागेल.

नवधर्मीयांचा उत्साह माझ्यामध्ये आला होता. त्यामुळे मी ज्या पेठेत राहत असे, त्या पेठेत अन्नाहारी मंडळाची स्थापना करण्याचा मी निश्चय केला. ही पेठ म्हणजे बेजवॉटरची होय. त्या पेठेत सर एडविन ऑर्नल्ड राहत असत. त्यांना उपाध्यक्ष होण्याबद्दल विनंती केली. ते झाले. 'दी वेजिटेरियन'चे संपादक, डॉ. ओल्डफिल्ड अध्यक्ष झाले. मी मंत्री (चिटणीस) झालो. काही दिवसांपर्यंत ही संस्था जेमतेम चालली; परंतु काही महिन्यांनंतर तिचा शेवट झाला. कारण मी माझ्या वहिवाटीप्रमाणे व ठराविक मुदतीनंतर ती पेठ सोडली. परंतु या लहानशा व अल्पावधीतील अनुभवाने मला संस्था काढण्याचा व चालविण्याचा किंचित अनुभव मिळाला.

१३. लाजाळूपणा हीच माझी ढाल

अन्नाहारी मंडळाच्या कार्यवाहक समितीवर माझी निवड तर झाली. तिच्या प्रत्येक सभेला मी हजरही राहत असे. परंतु बोलायला जीभ उचलेना. हा लाजाळू स्वभाव पुढे दक्षिण आफ्रिकेत सुटला असे म्हणता येईल. पूर्ण सुटला असे अजूनही म्हणता येणार नाही. बोलायचे म्हणजे विचार पडतोच. अपरिचित समाजापुढे बोलताना संकोच वाटतो. बोलायचे चुकविता येईल तर अवश्य चुकवीन.

परंतु असल्या लाजाळू स्वभावामुळे माझी फजिती होण्यापलीकडे माझे काही नुकसान झालेले नाही; उलट फायदाच झाला आहे, असे आता वाटते. बोलताना वाटणाऱ्या संकोचाबद्दल पूर्वी मला खेद वाटे, त्याऐवजी आता आनंदच वाटतो. मोठा फायदा हा झाला की, मला स्वतःच्या विचारांवर ताबा ठेवण्याची सवय सहजी लागली. अनुभवांती मला असेही कळून आले आहे की, सत्याच्या पुजाऱ्याने मौन धारण करणे इष्ट आहे. जाणता-अजाणताही मनुष्य अनेक वेळा अतिशयोक्ती करीत असतो किंवा जे सांगण्यासारखे असेल, ते लपवीत असतो किंवा बदलून सांगत असतो. ज्याला थोडेच बोलायचे असते, तो विचार केल्याशिवाय बोलणार नाही, स्वतःचा प्रत्येक शब्द तोलून बोलेल. अनेकदा मनुष्य बोलण्यासाठी अगदी उतावळा होतो. या सर्वांच्या बोलण्यातून जगाचा फायदा झालेला क्वचितच आढळून येतो. तेवढ्या वेळेचा अपव्यय होत असताना तर स्पष्ट दिसतो. ही संकोचवृत्ती माझी ढाल होती. तिच्यामुळे मला परिपक्व होण्याची संधी मिळाली. सत्याच्या माझ्या उपासनेमध्ये मला तिची फार मदत झाली.

१४. असत्यरूपी हलाहल

चाळीस वर्षांपूर्वी विलायतेला जाणारे लोक हल्लीच्या मानाने थोडे होते. लग्न झालेले असले तरी आपण अविवाहितच आहो, असा दिखावा करण्याचा त्यांच्यामध्ये रिवाजच पडून गेला होता. त्या देशात शाळा-कॉलेजांतून शिकणारे विद्यार्थी विवाहित नसायचेच. विवाहित असेल तो विद्यार्थी राहणार नाही. त्यामुळे हिंदी तरुणांना आपण विवाहित आहो असे कबूल करण्याची लाज वाटे. विवाह लपवून ठेवण्याचे दुसरे एक कारण असे की, विवाहाची प्रसिद्धी झाल्यास ज्या कुटुंबात राहायला मिळत असेल त्या कुटुंबातील तरुण मुलींबरोबर हिंडण्या-फिरण्याला किंवा विनोद करावयाला मिळायचे नाही. हा विनोद बहुतांशी निर्दोष असतो. अशा तऱ्हेची मैत्री वडील मंडळींनाही पसंत असते. तरुण व तरुणी यांमध्ये अशा तऱ्हेने साहचर्य होणे तिकडे आवश्यकही आहे असे म्हणता येईल. कारण तिकडे प्रत्येक तरुणाला स्वतःची सहधर्मचारिणी स्वतःच शोधून काढावी लागते. म्हणून जो परिचय विलायतेत स्वाभाविक म्हणता येईल तशा तऱ्हेचा परिचय हिंदुस्थानचे तरुण विलायतेत पाऊल टाकताच जर करू लागले, तर त्याचा परिणाम भयंकर होणारच. कित्येक वेळा अशा तऱ्हेचे परिणाम घडून आल्याचे माहीत आहे. तरी पण या मोहिनी-मायेमध्ये आपल्याकडील तरुण सापडले होते. इंग्रजांच्या दृष्टीने कितीही निर्दोष असला, तरी आमच्या दृष्टीने त्याज्य अशा सहवासासाठी ते असत्यचरण पत्करीत. या जाळ्यात मी पण सापडलो. पाच-सहा वर्षांपासूनच विवाहित असता व एका मुलाचा बाप असताही मी जणू अविवाहित आहे असा बहाणा करण्यास मी कचरलो नाही! या बहाण्यापासून मिळवायचा लाभ (?) मला थोडाच मिळाला.

वेंटरनमध्ये मी ज्या कुटुंबात राहत असे तसल्या कुटुंबात, घरातील मुली शिष्टाचारासाठी म्हणून तरी माझ्यासारख्या परक्या माणसाला फिरायला घेऊन जात. शिष्टाचाराखातरच त्या घरवाल्या बाईची मुलगी मला एकदा वेंटरनच्या आसपासच्या सुंदर टेकड्या पहायला घेऊन गेली. माझी चाल काही कमी नव्हती, पण तिची चाल तर माझ्यापेक्षाही जोरदार. अर्थात तिच्या मागूनच मला रखडत जावे लागत होते. ती तर संबंध रस्ताभर गप्पागोष्टींची कारंजी उडवीत चालली होती,

तर माझ्या तोंडावाटे मात्र कधी 'होय' तर कधी 'नाही' एवढाच ध्वनी उमटत होता. फारच झाले तर “किती सुंदर आहे!” एवढेच शब्द निघायचे! ती तर जणू हवेतून उडत चाले आणि मी परत घर केव्हा गाठीन याच विचारात राही. आम्ही एका टेकडीच्या टोकावर येऊन पोचलो. पण आता उतरायचे कसे? तिचे बूट उंच टाचांचे असूनही वीस—पंचवीसच्या वयाची ती रमणी बिजलीप्रमाणे खाली उतरून गेली. मी इकडे शरमिंदा होऊन उतार कसा उतरावा याचा विचार करतो आहे, ती खाली उभी मला हसते आहे, मला धीर देते आहे; वर येऊन हात धरून घेऊन येते म्हणते आहे! पण मी असा नामर्द का म्हणून होईन? कसाबसा पाय फरपटीत, मधून बसत, खाली आलो. मला आधीच लाजेने काय करूसे झाले होते. त्यात आणखी तिने “शा-बा-स!” म्हणून मला अधिकच लाजविले. अशी मस्करी करून मला लाजविण्याचा तिला हक्क होता.

परंतु सर्वच ठिकाणी मी अशा तऱ्हेने कसा बचावू शकणार? माझ्यातून असत्याचे हलाहल काढून टाकण्याचा ईश्वराचा संकेत होता. एकदा मी ब्रायटनला गेलो होतो. जसे वेंटरन तसेच ब्रायटन हेही समुद्रकाठी आहे. तेथे एकदा मी गेलो होतो. वेंटरनला गेलो त्या आधीचा हा काळ होता. ज्या हॉटेलात गेलो, तेथेच एक साधारण श्रीमंतशी प्रौढ विधवा बाईही हवा खाण्यासाठी आली होती. हा माझ्या पहिल्या वर्षातील प्रसंग होता; वेंटरनच्या पूर्वीचा. येथे खाण्याच्या पदार्थाच्या यादीतील सर्व नावे फ्रेंच भाषेत लिहिली होती. मला समजेना. ती बाई बसली होती त्याच टेबलपाशी मीही बसलो होतो. बाईने पाहिले की, मी नवखा आहे, आणि थोडा गोंधळलोही आही. तिने बोलायला सुरुवात केली. “तुम्ही अपरिचित दिसतां. तुम्हाला कसला तरी विचार पडला आहे. अजून तुम्ही खाण्याचा कोणताच पदार्थ का बरे मागविला नाही?” मी ती पदार्थाची यादी वाचीत होतो, आणि वाढप्याजवळ चौकशी करण्याच्या तयारीत होतो. अर्थात मी त्या बाईचे उपकार मानले आणि म्हटले, “ही यादी मला समजत नाही; आणि मी अन्नाहारी असल्यामुळे कोणते पदार्थ निर्दोष आहेत ते मला समजून तर घेतले पाहिजे आणि मला फ्रेंच येत नाही.”

ती बाई म्हणाली, “ठीक, तर मी तुम्हाला मदत करते, आणि यादी समजावून देते. तुम्हाला चालतील असे पदार्थ मी तुम्हाला दाखवू शकेन.” मी तिची मदत आभारपूर्वक स्वीकारली. येथून

आमचा संबंध सुरू झाला. तो मी विलायतेत होतो तोवर व त्यानंतरही कित्येक वर्षेपर्यंत टिकून राहिला. तिने आपला लंडनचा पत्ता दिला आणि आपल्याकडे दर रविवारी जेवायला येण्याचे निमंत्रण दिले. स्वतःच्या घरी दुसरे विशेष प्रसंग येत, तेव्हाही मला बोलावीत असे. मुद्दाम माझी लाज घालविण्याचा प्रयत्न करी, तरुण मुलींशी परिचय करून देई आणि त्यांच्याबरोबर गप्पा— गोष्टी मारण्यास प्रोत्साहन देई. एक बाई तिच्याकडेच राहत असे. तिच्याबरोबर पुष्कळ बोलायला लावी. कधी-कधी आम्हाला एकटेच सोडून जात असे.

प्रथम मला हे सर्व विपरीत वाटले. बोलायचेच सुचेना. विनोद तरी कसला करायचा? परंतु ती बाई मला थोडे थोडे धडे देई. मी बनत चाललो. दर रविवारची वाट बघत असे. त्या बाईबरोबर बोलण्याचालण्याची आवड वाटू लागली.

म्हातारी पण मला त्याच दिशेने आकर्षित चालली. तिला या सहवासाचे कौतुक वाटत होते. ती तर आम्हा दोघांचे कल्याणच इच्छित असावी.

आता मी काय करावे? मी विचार केला, “मी जर या भल्या बाईला माझ्या लग्नाची गोष्ट सांगून टाकली असती, तर किती बरे झाले असते! मग तिने माझे कोणाशी लग्न जुळविण्याची इच्छा केली असती? अजूनही वेळ टळलेली नाही. मी सत्य सांगून टाकले, तर अधिक संकटातून बचावेन.” असा विचार करून मी तिला पत्र लिहिले. मला स्मरण आहे ! त्याचप्रमाणे त्याचे तात्पर्य देतो :

“आपली ब्रायटनमध्ये भेट झाली, तेव्हापासून तुम्ही माझ्यावर लोभ करीत आहा. आई जशी मुलाची काळजी वाहते तशी तुम्ही माझी वाहत आहा. तुम्हाला असेही वाटते की, मी लग्न करावे आणि म्हणून तुम्ही माझा तरुण मुलीशी परिचय करून देता. असा परिचय जास्त वाढण्यापूर्वीच मला आपल्याला सांगितले पाहिजे की, मी तुमच्या प्रेमाला लायक नाही. मी तुमच्या घरी येऊ लागलो, तेव्हाच मी तुम्हाला सांगून ताकायला पाहिजे होते की, माझे लग्न होऊन चुकले आहे. हिंदुस्थानचे विद्यार्थी विवाहित असले तरी या देशात आपल्या विवाहाची गोष्ट कळून देत नाहीत असे मला माहीत आहे. त्यामुळे मीही त्याच रिवाजाचे अनुकरण केले. आता मला दिसते

की, मी माझ्या लग्नाची गोष्ट मुळीच लपवायला नको होती. मला आणखीही सांगितले पाहिजे की, माझे बालवयातच लग्न झाले व मला एक मुलगाही आहे. ही गोष्ट आपल्यापासून लपवून ठेवल्याबद्दल मला आता अत्यंत दुःख होत आहे. परंतु आता तरी खरे सांगून टाकण्याचे धैर्य ईश्वराने मला दिले याबद्दल आनंद होत आहे. आपण मला क्षमा कराल का? ज्या भगिनीबरोबर आपण माझा परिचय करून दिला, तिच्याशी मी कसल्याही प्रकारचा अतिप्रसंग केला नाही, याबद्दल खात्री देतो. परंतु आपली इच्छा स्वाभाविकच माझे कोणाशी तरी लग्न जुळलेले पाहण्याची असणार. आपल्या मनात या गोष्टीबद्दल जास्त विचार येऊ नयेत एवढ्यासाठी तरी मी आपल्याला खरा प्रकार सांगून टाकलाच पाहिजे.

हे पत्र मिळाल्यानंतर जर आपण मला आपल्या घरी येण्याला नालायक ठरविले, तर त्याबद्दल मला बिलकुल वैषम्य वाटणार नाही. आपल्या लोभाबद्दल मी आपला कायमचा ऋणी बनून चुकलो आहे. आपण माझा त्याग केला नाही तर मला हर्ष होईल, हे मला कबूल केले पाहिजे. आपल्या घरी येण्याला अजूनही मला आपण लायक समजाल, तर ते तुमच्या प्रेमाचे नवीन द्योतक असे मी समजेन आणि त्या प्रेमाला पात्र होण्याचा मी सदैव प्रयत्न करीन.”

असले पत्र मी चुटकीसारखे लिहून काढले नाही हे वाचक समजू शकतीलच. कोण जाणे मी किती मसुदे केले असतील; पण अशा तऱ्हेचे पत्र पाठवून मी माझ्या माथ्यावरील मोठा भार उतरवला. बहुतेक उलट टपालीच सदरहू बाईकडून उत्तर आले, त्यात तिने कळविले :

“तुमचे मोकळ्या मनाने लिहिलेले पत्र मिळाले. आम्हा उभयतांस फार समाधान वाटले आणि आम्ही खूप हसलोही. तुमचेकडून घडलेले असत्याचरण मी क्षम्य समजते. परंतु तुम्ही आपली हकीकत कळविली हे ठीकच झाले. माझे निमंत्रण कायम आहे. येत्या रविवारी आम्ही तुमची वाट पाहूच; आणि तुमच्या बालविवाहाची गोष्ट ऐकू आणि तुमची थट्टा करण्याचा आनंदही मिळवू. आपला स्नेह होता तसाच कायम राहील याबद्दल खात्री बाळगा.”

अशा तऱ्हेने माझ्यामध्ये असत्याचे हलाहल व्यापून राहिले होते, ते मी काढून टाकले; आणि यापुढे कोठेही माझ्या विवाहासंबंधी वगैरे सांगून टाकण्याला मी कचरत नसे.

बहुधा माझ्या विलायतेतील मुक्कामाच्या शेवटच्या वर्षी म्हणजे सन १८९० साली पोर्टस्मथमध्ये अन्नाहारी मंडळीचे एक संमेलन झाले. त्याला येण्याबद्दल मला व एका हिंदी मित्राला निमंत्रण मिळाले होते. पोर्टस्मथ हे खलाशांचे बंदर म्हणून प्रसिद्ध आहे. तेथे पुष्कळ घरे दुराचरणी स्त्रियांची असतात. त्या स्त्रिया केवळ वेश्याच नसल्या तरी निर्दोषही नसतात. अशाच एका घरामध्ये आम्ही उतरलो होतो. स्वागतमंडळाने इरादापूर्वक असली घरे शोधून काढली असे म्हणण्याचा माझा इरादा नाही.

रात्र झाली. आम्ही सभेतून घरी आलो. जेवून पत्ते खेळण्यास बसलो. विलायतेत कुलीन घरामध्येही गृहिणी पाहुण्याबरोबर पत्ते खेळण्यास बसते. खेळताना निर्दोष विनोद कोणीही करतो. येथे मात्र बीभत्स विनोद सुरू झाला. माझे जोडीदार त्या कामी पटाईत होते, हे मला माहित नव्हते. मला त्या विनोदात गोडी वाटू लागली. मीही त्यात सामील झालो. शब्दावरून कृतीवर यायला वेळ नव्हता. पत्ते बाजूला राहून जाण्याच्या तयारीत होते; परंतु माझ्या भल्या जोडीदाराच्या हृदयात रामाने प्रवेश केला. तो म्हणाला, “अरे, तुझ्या अंगात हा सैतान कसा काय संचारला? तुझे हे काम नव्हे, येथून पळ काढ बरे!”

मी शरमिंदा झालो. भानावर आलो. मनातून त्या मित्राचे उपकार मानले. आईपाशी घेतलेली प्रतिज्ञा आठवली. मी पळ काढला. कापत कापत आपल्या खोलीत जाऊन पोचलो. छाती धडधडत होती. खाटकाच्या हातून निसटलेल्या जनावरासारखी!

धर्म म्हणजे काय? ईश्वर कोण आहे? तो आपल्या हृदयात कसे काम करतो? हे काही मला त्यावेळी समजत नव्हते. सामान्य समजुतीनुरूप ईश्वराने मला बचावले, असे मी त्यावेळी समजलो. मला निरनिराळ्या बाबतीत अशा तऱ्हेचे अनुभव आले आहेत. 'ईश्वराने बचावले,' असे मी सांगू शकतो. सर्व आशा सुटावी, हातपाय गळून बसण्याचा प्रसंग यावा, अशा प्रसंगी कोठून तरी मदत येऊन पोचते, असे मला अनुभव आले आहेत. स्तुती, उपासना, प्रार्थना वगैरे गोष्टी झूट नाहीत; तर आपण खातो, पितो, बसतो, उठतो हे जितके खरे आहे, त्याहूनही या गोष्टी जास्त प्रमाणसिद्ध आहेत. नव्हे, याच गोष्टी खऱ्या आहेत. बाकी सर्व फोल आहेत, असे म्हणण्यातही अतिशयोक्ती नाही.

१५. धार्मिक परिचय

विलायतेत राहून एक वर्ष झाले असेल इतक्यात दोन थिऑसॉफिस्ट मित्रांची ओळख झाली. दोघे सख्खे भाऊ होते व अविवाहित होते. त्यांनी माझेपाशी गीतेसंबंधी गोष्ट काढली. ते एड्विन आर्नल्डचे गीतेचे भाषांतर वाचीत असत. 'दी सॉंग सिलेश्यल'. मला त्यांनी आपल्याबरोबर संस्कृतात वाचण्यास बोलाविले. मला लाज वाटली, कारण मी गीता संस्कृतात किंवा प्राकृतातही वाचली नव्हती! मला त्यांना सांगावे लागले, की "मी गीता वाचलेलीच नाही; पण तुमच्याबरोबर वाचण्याची माझी तयारी आहे. माझे संस्कृतचे अध्ययनही नावाचेच आहे. मला ते इतपतच समजणार की, भाषांतरात भलताच अर्थ असला तर तो दुरुस्त करता येईल." अशा तऱ्हेने त्या बंधूंबरोबर मी गीता वाचण्याचा प्रारंभ केला. दुसऱ्या अध्यायाच्या अखेरच्या श्लोकांपैकी

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽमिजायते । ।

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणयशति । ।

या श्लोकाचा माझ्या मनावर खोल ठसा उमटला. त्याचे ध्वनी माझ्या कानात घुमतच राहिले. भगवद्गीता हा अमूल्य ग्रंथ आहे अशी माझी त्या वेळी समजूत झाली. ती समजूत हळूहळू दृढ होत गेली व आज तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत मी तिला सर्वोत्तम ग्रंथ समजतो. माझ्या निराशेच्या प्रसंगी त्या ग्रंथाने मला अमूल्य मदत दिली आहे.

याच मित्रांनी मला आर्नल्डचे बुद्धचरित्र 'दी लाइट ऑफ एशिया' वाचण्याची शिफारस केली. तोपर्यंत सर एड्विन् आर्नल्डच्या गीताभाषांतराचीच मला माहिती होती. बुद्धचरित्र मी भगवद्गीतेपेक्षाही अधिक आवडीने वाचले. पुस्तक हातात धरल्यानंतर ते पुरे केल्यावरच खाली ठेवू शकलो. ते मित्र मला एकदा ब्लॅवॅट्स्की लॉजमध्ये घेऊन गेले. तेथे त्यांनी मला मॅडम ब्लॅवॅट्स्कीचा परिचय करून दिला; तसेच मिसेस बेझंटचाही. मिसेस बेझंट त्यावेळी नुकत्याच

थिऑसॉफिकल सोसायटीत दाखल झाल्या होत्या. त्यामुळे त्यासंबंधी चर्चा वर्तमानपत्रात चाले. ती मी आवडीने वाचीत असे. त्या मित्रांनी मला सोसायटीत दाखल होण्याविषयी सुचविले. मी विनयपूर्वक नाकारले. “माझे धर्मज्ञान जवळजवळ शून्य आहे; म्हणून मी कोणत्याही पंथात सामील होऊ इच्छित नाही.” मला स्मरते की, त्याच मित्रांच्या सांगण्यावरून मी मॅडम ब्लॅवॅट्स्कीचे 'की टू थिऑसॉफी' हे पुस्तक वाचले. त्यावरून हिंदुधर्माचे ग्रंथ वाचण्याची इच्छा झाली; आणि हिंदुधर्म म्हणजे भ्रमाचे जाळे, अशा तऱ्हेचा जो अभिप्राय पाद्र्यांच्या तोंडून ऐकत असे, तो मनातून पार नाहीसा झाला.

याच सुमाराला एका अन्नाहारी वसतिगृहामध्ये मला मॅचेस्टरचे एक भले ख्रिस्ती भेटले. त्यांनी माझ्याशी ख्रिस्ती धर्माची गोष्ट काढली. मी त्यांच्यापाशी माझ्या राजकोटच्या स्मरणाचे वर्णन केले. ते ऐकून त्यांना वाईट वाटले. ते म्हणाले, “मी स्वतः अन्नाहारी आहे. मद्यपानही करीत नाही. पुष्कळ ख्रिस्ती लोक मांसाहार करतात, मद्यपान करतात हे खरे; परंतु या दोन्हीपैकी कोणताही पदार्थ घेण्याबद्दल ख्रिस्ती धर्माची आज्ञा नाही. तुम्ही बायबल¹ वाचावे, अशी मी आपणांस शिफारस करतो.” मी त्यांची सूचना मान्य केली. बायबल त्यांनीच विकत घेऊन दिले. मी ते सुरू केले. परंतु 'जुना करार' माझ्याने वाचवेच ना. 'जेनेसिस' — सृष्टिरचना—या प्रकरणापुढे तर वाचू लागलो, की झोपच येई. 'वाचले' म्हणता यावे एवढ्याखातर लक्ष लागत नसता व अर्थ न समजताही मी बाकीची प्रकरणे मोठ्या कष्टाने वाचून काढली असे आठवते. 'नंबरर्स' नावाचे प्रकरण वाचताना मला तिटकाराच आला.

‘नव्या करार’वर आलो तेव्हा निराळाच परिणाम झाला. येशूच्या गिरिप्रवचनाची² छाप फार चांगली पडली. ते हृदयात उतरले. बुद्धीने त्याची गीतेशी तुलना केली. “तुझा सदरा मागेल त्याला कोटही दे. तुझ्या उजव्या गालावर थप्पड मारील त्याच्यासमोर डावा गालही धर!” हे वाचून मला अपार आनंद झाला. शामळभट्टाचा छप्पा आठवला. माझ्या बालमनाने गीता, आर्नल्डकृत बुद्धचरित्र आणि येशूची वचने यांचे एकत्रीकरण केले. धर्म त्यागामध्ये आहे ही गोष्ट मनाला पटली.

धर्माच्या एवढ्या माहितीपलीकडे मी प्रगती करू शकलो नाही. माझ्या परीक्षेच्या पुस्तकांव्यतिरिक्त इतर पुस्तके वाचण्याला मला वेळच काढता येईना. परंतु आपण धर्मग्रंथ वाचले पाहिजेत आणि सर्व मुख्य धर्मांचे योग्य ज्ञान मिळविले पाहिजे, एवढी गोष्ट मनाशी ठरवून ठेवली.

¹ ख्रिस्ती धर्माचे पुस्तक. ज्याचे दोन विभाग आहेत. पहिला 'जुना करार'. यात येशूच्या जन्मापूर्वीच्या काळाची कित्येक पुस्तके येतात. याची सुरुवात होते 'जेनिसिस' (सृष्टि उत्पत्ति) पासून. दुसरा विभाग. 'नवा करार' यात येशूच्या जन्मानंतरच्या काळाची पुस्तके आहेत. दुसऱ्या विभागातील पहिल्या चार पुस्तकांना 'गॉस्पेल' म्हणतात. यात त येशूचे जीवन व त्याची शिकवण याबद्दल सांगितले आहे.

² येशूचे हे उपदेश डोंगराळ प्रदेशात दिले गेलेले आहेत. ते मॅथ्यू प्रकरण ५ ते ७ यांमध्ये पाहायला मिळतात

खंड ३ : बॅरिस्टर म्हणून भारतात

१६. हिंदुस्थानात परत

परीक्षा पास केली. १८९१ साली जूनच्या १० तारखेला मला बॅरिस्टरचा किताब मिळाला. ११ तारखेला इंग्लंडच्या हायकोर्टात माझे नाव नोंदविले. १२ जूनला हिंदुस्थानला परत येण्यासाठी निघालो.

कायदे वाचले, पण माझ्या निराशेला व भितीला सीमा नव्हती. वकिली करता येईल असे मला काही एक येऊ लागलेले नाही, असे वाटे. कायदे वाचले खरे, पण वकिली कशी करायची ते समजून घेतले नाही. शिवाय जे कायदे वाचले, त्यात हिंदुस्थानच्या कायद्याचे नावही नाही. हिंदू शास्त्र, मुसलमानी कानून ही कोणत्या स्वरूपाची आहेत, ते कळत नव्हते. दावा कसा मांडावा, अर्ज कसा तयार करावा, वगैरे माहिती नव्हती. मी खूप फिकिरीत पडलो. पण वकिली करून पोट भरण्याची शक्ती तरी येईल की नाही याबद्दल मला मोठी शंका वाटू लागली.

एडनपासून मुंबई बंदरापर्यंतचा समुद्र खवळलेला होता. सर्वांना बोट लागली. मीच एकता मजा करीत होतो. तुफान पाहण्यासाठी डेकवर जाऊन उभा राहात असे. भिजतही असे.

हे बाहेरचे वादळ माझ्या दृष्टीने आतील वादळाचेच बाह्य प्रतिबिंब होते. पण बाहेर वादळ असूनही ज्याप्रमाणे मी शांत राहू शकलो त्याचप्रमाणे आंतरिक वादळाविषयीही म्हणता येईल असे वाटते.

आम्ही गोदीत पोचलो, तो तेथे माझे वडील बंधू हजरच होते. आईला भेटण्याची मला उत्कंठा लागली होती. मातुश्रीच्या निधनाची मला वार्ताही नव्हती. घरी पोचल्यानंतर मला माहिती देण्यात आली. मला ही बातमी विलायतेतही पोचू शकली असती. परंतु तिच्यापासून मला लागणारा धक्का कमी करण्याच्या इराद्याने मी मुंबईस पोचेपर्यंत मला बातमी लागू न देण्याचा वडील बंधूंनी निश्चय केला होता. वडिलांच्या मृत्यूने पोचला त्याहूनही मला ही बातमी ऐकून फारच मोठा आघात पोचला. माझ्या मनातील पुष्कळ आकांक्षा खुंटल्या. तरीही मला आठवते की, मी

ही मृत्यूची बातमी ऐकून ओक्साबोकशी रडलो नाही. मी माझे अश्रूही बहुतांशी आवरू शकलो आणि जणू काय मातेचा मृत्यू घडलेलाच नाही अशा तऱ्हेने रोजचे व्यवहार सुरू केले.

१७. संसार प्रवेश

ज्ञातीचा झगडा तयारच होता. दोन पक्ष पडले होते. एका पक्षाने मला लगेच ज्ञातीत घेतले; दुसरा पक्ष न घेण्याबद्दल भक्कम राहिला. ज्या पक्षाने मला वाळीत टाकले होते, त्यात प्रवेश मिळविण्याचा मी कधी प्रयत्नही केला नाही. त्याचप्रमाणे ज्ञातीच्या कोणाही शेठजीविषयी माझ्या मनात लवमात्र क्रोधही आला नाही. माझ्याकडे तिरस्कारयुक्त दृष्टीने पाहणारे त्यांमध्ये काहीजण होते. त्यांच्याशी मी नम्रभावाने वागत असे. ज्ञातीच्या बहिष्काराच्या ठरावाला संपूर्णपणे मान देत असे. माझ्या सासू—सासऱ्यांकडे किंवा बहिणीकडे पाणीही पीत नसे. ते मला गुप्त रितीने खायला प्यायला द्यायला तयार असत; पण जी गोष्ट उघडपणे करता येत नाही, ती लपून छपून करणे माझ्या मनालाच मान्य होईना.

माझ्या या वर्तनाचा परिणाम असा झाला की, ज्ञातीकडून कधी कसलाही उपसर्ग झाल्याचे मला स्मरत नाही. एवढेच नव्हे, पण ज्ञातीच्या एका भागाकडून अजूनही मी कायदेशीरदृष्ट्या बहिष्कृतच आहे, तरी त्यांच्याकडूनही मला आदर व उदारता अनुभवावयास मिळाली आहेत. त्यांनी मला माझ्या कार्यामध्ये मदतही केली आहे; आणि ज्ञातीच्या दृष्टीने काही करावे अशी माझ्याकडून त्यांनी अपेक्षाही ठेवलेली नाही. माझी समजूत आहे की, हा मधुर परिणाम अप्रतिकारामुळेच घडून आला. ज्ञातीत सामील होण्याचा मी प्रयत्न केला असता, ज्ञातिबंधूंना त्रास दिला असता, तर ते खात्रीने माझ्याविरुद्ध उठले असते, आणि मी विलायतेहून येताच तटस्थ व अलिप्त राहण्याऐवजी लटपटी करण्यात चूर होऊन असत्याचा पुरस्कर्ता बनलो असतो.

राजकोटला लगेच धंदा सुरू केला तर हसे मात्र व्हायचे. राजकोटात पास झालेल्या वकिलांविरुद्ध उभे राहण्यापुरते माझ्याजवळ ज्ञान नाही आणि फी मात्र त्यांच्या दसपट पाहिजे! मला वकील नेमायला असा कोणता वेडा अशील तयार होणार? किंवा एखादा असा वेडा निघाला तरी मी अज्ञानात आणखी प्रौढीची व फसवेगिरीची भर घालून माझ्या माथ्यावरील जगाच्या कर्जाचा बोजा वाढवावा काय?

मित्रमंडळींचा असा सल्ला पडला की मी थोडे दिवस मुंबईला जाऊन हायकोर्टाचा अनुभव घ्यावा व हिंदुस्थानच्या कायद्याचा अभ्यास करावा. वकिलीचे काम काय मिळेल ते मिळविण्याचा प्रयत्न करावा. मी मुंबईला जायला निघालो. पण मला चार—पाच महिन्यांहून अधिक काळपर्यंत मुंबईत राहता येण्यासारखे नव्हतेच; कारण खर्च वाढला आणि कमाई काहीच नाही. इतक्यात, ममीबाईचा दावा माझ्या नशिबी आला. स्मॉलकॉझ कोर्टात जायचे होते. “दलालाला कमिशन द्यावे लागेल.” मला सांगण्यात आले. मी साफ नाकारले. कमिशन नाहीच दिले, तरीही ममीबाईचे काम मिळालेच. काम सोपे होते. मला दावा तयार करण्याबद्दल रु. ३० मिळाले. दावा एक दिवसाहून अधिक वेळ चालण्यासारखा नव्हता.

स्मॉलकॉझ कोर्टात पहिल्यानेच पाऊल टाकले. मी प्रतिवादीतर्फे होतो, त्यामुळे मला वादीच्या साक्षीची उलटतपासणी करायची होती. मी उभा राहिलो खरा, पण पाय कापू लागले, डोके फिरू लागले. मला वाटे कोर्टच फिरते आहे. प्रश्न विचारण्याचे सुचेच ना. न्यायाधीश हसले असतील. वकिलांना तर गंमत वाटलीच असणार. पण माझ्या दृष्टीला कुठे काय दिसते आहे? मी बसलो. दलालाला सांगितले, “हे काम माझ्याने नाही चालवणार; पटेलांना नेमा. मला दिलेली फी परत घ्या.” पटेलांना त्याच दिवसाचे एकावन्न रुपये देऊन नेमले. त्यांना तो दावा खेळासारखा होता.

मी पळ काढला. अशिलाचा जय झाला की पराजय तो मला स्मरत नाही. मला शरम वाटली. पुरी हिंमत वाटू लागेपर्यंत दावा न घेण्याचा मी निश्चय केला. मी असे योजले की, मला शिक्षकाचे काम जमेल खरे. इंग्रजीचा अभ्यास मी चांगला केला होता. त्यामुळे एखाद्या शाळेत मॅट्रिक्युलेशन क्लासला इंग्रजी शिकविण्याचे काम मिळाले तर शिकवावे. काय मिळेल ते मिळेल! मी वर्तमानपत्रात जाहिरात वाचली. “पाहिजे, इंग्रजी शिक्षक. रोज एक तास. पगार रु. ७५.” ही एक प्रख्यात हायस्कूलची जाहिरात होती. मी अर्ज केला. मला प्रत्यक्ष भेटण्याची आज्ञा आली. मी मोठ्या उत्कंठेने गेलो; पण प्रिन्सिपॉलांना जेव्हा मी बी.ए. नाही असे समजले तेव्हा त्यांनी दिलगिरी प्रदर्शित करून मला रजा दिली.

“पण मी लंडनची मॅट्रिक्युलेशन पास केली आहे. माझी दुसरी भाषा लॅटिन होती.”

“ते खरे, पण आम्हांला ग्रॅज्युएटच पाहिजे.”

माझा निरुपाय झाला. माझे हातपाय गळले. वडील बंधूही काळजीत पडले. आम्ही उभयतांनी विचार केला की, मुंबईत अधिक वेळ घालविणे निरर्थक आहे.

मुंबईहून निराश होऊन राजकोटला गेलो. निराळी कचेरी उघडली. गाडे थोडेबहुत रेटले. अर्ज लिहिण्याचे काम मिळू लागले; आणि दरमहा सरासरी तीनशे रुपयांची प्राप्ती होऊ लागली. हे अर्ज लिहिण्याचे काम मिळू लागले. त्याचे कारण माझी हुशारी नव्हे. तर वशिला हेच होय. वडील बंधूंच्या भागीदाराचा वकिलीत चांगला जम बसलेला होता. त्याच्याकडे मोठ्या महत्त्वाचे अर्ज लिहिण्यासाठी येत, किंवा जे त्यांना महत्त्वाचे वाटत, ते मोठ्या बॅरिस्टरांकडेच जात. त्यांचे गरीब अशील असत त्यांचे अर्ज तयार करण्याचे काम मला मिळाले.

१८. पहिला अपघात

पोरबंदरच्या माजी राणासाहेबांना गादी मिळाली. त्यापूर्वी माझे बंधू त्यांचे मंत्री व सल्लागार होते. त्या मुदतीत राणासाहेबांना गैरसल्ला दिल्याचा आरोप त्यांच्यावर होता. ती फिर्याद त्यावेळच्या पोलिटिकल ... एजंटपुढे आली होती आणि त्यांचा माझ्या बंधूविरुद्ध ग्रह होऊन राहिला होता. हे अंमलदार मला विलायतेत भेटले होते. तेथे त्यांनी माझ्याशी चांगली मैत्री केली होती, असे म्हणावयास हरकत नाही. बंधूचा विचार पडला की, या ओळखीचा फायदा घेऊन मी पोलिटिकल एजंटला दोन शब्द सांगावे आणि त्यांची करण्यात आलेली भलतीच समजूत दूर करण्याचा प्रयत्न करावा. मला ही गोष्ट बिलकुल पसंत पडली नाही. विलायतेच्या तात्पुरत्या ओळखीचा मी फायदा घेता कामा नये. माझ्या बंधूंनी काही गैरकृत्य खरोखरच केले असल्यास माझी शिफारस काय कामाची? केले नसेल तर रीतसर अर्ज करावा किंवा स्वतःच्या निर्दोषपणावर विश्वास ठेवून निर्धास्त राहावे. हे म्हणणे बंधूंना पटेना. “तुला काठेवाडची ओळख नाही. जगाची पण तुला माहिती व्हायची आहे. इकडे सगळी वशिल्याची कामे. तुझ्यासारखा भाऊ असताना, तुझ्या ओळखीच्या अंमलदारापाशी थोडी शिफारस करण्याचा प्रसंग पडला असता जर तू चुकवाचुकव केलीस, तर ते योग्य म्हणता येणार नाही.”

बंधूंचे म्हणणे नाकबूल करवेना. जिवावर येत असताही गेलो. मला अंमलदाराकडे जाण्याचा काही अधिकार नव्हता. जाण्यामध्ये स्वाभिमानाचा भंग होत आहे हे मला समजत होते. मी भेटण्यासाठी वेळ मागितला, त्याप्रमाणे मिळाला. मी गेलो. जुनी ओळख काढली. पण माझ्या लगेच लक्षात आले, की विलायत व काठेवाड यामध्ये अंतर आहे. अधिकाराच्या खुर्चीवर बसलेला अंमलदार आणि रजेवर गेलेला अंमलदार यांमध्येही फरक होता. अंमलदाराने ओळख तर दिली पण त्याबरोबर त्याने अधिक आढ्यता स्वीकारली. “ओळखीचा फायदा घ्यायला तर तू आलेला नाहीस ना?” हे मला त्याच्या आढ्यतेवरून, त्याच्या दृष्टीवरून दिसून आले. हे दिसत असताही मी माझे पुराण सुरू केले. साहेब अधीर झाले. “तुझे बंधू लटपटी करणारे आहेत. मी तुझ्याकडून अधिक काही ऐकू इच्छित नाही. मला वेळ नाही. तुझ्या भावाला जर काही सांगायचे असेल, तर

त्याने रीतसर अर्ज करावा." हे उत्तर पुरे होते, योग्य होते. पण गरजवंताला अक्कल कोठून सुचणार? मी माझे पुराण चालूच ठेवले. साहेब उठले, "आता तुला गेलेच पाहिजे."

मी म्हटले, "पण माझे म्हणणे तर अखेरपर्यंत ऐकून घ्या." साहेब खूप चिडले, "पट्टावाला, इसको दरवाजा बताओ." मी अजूनही काही बडबडतच होतो. पट्टेवाल्याने मला हात लावला, आणि मला खोलीबाहेर नेले.

साहेब गेले. पट्टेवाला गेला. मीही निघालो. गोंधळून गेलो, चिडलो. मी तर चिट्ठी खरडली, "तुम्ही माझा अपमान केला आहे. पट्टेवाल्यामार्फत माझ्यावर आक्रमण केले आहे. तुम्ही माफी मागितली नाही, तर तुमच्यावर रीतसर फिर्याद करीन."

थोड्याच वेळात साहेबाचा स्वार जबाब देऊन गेला.

"तुम्ही माझ्याशी असभ्य वर्तन केले. तुम्हाला जायला सांगितले असता गेला नाही, त्यावरून मी जरूर माझ्या पट्टेवाल्याला तुम्हाला दरवाजा दाखवायला सांगितले. पट्टेवाल्याने सांगितले तरीही तुम्ही कचेरी सोडून गेला नाही. म्हणून त्याने तुम्हाला कचेरीतून बाहेर काढण्यापुरते बळ वापरले. तुम्हाला वाटेल ते करायला तुम्ही मोकळे आहा."

हा जबाब खिशात घालून मान खाली घालून घरी आलो. बंधूंना हकीकत सांगितली. त्यांना वाईट वाटले, पण ते माझे सांत्वन काय करणार? त्यांनी वकील मित्रांना हकीकत सांगितली. मला स्वतःला दावा थोडाच तयार करता येत होता? या वेळी फिरोजशहा मेहता स्वतःच्या कोणत्या तरी दाव्यासाठी राजकोटमध्ये आलेले होते. त्यांना माझ्यासारखा नवखा बॅरिस्टर कोठून भेटू शकणार? पण त्यांना आणविणाऱ्या वकीलामार्फत त्यांच्याकडे कागद पाठवून त्यांचे मत मागविले. "गांधीला सांगा, असले प्रसंग सर्वच वकील बॅरिस्टरांच्या अनुभवाला आले असतील. तू नवीन आहेस. तुला अजून विलायतेची खुमखुमी आहे. तुला ब्रिटिश अंमलदाराची ओळख नाही. तुला सुखाने दिवस काढायचे असतील आणि दोन पैसे कमवायचे असतील, तर तुला आलेली चिट्ठी फाडून टाक आणि झालेला अपमान गिळून टाक. फिर्याद करण्यापासून तुला एक कवडी

मिळणार नाही आणि तू मात्र जमीनदोस्त होशील. आयुष्याचा अनुभव तुला अजून मिळायचा आहे.”

मला हा उपदेश कडू विषाप्रमाणे वाटला. पण तो कडू घोट घशाखाली उतरविण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हते. मी अपमान विसरू शकलो नाही, पण त्याचा सदुपयोग केला : “अशा स्थितीत पुन्हा कधी सापडणार नाही; अशा तऱ्हेने कोणाची रदबदली करायला जाणार नाही.” या नियमाचा मी कधी भंग केलेला नाही. या तडाख्याने माझ्या जीविताचे सुकाणू फिरविले.

त्या अंमलदाराकडे जाण्यामध्ये माझी चूक होती. पण त्याचा अधीरपणा, क्रोध, उद्धटपणा यांपुढे माझा दोष फारच अल्प बनून गेला. धक्का मारणे ही माझ्या दोषालायक शिक्षा नव्हती. माझे पुष्कळसे काम त्याच्याच कोर्टात असे. खुशामत माझ्याकडून होण्यासारखीच नव्हती. या अंमलदाराला भलत्या मार्गांनी खूष करण्याची माझी इच्छाच नव्हती. त्याला फिर्यादीची लेखी धमकी देऊन पुनः फिर्याद न करणे किंवा त्याला काहीही न लिहिणे हेही मला पटले नाही.

मध्यंतरी काठेवाडच्या लटपटीचाही मला थोडाबहुत अनुभव मिळाला. काठेवाड म्हणजे अनेक लहान राज्यांचा प्रदेश. येथे मुत्सद्दयांचे पीक भरपूरच असणार. संस्थांना—संस्थानामध्ये बारीकसारीक झटापटी, हुद्दा मिळविण्यासाठी लटपटी ही नेहमीचीच गोष्ट. हलक्या कानाचे संस्थापक, संस्थानिकांची परवशता, साहेबांच्या पट्टेवाल्यांची खुशामत, शिरस्तेदार म्हणजे सवाई साहेब, — कारण शिरस्तेदार म्हणजे साहेबांचे डोळे, कान आणि त्यांचा दुभाष्या. शिरस्तेदार मनात आणील तो कायदा. शिरस्तेदारांची प्राप्ती साहेबाच्या प्राप्तीपेक्षाही अधिक असते असे लोक बोलत. यात अतिशयोक्ती असण्याचा संभव आहे. पण शिरस्तेदाराच्या अल्प पगाराच्या मानाने त्याचा खर्च निःसंशय अधिक चाले.

हे वातावरण मला विषासमान वाटले. मी माझा स्वतंत्र बाणा कसा टिकवू शकेन याचा मला नेहमी विचार पडे.

मी उदासीन झालो. माझी उदासीनता बंधूंच्या लक्षात आली. कोठे तरी नोकरी धरून बसलो, तर मी या लटपटीतून मुक्त होऊन जाईन असेही वाटे; पण लटपटीखेरीज दिवाणची

किंवा न्यायाधीशाची जागा तरी कोठून मिळणार? वकिली करावी तर साहेबाबरोबर झालेला झगडा आड येणार.

मला काय करू असे झाले. इतक्यात बंधूंकडे पोरबंदरच्या एका मेमन पेढीकडून माझ्यासाठी काम चालून आले. “दक्षिण आफ्रिकेत आमचा व्यापार आहे. आमची मोटी पेढी आहे. आमचा एक मोठा दावा चालू आहे. दावा चाळीस हाजार पौंडांचा आहे. पुष्कळ दिवसांपासून चालू आहे. आमच्याजवळ उत्तमांत उत्तम वकील, बॅरिस्टर आहेत. तुमच्या भावाला पाठवलंत, तर त्याची आम्हाला मदत होईल; आणि त्यालाही काही मदत मिळेल. तो आमची बाजू आमच्या वकीलाला चांगल्या तऱ्हेने समजावून देऊ शकेल. त्याला नवा मुलूख पाहायला मिळेल. नवीन ओळखीदेखील होतील ते निराळेच.”

मी विचारले, “माझी नोकरी तुम्हाला किती मुदतीपर्यंत पाहिजे आहे? मला तुम्ही काय पगार द्याल?”

“तुमची जरूर एक वर्षाहून अधिक काळ पडणार नाही. तुम्हाला यंण्याजाण्याचे फर्स्ट क्लासचे भाडे आणि राहण्याजेवण्याच्या खर्चाखेरीज १०५ पौंड देऊ.”

ही काही वकिली म्हणता यायची नाही. ही तर पेढीची नोकरी झाली. पण मला कसेही करून हिंदुस्थान सोडून जायचे होते. नवा मुलूख पाहायला मिळेल आणि अनुभव मिळेल तो निराळा. १०५ पौंड बंधूंकडे पाठवीन म्हणजे घरखर्चामध्ये काही मदत होईल, असे म्हणून पगाराबद्दल घासाघीस न घालता मी शेठ अब्दुल करीमचे म्हणणे कबूल केले आणि दक्षिण आफ्रिकेला जायला सिद्ध झालो.

खंड ४ : दक्षिण आफ्रिकेत

१९. दक्षिण आफ्रिकेत पोहोचलो

डरबन हे नाताळचे बंदर म्हणता येईल. त्याला नाताळ बंदर असेही म्हणतात. मला न्यायला अब्दुल्ला शेठ आले होते. बोट धक्क्याशी आली आणि नाताळचे लोक आपापल्या मित्रांना आणायला बोटीवर आले. तेवढ्यातच माझ्या ध्यानात आले की, इकडे हिंदी लोकांना फारसा मान नाही. अब्दुल्ला शेठला ओळखणारे त्यांच्याची ज्या तऱ्हेने वागत होते, त्यात एक प्रकारची तुच्छता दिसून येत होती. ती मला बोचल्याशिवाय राहिली नाही. ही तुच्छता अब्दुल्ला शेठच्या अंगवळणी पडली होती. माझ्याकडे ज्यांची नजर जाई, ते माझ्याकडे कुतुहलाने पाहत. माझ्या पोशाखामुळे मी इतर हिंदी लोकांहून निराळासा दिसत होतो. मी त्या वेळी फ्रॉक कोट, वगैरे पोशाख केला होता, आणि डोक्याला बंगाली घाटाची पगडी घातली होती.

अब्दुल्ला शेठ मला घरी घेऊन गेले. स्वतःच्या खोलीशेजारीच एक खोली होती ती मला अब्दुल्ला शेठनी दिली. ते माझे मन समजू शकले नाहीत; मी त्यांचे समजू शकलो नाही. त्यांच्या बंधूंनी माझ्याबरोबर दिलेली पत्रे त्यांनी वाचली, त्यांवरून ते अधिकच फिकिरीत पडले. त्यांना वाटले की, आपल्या भावाने हा सफेद हत्तीच घरात आणला. माझी साहेबी राहणी त्यांना खर्चाची वाढू लागली. मला देण्यासारखे विशेषसे काम त्यावेळी नव्हते. त्यांची फिर्याद ट्रान्सवालमध्ये चालू होती. लगेच मला तिकडे पाठवून काय करायचे? शिवाय माझ्या कर्तबगारीबद्दल किंवा प्रामाणिकपणाबद्दल कितीशी खात्री बाळगावी? प्रिटोरियामध्ये ते माझ्याबरोबर नसणार. प्रतिवादी प्रिटोरियाचेच होते. त्यांनी माझ्याशी भलतेच संधान बांधले तर? या फिर्यादीचे काम मला न दिले, तर इतर काम त्यांचा कारकून माझ्यापेक्षा कितीतरी चांगले करू शकेल. कारकुनाने चूक केली, तर त्याला ठपका तरी देता येईल; मी चूक केली, तर तेही शक्य नाही. अर्थात फिर्यादीचे काम मला द्यायचे नसेल, तर मला घरबसल्या खाऊ घातले पाहिजे.

अब्दुल्ला शेठचे पुस्तकी ज्ञान फार थोडे होते; पण अनुभवज्ञान खूप होते. त्यांची बुद्धी तीव्र होती आणि याची त्यांनाही जाणीव होती. इंग्रजीचे ज्ञान बोलण्याचालण्यापुरतेच त्यांनी सवयीने मिळविले होते. पण इतपत इंग्रजीनेही ते स्वतःचे सर्व काम चालवू शकत. बँकांच्या मॅनेजरांबरोबर संभाषण करीत, युरोपियन व्यापाऱ्यांशी सौदे ठरवून येत, वकिलांना स्वतःचे दावे समजावून देत. हिंदी लोकांमध्ये त्यांच्याबद्दल भरपूर आदर होता. त्यांची पेढी त्यावेळी सर्व हिंदी पेढ्यांत मोठी होती, निदान मोठ्या पेढ्यांपैकी एक होती.

दुसऱ्या का तिसऱ्या दिवशी मला डरबनचे कोर्ट पाहायला घेऊन गेले. तेथे काही ओळखी करून दिल्या. कोर्टात स्वतःच्या वकिलापाशी मला बसविले. मॅजिस्ट्रेट माझ्याकडे एकसारखे पाही. त्यांनी मला माझी पगडी काढून टाकण्यास सांगितले. मी काढण्याचे नाकारले आणि कोर्ट सोडून निघून गेलो.

येथेही माझ्या नशिबी झगडेच होते!

मी पगडीच्या चकमकीसंबंधी स्वतःचे व पगडीचे समर्थन करणारे पत्र वर्तमानपत्राकडे पाठविले. वर्तमानपत्रात माझ्या पगडीची खूप चर्चा झाली. 'अनवेल्कम विझिटर - आगंतुक पाहुणा' अशा मथळ्याखाली मला प्रसिद्धी मिळाली; आणि तीन-चार दिवसांच्या आतच अनायासे दक्षिण आफ्रिकाभर माझी जाहिरात झाली. कोणी माझा पक्ष घेतला, कोणी माझ्या उद्धटपणाची खूप निंदा केली.

माझी पगडी तर दक्षिण आफ्रिकेत जवळजवळ अखेरपर्यंत टिकून राहिली.

२०. प्रिटोरियाला जाताना

इतक्यात पेढीच्या वकिलाकडून पत्र आले की, फिर्यादीची तयारी केली पाहिजे. अब्दुल्ला शेठजींनी स्वतःतरी प्रिटोरियाला आले पाहिजे किंवा दुसऱ्या कोणाला पाठविले पाहिजे. हे पत्र अब्दुल्ला शेठनी मला दाखविले आणि विचारले, “तुम्ही प्रिटोरियाला जाता?” मी म्हटले, “मला दावा समजावून दिलात तर मी सांगू शकेन. तिकडे काय काय करावे लागेल याची सध्या मला काहीच कल्पना नाही.” त्यांनी आपल्या कारकुनांना दाव्यांची माहिती देण्याच्या कामी नेमले.

सातव्या की आठव्या दिवशी मी डरबनहून रवाना झालो. माझ्यासाठी पहिल्या वर्गाचे तिकीट काढविले. तेथे झोपण्याचा बिछाना पाहिजे असेल, तर पाच शिलिंगांचे स्वतंत्र तिकीट काढावे लागे. अब्दुल्ला शेठनी ते काढण्याबद्दल आग्रह केला, पण मी हट्टाने, तोऱ्याने आणि पाच शिलिंग वाचविण्यासाठी बिछान्याचे तिकीट काढण्याचे नाकारले. अब्दुल्ला शेठनी मला बजावले, “पाहा हो; हा मुलुख निराळा आहे. हिंदुस्थान नव्हे. खुदाची मेहरबानी आहे, तुम्ही पैशाचा कंजूसपणा करू नका. जरूर ती सोय करून घ्या.”

मी आभार मानले आणि त्यांना काळजी करू नका म्हणून सांगितले.

नाताळची राजधानी मॅरिट्सबर्ग येथे गाडी नऊ एक वाजता पोचली. येथे बिछाने पुरविण्यात येत होते. एका रेल्वे नोकराने येऊन विचारले, “तुम्हाला बिछाना पाहिजे?” मी म्हटले, “माझ्यापाशी माझा बिछाना आहे” तो निघून गेला. इतक्यात एक उतारू आला. त्याने माझ्याकडे पाहिले. मी गोरेतर आहे असे पाहून त्याचे बिनसले. तो बाहेर पडला. एकदोन अंमलदारांना घेऊन आला. कोणी काही बोलले नाही. शेवटी एक अंमलदार आला. तो म्हणाला, “असे इकडे या, तुम्हाला शेवटच्या डब्यात जायचे आहे.”

मी म्हणालो, “माझ्याजवळ पहिल्या वर्गाचे तिकीट आहे.”

तो म्हणाला, “त्याची चिंता नाही. मी सांगतो की, तुम्ही शेवटल्या डब्यात जावे.”

“मीही सांगतो की, मला या डब्यात डरबनहून बसविण्यात आलेले आहे. आणि त्यातून प्रवास करण्याचा माझा इरादा आहे.”

अंमलदार म्हणाला, “ते काही चालायचे नाही. तुम्हाला उतरावेच लागेल; आणि उतरला नाहीत, तर शिपाई बाहेर काढील.”

मी म्हटले, “तर मग शिपायाला खुशाल बाहेर काढू द्या. मी आपण होऊन नाही उतरणार.”

शिपाई आला. त्याने हात पकडला आणि मला धक्का मारून खाली पाडले. माझे सामान उतरून घेतले. मी दुसऱ्या डब्यात जाण्याचे नाकारले. ट्रेन निघून गेली. मी वेटिंगरूममध्ये शिरलो. माझ्या हातातले पाकीट तेवढे बरोबर ठेवले. बाकीच्या सामानाला मी हात लावला नाही. रेल्वेच्या नोकरांनी ते सामान कोठेतरी ठेवले.

हिवाळ्याचे दिवस होते. दक्षिण आफ्रिकेचा हिवाळा उंचावरील भागामध्ये कडाक्याचा असतो. मॅरिट्सबर्ग उंच भागामध्ये आहे. त्यामुळे थंडी खूप लागली. माझा ओव्हरकोट सामानात होता. सामान मागण्याची हिंमत होईना; फिरून अपमान झाला तर? थंडीने कुडकुडलो. खोलीत दिवा नव्हता. मध्यरात्रीच्या सुमाराला एक उतारू आला. त्याची काही बोलण्याची इच्छा दिसली. पण त्याच्याबरोबर माझी बोलण्यासारखी मनःस्थिती नव्हती.

माझे कर्तव्य काय याचा मी विचार केला. “एक तर मी माझ्या हक्कासाठी झगडले पाहिजे, नाही तर हिंदुस्थानची वाट धरली पाहिजे, नाही तर होतील ते अपमान सहन करून प्रिटोरियाला जावे आणि दाव्याचे काम पुरे करून स्वदेशी जावे. दावा अर्धा टाकून जाणे म्हणजे नामदर्पणा होय. मला दुःख सोसावे लागले हे वरवरचे लक्षण आहे. आत खोलात असलेल्या एका महारोगाचे ते बाह्य लक्षण आहे. हा महारोग म्हणजे वर्णद्वेष. हा दृढमूल रोग नेस्तनाबूत करण्याची शक्ती असेल तर, तिचा उपयोग केला पाहिजे. तो करताना स्वतःवर पडतील ती दुःखे सहन केली पाहिजेत. वर्णद्वेष काढून टाकण्यासाठी जरूर पडेल तेवढ्यापुरतेच स्वतःच्या दुःखाचे परिमार्जन करण्याचा प्रयत्न करावा.”

असा निर्णय करून दुसऱ्या गाडीने कसेही करून पुढे जायचेच असा निश्चय केला.

सकाळच्या प्रहरी मी जनरल मॅनेजरला तक्रारीची लांबलचक तार केली. दादा अब्दुल्लांना पण कळविले. अब्दुल्ला शेठ लगेच जनरल मॅनेजरला भेटले. जनरल मॅनेजरने स्वतःच्या नोकरांच्या वर्तनाची तरफदारी केली, पण सांगितले की, मला बिनहरकत प्रिटोरियाला पोचविण्याबद्दल आपण स्टेशनमास्तरला शिफारस केली आहे. अब्दुल्ला शेठनी मॅरिट्सबर्गच्या हिंदी व्यापाऱ्यांना तार करून मला भेटण्याबद्दल व माझी बडदास्त ठेवण्याबद्दल कळविले. आणि इतर स्टेशनांवरही तशाच तारा केल्या. त्यावरून व्यापारी मला स्टेशनवर भेटण्यास आले. त्यांनी स्वतःवर पडणाऱ्या दुःखांचे माझ्यापाशी वर्णन केले आणि मला सांगितले की, तुमच्यावर आलेला प्रसंग हा काही नवा नव्हे. पहिल्या - दुसऱ्या वर्गातून प्रवास करण्याच्या हिंदी उतारूंना रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांकडून व इतर उतारूंकडून उपसर्ग पोचायचाच. अशा तऱ्हेच्या गोष्टी ऐकण्यातच दिवस गेला. रात्र पडली. गाडी आली. माझ्यासाठी जागा ठेवलेलीच होती. बिछान्याचे तिकीट घेण्याचे मी डरबनमध्ये नाकारले होते ते मॅरिट्सबर्गमध्ये घेतले.

चार्ल्सटाऊनला गाडी सकाळी पोचली. चार्ल्सटाऊनहून जोहान्सबर्गला जायला त्या दिवसांत आगगाडी नव्हती; तर घोड्याचा शिग्राम असे, आणि मध्ये स्टँडरटनला एक रात्र राहावे लागे. माझ्यापाशी शिग्रामचे तिकीट होते. मी एक दिवस उशीरा पोचलो म्हणून काही ते तिकीट रद्द होत नव्हते. शिवाय अब्दुल्ला शेठनी चार्ल्सटाऊनच्या शिग्रामवाल्याला तारही केली होती.

पण एजंटला काही तरी सबबच काढायची होती; त्यासाठी मी नवखा आहे असे पाहून तो म्हणू लागला, "तुमचे तिकीट रद्द झाले आहे." मी योग्य तो जबाब दिला. तिकीट रद्द झाले म्हणून मला सांगायचे खरे कारण निराळेच होते. सर्व उतारू शिग्रामाच्या आतच बसत. परंतु माझी कुलींत गणना आणि मी नवखा दिसत होतो. त्याअर्थी मला गोऱ्या उतारूपाशी बसवावे लागले नाही तर बरे, असा त्या शिग्रामवाल्याचा मतलब. शिग्रामाच्या बाहेरच्या बाजूला म्हणजे हाकणाऱ्याला लागून उजव्या आणि डाव्या बाजूला अशा दोन बैठका होत्या त्यांपैकी एका बैठकीवर शिग्राम—कंपनीचा एक गोरा 'नायक बसत असे. तो आत बसला आणि मला हाकणाऱ्याशेजारी त्याने

बसविले. मी तेव्हाच समजलो, की हा केवळ अन्याय आहे, अपमान आहे. पण हा अपमान गिळून टाकणेच मला योग्य वाटले. मला जोरजुलुमाने आत बसता येण्यासारखे नव्हतेच. मी तक्रार करीत बसलो, तर शिग्राम निघून जायचे आणि माझी मात्र आणखी एक दिवस खोटी व्हायची. दुसऱ्या दिवशी काय होईल ते तरी कोणी सांगावे? म्हणून मी शहाणपणा केला आणि बाहेर बसलो. मनात खूप चरफडलो.

तीन एक वाजता शिग्राम पारडीकोपला पोचला. आता त्या गोऱ्या नायकाची मी बसलो होतो तेथे बसण्याची लहर लागली. त्याला विडी प्यायची होती. थोडी हवा पण खावयाची असेल म्हणून त्याने एक मळकेसे गोणपाट पडले होते, ते त्या हाकणाऱ्यापासून घेतले आणि ते पाय ठेवण्याच्या फळीवर पसरून मला म्हटले, “सामी, तू इथे बैस. मला हाकणाऱ्यापाशी बसायचे आहे.” हा अपमान सहन करणे माझ्या शक्तीबाहेर होते. म्हणून मी भीत भीत त्याला सांगितले, “तुम्ही मला येथे बसवलात तो एक अपमान मी सहन केला; माझी जागा तर आत बसण्याची, पण तुम्ही आत बसून मला येथे बसवलेत. आता तुम्हाला बाहेर बसण्याची इच्छा झाली आहे, आणि विडी ओढायची आहे, म्हणून तुम्ही मला आपल्या पायापाशी बसवू पाहता. मी आत जायला तयार आहे, पण तुमच्या पायाजवळ बसायला कबूल नाही.”

इतके मी बोलतो त्यापूर्वीच माझ्यावर तडाक्यांचा वर्षाव झाला, आणि तो मनुष्य माझा दंड धरून मला खाली ओढू लागला. बैठकीपाशी पितळेचा दांडा होता तो मी घट्ट पकडून धरला, आणि मनगट तुटले तरी दांडा सोडायचा नाही, असा निर्धार केला. माझ्यावर गुदरलेला प्रसंग ते उतारू पाहतच होते. तो मला शिव्या देत होता, ओढीत होता आणि मारीतही होता. मी मात्र गप्प होतो. तो धटिंगण आणि मी बलहीन. उतारूपैकी काहींना दया आली व ते म्हणाले, “अरे ए, त्या बिचाऱ्याला तेथे बसू दे ना; त्याला विनाकारण मारू नकोस. त्याचे म्हणणे रास्त आहे. तेथे नाही तर त्याला आत आमच्याजवळ बसू दे. तो उसळून म्हणाला, “ते कालत्रयी होणार नाही.” पण किंचित नरम पडला खरा. मला मारायचे त्याने बंद केले. माझा दंड सोडला. चार-दोन शिव्या

आणखी हासडल्या; पण एक हॉटेटांट नोकर पलीकडच्या बाजूला होता, त्याला स्वतःच्या पायांजवळ बसवला आणि आपण बाहेर बसला.

उतारू आत बसले. शिटी वाजली. शिग्राम सुरु झाला. माझी छाती धडधडत होती. मी जिवंत मुक्कामाला पोचेल की नाही याबद्दल मला शंका होती. तो माझ्याकडे डोळे वटारून पाहतच होता. बोट दाखवून पुटपुटे, “याद राख; स्टँडरटन तर येऊ दे, मग तुला सांगतो काय ते!” मी गप्प बसलो आणि स्वतःच्या रक्षणासाठी प्रभूचा धावा करीत राहिलो.

रात्र पडली. स्टँडरटनला पोचलो. कित्येक हिंदी चेहरे दिसले. काहीसे बरे वाटले. खाली उतरताच हिंदी लोकांनी सांगितले, “आम्ही तुम्हाला ईसा शेठच्या दुकानावर घेऊन जाण्यासाठीच उभे आहो; आम्हाला अब्दुल्ला शेठची तार आली आहे.” मला फार आनंद झाला. त्याच्याबरोबरच शेठ ईसा हाजी सुमाराच्या दुकानी गेलो. शेठ व त्यांचे कारकून यांनी मला वेढा दिला. माझ्यावर बेतलेल्या प्रसंगाची त्यांना हकिकत सांगितली. त्यांना फार वाईट वाटले; आणि स्वतःचे कडवे अनुभव सांगून त्यांनी मला धीर दिला.

माझ्या मनातून शिग्राम कंपनीच्या एजंटाला ही सर्व खबर द्यायची होती. मी एजंटाला चिठ्ठी लिहिली, नायकाने धमकी दिली होती तेही लिहिले. आणि सकाळी पुढे प्रवास करायचा आहे, तेव्हा मला आत इतर उतारूंबरोबर जागा मिळण्याची खात्री पाहिजे अशी मागणी केली. एजंटाने मला निरोप पाठविला, “स्टँडरटनहून पुढे मोठा शिग्राम असतो, आणि हाकणारे वगैरे बदलतात. ज्याच्याविरुद्ध तुमची तक्रार आहे तो मनुष्य उद्या नसणार. तुम्हाला इतर उतारूंच्या शेजारीच जागा मिळेल.” या निरोपामुळे मला काहीसे आश्वासन मिळाले. त्या मला मारणाऱ्या इसमाविरुद्ध काही करण्याचा माझा विचारच नव्हता, अर्थात या माराचे प्रकरण येथेच संपले.

सकाळी मला ईसा शेठचे लोक शिग्रामावर घेऊन गेले. मला योग्य जागा मिळाली. कोणत्याही तऱ्हेच्या त्रासाखेरीज त्या रात्री जोहान्सबर्गला पोचलो.

स्टँडरटन लहान खेडे होते. जोहान्सबर्ग विशाल शहर. तेथेही अब्दुल्ला शेठनी तार केलीच होती. मला महंमद कासम कमरुद्दीनच्या दुकानाचा ठावठिकाणाही दिला होता. त्यांचा मनुष्य

शिग्राम उभा राहण्याच्या ठिकाणी आला होता; परंतु मी त्याला पाहिला नाही, किंवा त्यानेही मला ओळखले नाही. मी हॉटेलात जाण्याचा विचार केला. दोन-चार हॉटेलांची नावेही विचारून घेतली होत. गाडी केली. ग्रँड नॅशनल हॉटेलमध्ये घेऊन जाण्यास त्याला सांगितले. तेथे पोचताच मॅनेजरपाशी गेलो. जागा मागितली. मॅनेजरने क्षणभर माझ्याकडे न्याहाळून पाहिले. गोड शब्दात म्हणाला, “मला दिलगिरी वाटते, सर्व खोल्या भरून गेल्या आहेत.” असे म्हणून मला चालते केले! तेव्हा मग मी गाडीवानाला महंमद कासम कमरुद्दीनच्या दुकानी मला घेऊन जाण्यास सांगितले. तेथे तर अब्दुल गनी शेठ माझी वाटच पाहात बसले होते. त्यांनी माझे प्रेमपूर्वक स्वागत केले. हॉटेलमध्ये जागा न मिळाल्याची हकीकत त्यांना सांगितली. ते खदाखदा हसले. “हॉटेलात आम्हाला उतरू देणार आहेत का?”

मी विचारले, “का नाही?”

“तुम्ही थोडे दिवस इकडे राहिला म्हणजे का ते समजेल. या देशात आमच्यानेच राहवते; कारण आम्हाला पैसे कमवायचे असतात. त्यासाठी किती म्हणून अपमान सहन करीत असतो आणि हीन स्थितीत दिवस काढतो.” असे म्हणून त्यांनी ट्रान्सवालमध्ये हिंदी लोकांना भोगाव्या लागणाऱ्या आपत्तींचा इतिहास सांगितला.

या अब्दुल गनी शेठचा परिचय आपल्याला पुढे अधिक करावा लागणार आहे.

त्यांनी सांगितले, “हा मुलूख तुमच्यासारख्यांसाठी नाही. पाहा ना, तुम्हाला उद्या प्रिटोरियाला जायचे आहे. तेथे तुम्हाला तिसऱ्या वर्गातच जागा मिळेल. ट्रान्सवालमध्ये नाताळापेक्षाही अधिक दुःख. येथे आमच्या लोकांना पहिल्या किंवा दुसऱ्या वर्गाचे तिकीटच देत नाहीत.”

मी म्हटले, “तुम्ही त्यासाठी प्रयत्न केले नसतील.”

अब्दुल गनी शेठ म्हणाले, “आम्ही पत्रव्यवहार तर चालवला आहे. पण आमचे लोक विशेष करून पहिल्या—दुसऱ्या वर्गात बसू इच्छितात तरी कुठे?”

मी रेल्वेचे कायदे मागविले; पाहिले. त्यात एक पळवाट होती. ट्रान्सवालचे मुळचे कायदे बारकाईने तयार केलेले नसत. रेल्वेच्या कायद्यांचे तर विचारायलाच नको.

मी शेठला सांगितले, “मी फर्स्ट क्लासमधूनच जाणार. तसे नाही जुळले तर प्रिटोरिया येथून सदतीस मैलच आहे; तेथपर्यंत मी घोडागाडी करून जाईन.”

अब्दुल गनी शेठनी तसे करण्यामध्ये लागणारा वेळ व द्रव्याचा खर्च माझ्या नजरेसमोर आणून दिला. पण माझा विचार त्यांनी कबूल केला आणि मी स्टेशनमास्तरला चिठ्ठी पाठविली. चिठ्ठीमध्ये मी बॅरिस्टर आहे, नेहमी पहिल्या वर्गातूनच प्रवास करतो वगैरे लिहिले होते. प्रिटोरियाला जलदीने पोचण्याची जरूर असल्याबद्दल कळविले होते. आणि असेही लिहिले होते की, तुमच्या जबाबाची वाट पाहण्यापुरता मला वेळच उरणार नाही; म्हणून चिठ्ठीचा जबाब घेण्यास मी स्वतःच स्टेशनवर येईन, त्यावेळी मला पहिल्या वर्गाचे तिकीट मिळेल अशी आशा आहे. असे लिहिण्यात माझा एक डाव होता. मी असा विचार केला की, स्टेशनमास्तर लेखी जबाब नकारात्मकच पाठविणार. त्यातून 'कुली बॅरिस्टर'ची झाली तरी राहणी कशी काय असेल याची त्याला काय कल्पना येणार? म्हणून मी बिनचूक इंग्रजी पोशाखात त्याच्यापुढे जाऊन उभा राहिलो आणि त्याच्याबरोबर बोललोचाललो म्हणजे त्याची समजूत पडेल, आणि तो कदाचित मला तिकीट देईल. असा विचार करून मी फ्रॉककोट, नेकटाय "वगैरे चढवून स्टेशनावर गेलो. मास्तरापुढे एक गिनी ठेवली आणि पहिल्या वर्गाचे तिकीट मागितले.

त्याने विचारले, “तुम्हीच मला चिठी लिहिली आहेत का?”

मी म्हटले, “तोच मी. तुम्ही मला तिकीट दिल्यास मी आभारी होईन. मला आजच प्रिटोरियाला पोचले पाहिजे.”

स्टेशनमास्तर हसले. त्यांना दया आली. ते म्हणाले, “मी ट्रान्सवालर नाही, हॉलंडर आहे. तुमच्या भावना मी समजू शकतो. तुमच्याबद्दल मला सहानुभूती आहे. तुम्हाला तिकीट देण्याची माझी इच्छा आहे. पण एका अटीवर – रस्त्यात गार्डने जर तुम्हाला खाली काढले आणि तिसऱ्या

वर्गात बसवले, तर तुम्ही मला गोत्यात आणू नये, म्हणजे रेल्वेवर दावा करू नये. तुमचा प्रवास निर्विघ्नपणे पार पडावा अशी माझी इच्छा आहे. आपण सद्गृहस्थ आहा, हे मला दिसतेच आहे.”

असे म्हणून त्याने तिकीट दिले. मी त्याचे आभार, मानले आणि त्याला निश्चिंत राहण्याबद्दल सांगितले.

अब्दुल गनी शेठ पोहचवायला आले होते. हे कौतुक पाहून त्यांना आनंद झाला व आश्चर्य वाटले; पण त्यांनी मला सावधगिरीचा इशारा दिला. “प्रिटोरियाला सहीसलामत पोचलेत म्हणजे झाले. मला धास्ती वाटते की, गार्ड तुम्हाला सुखाने पहिल्या वर्गात बसू देणार नाही. आणि गार्डाने बसू दिले, तर उतारू बसू देणार नाहीत.”

मी पहिल्या वर्गाच्या डब्यात बसलो तर खरा. गाडी चालू झाली. जर्मिस्टन स्टेशन आले. तेथे गार्ड तिकीट तपासायला आला. मला पाहताच संतापला. बोटाने अभिनय करून म्हणाला, “तिसऱ्या वर्गात चल.” मी माझे पहिल्या वर्गाचे तिकीट दाखविले. तो म्हणाला, “त्याचे काही नाही; तिसऱ्या वर्गात जा.”

त्या डब्यात एकच इंग्रज उतारू होता. त्याने त्या गार्डाला तंबी दिली, “या गृहस्थांना निष्कारण का बरे सतावतो आहेस? त्यांच्याजवळ पहिल्या वर्गाचे तिकीट आहे, ते दिसत नाही? मला तो राहिल्यापासून मुळीसुद्धा अडचण नाही,” असे म्हणून त्याने माझ्याकडे पाहिले आणि म्हटले, “तुम्ही खुसाल बसून रहा.”

गार्ड पुटपुटला, “तुम्हालाच कुली बरोबर बसायचे असेल, तर माझे काय जाते?”

रात्री आठ एक वाजता ट्रेन प्रिटोरियाला पोचली.

२१. प्रिटोरियातील पहिला दिवस

१८९३ चे प्रिटोरिया स्टेशन १९१४ च्या स्टेशनहून अगदीच भिन्न होते. मंदमंद दिवे जळत होते. उतारू पण विशेष नव्हते. मी सर्व उतारूंना जाऊ दिले आणि विचार केला की, तिकीट—कलेक्टर जरा मोकळा झाला म्हणजे त्याला तिकीट देईन आणि तो मला लहानसे एखादे हॉटेल किंवा दुसरे एखादे घर दाखवील तिकडे जाईन; किंवा रात्रभर स्टेशनवर पडून राहीन. एवढे विचारायलाही मन घेत नव्हते; कारण अपमानाचे भय वाटतच होते.

स्टेशन रिकामे झाले. मी तिकीट—कलेक्टरला तिकीट दिले आणि प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केली. त्याने विनयपूर्वक जबाब दिले. पण मला दिसले की, त्याची विशेष मदत होण्यासारखी नाही. त्याच्या शेजारी एक अमेरिकन हबशी गृहस्थ उभा होता, त्याने माझ्याशी बोलायला सुरुवात केली.

“तुम्ही अगदी नक्खे दिसता; आणि तुम्हाला कोणी मित्र नसावा. माझ्याबरोबर याल, तर मी तुम्हाला एक लहानसे हॉटेल आहे त्यात घेऊन जाईन. त्याचा मालक अमेरिकन असून माझ्या चांगल्या परिचयाचा आहे. मला वाटते तो तुम्हाला जागा देईल.”

मला किंचित शंका वाटतच होती. पण मी त्या गृहस्थाचे आभार मानले आणि त्याच्याबरोबर जाण्याचे कबूल केले. तो मला जॉन्स्टनच्या फॅमिली हॉटेलात घेऊन गेला. त्यांनी मि. जॉन्स्टनला एका बाजूला नेऊन काही सांगितले. मि. जॉन्स्टननी मला रात्रभर राहू देण्याचे कबूल केले; तेही या अटीवर की, माझे जेवण मला माझ्या खोलीत पोचवायचे.

“मी तुम्हाला खात्री देतो की, मला काळ्यागोऱ्याचा बिलकुल भेदभाव नाही. पण माझी गिऱ्हाईकी फक्त गोऱ्या लोकांचीच आहे आणि जर मी तुम्हाला जेवणाच्या खोलीत जेवू दिले, तर माझ्या आश्रयदात्यांना राग येईल, ते कदाचित हॉटेलही सोडून जायचे,” मि. जॉन्स्टन म्हणाले.

मी म्हटले, "तुम्ही मला रात्रभर राहू देता हे मी तुमचे उपकार समजतो. ह्या मुलखातील परिस्थिती मला थोडीबहुत समजू लागली आहे. तुमची आडचन मला समजते. तुम्ही खुसाल मला माझ्या खोलीत वाढा. उद्या मी दुसरी काही तरी व्यवस्था करू शकेन अशी मला उमेद वाटते.

मला खोली दिली. मी अत गेलो. एकांतात जेवणाची वाट पाहात विचार करीत बसलो. या हॉटेलात फारसे उतारू राहत नव्हते. थोड्या वेळाने वेटर जेवण घेऊन येण्याऐवजी मि. जॉन्स्टन येताना दिसले. ते म्हणाले, "मी तुम्हाला खोलीत जेवण पाठवीन म्हटले त्याची मला लाज वाटली. म्हणून मी माझ्या गिऱ्हाइकांना तुमच्याबद्दल सांगून त्यांचे मत घेतले. तुम्ही जेवण्याच्या खोलीत जेवलात, तरी त्यांची काही हरकत नाही. शिवाय वाटेल तेवढ्या मुदतीसाठी तुम्ही इथे राहिलात त्यातही त्यांना काही अडचण नाही. तरी आता तुमची इच्छा असल्यास भोजनगृहात चला, आणि मर्जीला येईल तोपर्यंत येथे राहा."

मी पुनः आभार मानले, आणि जेवणाच्या खोलीत गेलो. निश्चितपणे जेवलो.

२२. ख्रिस्ती संबंध

दुसऱ्या दिवशी वकीलाकडे गेलो. त्याचे नाव ए. डब्ल्यू. बेकर. त्यांना भेटलो. अब्दुल्ला शेठनी माझ्यापाशी त्यांचे थोडेसे वर्णन केले होते. त्यामुळे भावपूर्ण पहिल्या भेटीत मला काही आश्चर्य वाटले नाही. त्यांनी माझी प्रेमपूर्वक भेट घेतली आणि माझी थोडी हकीकत विचारून घेतली. मी ती सांगितली. ते म्हणाले, “बॅरिस्टर या नात्याने तुमचा येथे काहीच उपयोग होण्यासारखा नाही. आम्ही उत्तमांत उत्तम बॅरिस्टरांना या दाव्यासाठी नेमले आहे. दावा लांबलचक आणि गुंतागुतीचा आहे, त्यामुळे तुमच्यापासून फक्त जरूर तेवढी माहिती मिळविण्याचेच काम मला घेता येईल. मला माझ्या अशिलाबरोबर पत्रव्यवहार करणेही आता सोपे पडेल. आणि त्यांच्याकडून पाहिजे ती माहिती मी तुमच्यामार्फत मागवू शकेन, एवढी सोय आहे खरी. तुमच्यासाठी मी अजून घर शोधलेले नाही. तुम्हाला पाहिल्यानंतरच शोधावे असा विचार केला होता. येथे रंगभेद फार आहे, त्यामुळे घर शोधणे सोपे नाही. पण एक बाई माझ्या माहितीची आहे. गरीब आहे. रोटीवाल्याची बायको आहे. ती तुमची उतरण्याची सोय करील असे वाटते. तिलाही थोडी मदत होईल. चला, आपण तिच्याकडेच जाऊया.”

असे म्हणून मला तिकडे घेऊन गेले. बाईबरोबर मि. बेकरनी एका बाजूला जाऊन थोड्या गोष्टी केल्या, आणि तिने मला ठेवून घेण्याचे मान्य केले. आठवड्याचे ३५ शिलिंग ठरवून मला तेथे ठेवले.

मि. बेकर वकील होते तसेच धर्मनिष्ठ पाद्री होते. अजून हयात आहेत; आणि आता फक्त पाद्र्याचेच काम करतात. वकिलीचा धंदा त्यांनी सोडून दिला आहे. खाऊनपिऊन सुखी आहेत. त्यांनी अजून माझ्याशी पत्रव्यवहार कायम ठेवला आहे. पत्रांतील विषय ठराविक एकच. निरनिराळ्या रीतीने ख्रिस्ती धर्माच्या श्रेष्ठतेबद्दल आपल्या पत्रांत माझ्याबरोबर चर्चा करतात; आणि येशूला ईश्वराचा एकुलता एक पुत्र आणि जगताचा उद्धारकर्ता म्हणून मानल्याखेरीज परम शांती मिळणे अशक्य आहे, या गोष्टीचे प्रतिपादन करीत असतात.

आमच्या पहिल्याच भेटीत मि. बेकरनी माझी धर्मासंबंधीची मनोदशा विचारून घेतली. मी त्यांना सांगितले, “मी जन्माने हिंदू आहे. त्या धर्माचेही मला फारसे ज्ञान नाही. इतर धर्माचे त्याहूनही कमी. मी कोणत्या स्थितीत आहे, माझी धर्ममते काय, ती काय असली पाहिजेत, हे काही मला कळत नाही. माझ्या स्वतःच्या धर्माचे सखोल अध्ययन करण्याची इच्छा आहे. इतर धर्माचाही यथाशक्ती अभ्यास करण्याचा इरादा आहे.”

हे सर्व ऐकून मि. बेकरना बरे वाटले आणि ते म्हणाले, “मी स्वतः साउथ आफ्रिका जनरल मिशनचा एक डिरेक्टर आहे. स्वतःच्या खर्चाने मी एक देऊळ बांधले आहे. त्यात मी वेळोवेळी धर्मप्रवचने करतो. मी रंगभेद मानीत नाही. माझ्याबरोबर काम करणारे कित्येक जोडीदारही आहेत. आम्ही रोज एक वाजता काही मिनिटे एकत्र जमतो आणि आत्म्याची शांती व प्रकाश (ज्ञानाचा उदय) यांसाठी प्रार्थना करतो. त्यात तुम्ही आलात, तर आम्हाला आनंद होईल. तेथे माझ्या जोडीदारांची तुम्हाला ओळख करून देईन.” मी मि. बेकरचे आभार मानले आणि एक वाजता त्यांच्या मंडळात प्रार्थनेसाठी शक्य तोपर्यंत जाण्याचे कबूल केले.

दुसऱ्या दिवशी एक वाजता मी बेकरच्या प्रार्थनासमाजामध्ये गेलो. तेथे मिस हॅरिस, मिस गेब, मि. कोट्स इत्यादींची ओळख झाली. मिस हॅरिस व मिस गेब या दोघी प्रौढ कुमारिका होत्या. मि. कोट्स क्वेकर पंथाचे होते. या दोन बाया एकत्र राहत. त्यांनी मला दर रविवारी आपल्याकडे चार वाजता चहा घेण्यास बोलावले. मि. कोट्स भेटले म्हणजे दर रविवारी मी त्यांना आठवड्याची धार्मिक रोजनिशी सांगायची असे. कोणकोणती पुस्तके वाचली, माझ्या मनावर त्यांचा काय परिणाम झाला, याची चर्चा करीत असू. मि. कोट्स हे एक निष्कपट मनाचे धर्मनिष्ठ तरूण क्वेकर होते. आम्ही पुष्कळदा फिरायलाही जात असू. ते मला इतर ख्रिस्ती मंडळींकडे घेऊन जात. जसजसा आमचा परिचय वाढत चालला, तसतसे त्यांना योग्य वाटत ती पुस्तके ते मला वाचायला देत. अशा तऱ्हेने कोट्सनी मला पुस्तकांनी लादून दिले. अशा तऱ्हेची पुस्तके सन १८९३ मध्ये मी पुष्कळ वाचली.

कोट्सचे माझ्यावर अमर्याद प्रेम होते. त्यांनी माझ्या गळ्यात वैष्णवाची कंठी पाहिली. त्यांना हे खूळ वाटले आणि ती पाहून वाईट वाटले.

“असले खूळ तुमच्यासारख्याला शोभत नाही! आणा इकडे, तोडून टाकतो.”

“ही कंठी तुटता कामा नये; मातुश्रीची भेट आहे.”

“पण तुमचा तिच्यावर विश्वास आहे?”

“तिचा गुढार्थ मला समजत नाही. ती वापरली नाही, तर माझे काही अनिष्ट होईल असे मला वाटत नाही. परंतु जी माळ मातुश्रीने प्रेमपूर्वक माझ्या गळ्यात बांधली, जिच्यापासून माझे कल्याण होईल अशी तिची समजूत, तिचा मी विनाकारण त्याग करणार नाही. कालांतराने ती जुनी होऊन तुटून गेली, तर दुसरी आणून बांधण्याचा लोभ मला वाटणारा नाही. पण ही कंठी तुटायची नाही.”

कोट्सना माझ्या या युक्तिवादाची किंमत वाटली नाही. कारण त्यांना माझ्या धर्माबद्दलच अनास्था वाटत होती. त्यांची तर मला अज्ञानकुपातून वर काढण्याची उमेद होती. अन्य धर्मात थोडेसे सत्य असेल तर असेल, पण सत्यरूप ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्याशिवाय मला मोक्ष मिळायचाच नाही, आणि येशूच्या मध्यस्थीशिवाय पापप्रक्षालन व्हायचेच नाही, तिच्याविना सर्व पुण्यकर्मे निरर्थक आहेत, हे मला दाखवून द्यायचे त्यांच्या मनात होते.

माझे पुढे कसे होईल, याबद्दल मि. बेकरची चिंता वाढत जात होती. ते मला वेलिंग्टन कन्व्हेंशनला घेऊन गेले. संमेलन तीन दिवस चालले. संमेलनात येणाऱ्यांची धर्मनिष्ठा मी समजू शकलो. तिच्याबद्दल मला आदर वाटला. परंतु मला माझ्या समजुतीमध्ये, माझ्या धर्मांमध्ये फेरफार करण्याला काहीएक कारण मिळाले नाही. मी स्वतःला ख्रिश्चन म्हणविले तरच मी स्वर्गाला जाईन, किंवा मोक्ष मिळवीन, असे मला वाटले नाही. ही गोष्ट जेव्हा मी भल्या ख्रिश्चन मित्रांना सांगितली, तेव्हा त्यांच्या मनाला धक्का बसला; पण त्याला माझा नाइलाज होता.

येशूच्या मृत्युने आणि त्याच्या रक्ताने जगातील पाप धुऊन गेले ही गोष्ट अक्षरशः अर्थाने खरी मानण्यास बुद्धी तयार होईना. रूपक या नात्याने तिच्यामध्ये सत्य असेल. शिवाय ख्रिश्चन समजुतीप्रमाणे मनुष्यालाच मात्र आत्मा आहे, इतर जीवांना नाही, देहाच्या नाशाबरोबरच त्यांचा संपूर्ण नाश होतो. पण माझी समजूत त्याच्या उलट होती. येशूला एक त्यागी, महात्मा, दैवी पुरुष म्हणून स्वीकारण्याची माझी तयारी होती, पण त्याला अद्वितीय पुरुष म्हणून मी स्वीकारू शकत नव्हतो.

ख्रिश्चन लोकांच्या पवित्र जीवनामध्ये मला असे काहीही आढळले नाही की, जे अन्यधर्मियांच्या जीवनामध्येही आढळत नाही. त्यांच्यामध्ये झालेल्या परिवर्तनासारखीच परिवर्तने इतरांच्या आयुष्यात झालेलीही मी पाहिली होती. सिद्धांताच्या दृष्टीने पहायचे, तर ख्रिस्ती सिद्धांतामध्ये मला अलौकीकता दिसली नाही. त्यागाचा विचार करायचा, तर हिंदू धर्मियांचा त्याग मला अधिक वाटला.

एकंदरीत ख्रिस्ती धर्माचा मी संपूर्ण धर्म किंवा सर्वश्रेष्ठ धर्म म्हणून स्वीकार करू शकलो नाही. त्याचप्रमाणे हिंदू धर्माच्या संपूर्णपणाबद्दलही माझी त्यावेळी खात्री नव्हती. हिंदू धर्मातील वैगुण्ये मला डोळ्यांसमोर दिसत होती. अस्पृश्यता हे जर हिंदू धर्माचे अंग असेल, तर ते सडलेले आणि निरुपयोगी अंग असावे असे वाटे. अनेक संप्रदाय, अनेक जाती व पोटजाती यांचा मला अर्थ समजेना व वेद मात्र ईश्वरप्रणीत, म्हणजे काय? वेद जर ईश्वरप्रणीत तर बायबल आणि कुराण का नाहीत?

मी माझ्या शंका रायचंदभाईपुढे मांडल्या. हिंदूस्थानातील इतर धर्मशास्त्रांबरोबरही पत्रव्यवहार चालविला. त्यांचे जबाब आले. रायचंदभाईच्या पत्राने माझे काहीसे समाधान झाले. त्यांनी मला धीर धरण्याबद्दल आणि हिंदू धर्माचा खोल अभ्यास करण्याबद्दल शिफारस ... केली. त्यांच्या एका वाक्याचा भावार्थ असा होता : “हिंदू धर्मामध्ये जे गूढ आणि सूक्ष्म विचार आहेत, आत्म्याचे निरीक्षण आहे, दया आहे, तेवढे दुसऱ्या धर्मात नाही; अशी माझी निःपक्षपातीपणे केलेल्या विचारांती खात्री झालेली आहे.”

ज्याप्रमाणे ख्रिस्ती मित्रांनी माझ्यावर परिणाम घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न चालविले होते, त्याप्रमाणे मुसलमान मित्रांचेही प्रयत्न चालू होते. अब्दुल्ला शेठ मला इस्लामचा अभ्यास करण्याबद्दल आग्रह करीत होते. मी सेलचे कुराण घेऊन ते वाचण्यास सुरुवात केली. इतर इस्लामी पुस्तकेही मिळविली.

विलायतेत ख्रिश्चन मित्रांबरोबर पत्रव्यवहार चालविले. त्यांच्यापैकी एकाने एडवर्ड मेटलंडची ओळख करून दिली. त्यांच्याबरोबर पत्रव्यवहार सुरू झाला. त्यांनी अॅना किंग्सफर्डच्या बरोबर 'परफेक्ट वे' (उत्तम मार्ग) नावाचे पुस्तक लिहिले होते, ते मला वाचायला पाठविले. त्यामध्ये प्रचलित ख्रिस्ती धर्माचे खंडन होते. 'बायबालचा नवा अर्थ' नावाचे पुस्तकही त्यांनी मला पाठविले. ही पुस्तके मला आवडली. त्यांच्यातून हिंदू मताला पुष्टी मिळाली. टॉलस्टॉयच्या 'वैकुंठ तुमच्या हृदयात आहे' नावाच्या पुस्तकाने मला पछाडले. त्याची माझ्यावर फार खोल छाप पडली.

अशा तऱ्हेने माझा अभ्यास मला ख्रिस्ती मित्रांची इच्छा होती त्याहून भलत्याच दिशेने घेऊन चालला.

अशा तऱ्हेने जरी मी ख्रिस्ती मित्रांनी योजलेल्याहून निराळ्याच मार्गाने चाललो होतो, तरी त्यांच्या समागमामुळे माझ्यामध्ये जी धर्मजिज्ञासा जागृत झाली, तिच्याबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी बनलो. हा माझा संबंध माझ्या नित्य स्मरणात राहील.

२३. हिंदी लोकांची ओळखदेख

नाताळमध्ये दादा अब्दुल्लांना जे स्थान होते, तेच प्रिटोरियामध्ये शेठ तय्यब हाजी खान महंमद यांना होते. त्यांच्याशिवाय एकही सार्वजनिक काम होत नसे. त्यांची ओळख मी पहिल्याच आठवड्यात करून घेतली. प्रिटोरियातील हरएक हिंदी माणसाची माहिती करून घेण्याचा माझा विचार असल्याचे मी त्यांना सांगितले. हिंदी लोकांच्या स्थितीचा अभ्यास करण्याची माझी इच्छा आहे व त्या कामी आपली मदत मिळावी अशी अपेक्षा आहे असेही सांगितले. त्यांनी आनंदाने मदत करण्याचे कबूल केले.

माझे पहिले काम म्हणजे सर्व हिंदी लोकांची एक सभा भरवून त्यांच्यापुढे त्यांच्या ट्रान्सवालातील स्थितीचे चित्र मांडणे हे होते. एक मंडळ स्थापून त्याच्यामार्फत अंमलदारांच्या भेटी घेणे, अर्ज करणे इत्यादी मार्गांनी हिंदी लोकांना सोसाव्या लागणाऱ्या क्लेशांवर इलाज करण्यात यावे असे सुचविले व त्या कामी मला मिळेल तेवढा निरपेक्षपणे देण्याची माझी तयारी आहे, असे सांगितले. अशा तऱ्हेची सभा दर महिन्याला किंवा दर आठवड्याला भरण्याचे ठरले. कमीजास्त नियमितपणे ही सभा भरत असे आणि विचारविनिमय होत असे. त्यामुळे प्रिटोरियात असा एकही हिंदू राहीला नाही, ज्याला मी ओळखत नाही किंवा ज्याची परिस्थिती मला माहिती नाही.

मला प्रिटोरियामध्ये राहणाऱ्या ब्रिटिश एजंटची ओळख करून घेण्याची इच्छा झाली. मी मि. जेकोब्स डि—वेटना भेटलो. हिंदी लोकांबद्दल त्यांना कळकळ वाटत होती. त्यांचे वजन फारसे नव्हते, परंतु होईल ती मदत करण्याचे व वाटेल तेव्हा भेटण्याचे त्यांनी कबूल केले.

नंतर मी रेल्वे अधिकाऱ्यांबरोबर पत्रव्यवहार चालविला आणि त्यांच्या कायद्याप्रमाणेच हिंदी लोकांना मज्जाव होता कामा नये असे सुचविले. त्यातून एवढे निष्पन्न झाले की, चांगला पोशाख केला असेल अशा हिंदी लोकांना वरच्या वर्गाची तिकिटे मिळतील असे पत्र आले. एवढ्याने पुरी सोय झालीच नाही; कारण चांगला पोशाख कोणाचा आहे हे ठरविणार स्टेशनमास्तरच!

ब्रिटीश एजंटाने मला आपल्याशी हिंदी लोकांविषयी झालेल्या पत्रव्यवहारासंबंधी काही कागदपत्र वाचायला दिले; तैय्यब शेठजींनीही दिले होते. त्यावरून ऑरेंज फ्री स्टेटमधून हिंदी लोकांचे पाय किती निर्दयपणे काढून टाकण्यात आले ते मला दिसून आले. थोडक्यात काय, ट्रॉन्सवाल आणि फ्री स्टेटमधील हिंदी लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक, आणि राजकीय परिस्थितीचा सखोल अभ्यास मी प्रिटोरियामध्ये करू शकलो. या अभ्यासाचा पुढे मला भरपूर उपयोग व्हायचा आहे, याची मला त्यावेळी कल्पनाही नव्हती. मला एका वर्षाअखेर किंवा दावा आधी आटपला तर त्यापूर्वीही स्वदेशी निघून जायचे होते. पण ईश्वरी संकेत वेगळाच होता.

ट्रॉन्सवाल आणि ऑरेंज फ्री स्टेट यांमधील हिंदी लोकांच्या परिस्थितीचे सविस्तर वर्णन करण्याचे हे स्थळ नव्हे. तिची पूर्ण कल्पना मिळवू इच्छिणाऱ्याने 'दक्षिण आफ्रिकेच्या सत्याग्रहाचा इतिहास' वाचला पाहिजे.

ट्रॉन्सवालच्या कायद्यामध्ये १८८६ साली जी काही सुधारणा झाली, त्याअन्वये प्रत्येक हिंदी माणसाने ट्रॉन्सवालमध्ये प्रवेश करताना प्रवेश फी म्हणून तीन पौंड द्यावे असे ठरले. त्यांच्यासाठी वाडे नेमलेले होते, त्यातच फक्त त्यांना जमिनीची मालकी भोगता येई. तिलासुद्धा मालकी म्हणता यायचे नाही. त्याच्या मताधिकातचा तर प्रश्नच नाही. हे झाले खास एशियावासियांसाठी केलेले कायदे.

अखेरच्या कायद्यान्वये हिंदी लोकांना पायवाटेवरून (फुटपाथवरून) चालण्याचा हक्क नव्हता, रात्री नऊ वाजल्यानंतर परवान्याखेरीज बाहेर पडता येत नव्हते. मि. कोट्सबरोबर मी पुष्कळ वेळा रात्रीचा फिरायला जात असे. घरी यायला दहाही वाजत. मग मला पोलिसाने पकडले तर? ही धास्ती मला वाटे त्याहूनही कोट्सना अधिक वाटे. कारण स्वतःच्या हबशी नोकरांना ते स्वतःच परवाना देत, पण मला कसा परवाना देणार? मालकाला फक्त स्वतःच्या नोकरांना परवाना देण्याचा अधिकार असे. मी घ्यायचा म्हटला आणि कोट्सच्या मनातून द्यायचा असला, तरी देता येण्याजोगा नव्हता, कारण ती लबाडी झाली असती.

म्हणून कोट्स किंवा त्यांचे कोणी मित्र मला येथील सरकारी वकील डॉ. क्राउझे यांच्याकडे घेऊन गेले. आम्ही दोघेही एकाच 'इन' चे बॅरिस्टर निघालो. रात्री नऊ वाजल्यानंतर बाहेर पडण्यासाठी मला परवाना घेतला पाहिजे, ही गोष्ट त्यांना असह्य वाटली. त्यांनी माझ्याबद्दल सहानुभूती दर्शविली. मला परवाना देण्याऐवजी आपल्यातर्फे एक पत्र दिले. त्याचा आशय असा होता की, वाटेल तेव्हा वाटेल तेथे खुशाल जावे, त्यात पोलिसाने मला अडथळा करू नये. हा कागद सर्वकाळ आपल्याजवळ ठेवून मी फिरत असे. त्याचा कधी उपयोग करावा लागला नाही; पण हा योगायोगच म्हटला पाहिजे.

पायवाटेवरून चालण्याच्या बाबीचा मात्र माझ्या बाबतीत जास्त गंभीर परिणाम घडून आला. मी नेहमी प्रेसिडेंट स्ट्रीटमधून एका मोकळ्या मैदानात फिरायला जात असे. या पेठेमध्ये प्रेसिडेंट क्रूगरचे घर होते. या घराला डामडौल मुळीच नव्हता; त्याच्या सभोवार कंपाउंडही नव्हते. शेजारची इतर घरे आणि हे घर यांच्यामध्ये काही फरक दिसत नसे.

हे घर कोणा अंमलदाराचे आहे, हे त्याच्या समोर एक शिपाई फिरत असे त्यावरून लक्षात येई. मी नेहमी या शिपायाच्या अगदी जवळून जात असे, पण शिपाई मला काही करीत नसे.

शिपाई वरच्यावर बदले. एकदा एका शिपायाने सूचना दिल्याशिवाय, वाटेवरून उतरून जाण्यास न सांगता, मला धक्का दिला, लाथ मारली आणि खाली काढले. मी प्रथम थक्कच झालो. त्याला जाब विचारणार त्यापूर्वीच कोट्स घोड्यावर बसून जवळून जात होते, त्यांनी मला हाक मारून म्हटले,

“गांधी, मी सर्व पाहिले आहे. तुला खटला करायचा असेल तर मी साक्ष देईन. तुझ्यावर अशा तऱ्हेने हल्ला व्हावा, याबद्दल मला वाईट वाटते.”

मी म्हटले, “त्यात वाईट वाटून घेण्याचे कारण नाही. शिपायाला बिचाऱ्याला काय कळणार? त्याच्या समजुतीने काळे तेवढे काळेच. हबशी लोकांना तो पायवाटेवरून असाच उतरवीत असेल, म्हणून त्याने मलाही धक्का दिला. मी नियमच केला आहे की, मला व्यक्तिशः सहन कराव्या लागणाऱ्या क्लेशांसाठी कोर्टात जायचे नाही, अर्थात मला फिर्याद करायची नाही.”

“हे तू आपल्या स्वभावानुरूपच बोललास; पण तू पुन्हा विचार करून पाहा, असल्या माणसाला काही धडा मिळालाच पाहिजे.” असे म्हणून ते त्या शिपायाकडे वळले व त्यांनी त्याला ठपका दिला. मला त्यांच्या बोलण्याचा सर्व अर्थ समजला नाही. शिपाई डच होता, त्याच्याबरोबरचे संभाषणही डचमध्येच झाले. पण शिपायाने माझी माफी मागितली. मी ती मागण्यापूर्वीच देऊन टाकली होती.

पण मी तेव्हापासून तो रस्ता सोडून दिला. दुसऱ्या शिपायाला ही हकीकत कोठून समजणार? आपण होऊन पुन्हा का लाथ मारून घ्यावी? म्हणून मी फिरायला जाण्यासाठी दुसरा रस्ता पसंत केला.

मी ठरविले की, स्वाभिमान टिकवू इच्छिणाऱ्या हिंदी माणसासाठी दक्षिण आफ्रिका हा योग्य मुलूख नव्हे. ही स्थिती कशी बदलता येईल. याच्या विचारात माझे मन अधिकाधिक गुंतू लागले. पण अद्याप माझे मुख्य कर्तव्य दादा अब्दुल्लांचा दावा सांभाळणे हेच होते.

२४. दावा

दादा अब्दुल्लांच्या अशिलाचा दाव्याचा पुरा अभ्यास केल्यावर माझ्या लक्षात आले की, त्यांची बाजू भक्कम आहे. कायदा त्यांच्या मदतीला आलाच पाहिजे. पण दावा कोर्टात लढत बसले तर दोघेही सोयरे, एकाच शहराचे रहिवासी धुळीला मिळणार हे उघड दिसत होते. कोर्टातच राहिला तर दावा मनाला येईल तितके दिवस तो लांबविता येईल. तो लांबविण्यापासून दोघांपैकी एकाचाही फायदा नाही. म्हणून दाव्याचा निकाल लागेल तर दोघांनाही पाहिजे होता.

तैय्यब शेठना मी विनवले. घरच्या घरी तोड काढण्याचा सल्ला दिला. त्यांच्या वकिलाला भेटतो म्हटले. दोघांचाही विश्वास असेल असे पंच त्यांनी नेमले तर दावा चटकन आटोपेल. वकिलांचा खर्च इतका वाढत चालला होता की, मोठे व्यापारीही त्याच्याखाली चिरडून जायचे. दोघेही इतके काही चिंतापूर्वक दावा लढत होते की, त्यांना स्वस्थ मनाने दुसरे कोणतेही काम करता येईना. ह्या वेळात परस्परांमधील वैमनस्यही वाढत चालले होते. मला वकिलीबद्दल तिरस्कार वाटू लागला. वकील या नात्याने दोघांच्याही वकिलांचे काम म्हणचे दुसऱ्यावर मात करण्यासाठी कायद्यात सापडतील तेवढ्या फटी शोधून काढण्याचे. जीन्कानाराला सर्व खर्च कधीच मिळणे शक्य नाही, हे प्रथम या दाव्यात मला समजले. पक्षकारापासून नियमाने ध्याव्याचा फीचा आकडा निराळा, आणि त्या उपरांत वकील—अशील आपापसांतील निराळा. हे सर्व मला असह्य वाटले. मला तर वाटले की, माझे कर्तव्य दोघांची मैत्री जुळवून देणे, उभयता सोयऱ्यांचा मिलाफ करणे, हे होय. तडजोडीसाठी मी जीवापाड मेहनत केली. तैय्यब शेठ वळले. अखेरीला पंच नेमले गेले. त्यांच्यापुढे दावा चालला. दादा अब्दुल्लांचा जय झाला.

परंतु तेवढ्याने माझे समाधान झाले नाही. पंचांच्या ठरावांची त्वरित अंमलबजावणी झाली, तर तैय्यब शेठ इतके पैसे एकदमच देऊ शकणार नव्हते. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये राहणाऱ्या पोरबंदरच्या मेमणांमध्ये एक घरगुती अलिखित कायदा होता की मरण पत्करतील, पण दिवाळे काढणार नाहीत. तैय्यब शेठ ३७,००० पौंड आणि खर्च एकाएकी देऊ शकणारच नव्हते. त्यांना एक दमडीसुद्धा कमी द्यायची नव्हती; दिवाळेही काढायचे नव्हते. याला एकच मार्ग होता. तो हा

की दादा अब्दुल्लांनी त्यांना पुरेशी मुदत दिली पाहिजे. दादा अब्दुल्लांनी उदारता दाखविली आणि भरपूर वेळ दिला. पंच नेमून घेण्याच्या कामी पडली त्यापेक्षा हे लांब मुदतीचे हप्ते ठरविण्याच्या कामी मला अधिक मेहनत करावी लागली. दोन्ही पक्ष खूष झाले; दोघांची प्रतिष्ठा वाढली. माझ्या संतोषाला सीमा राहिली नाही. मी खरी वकिली शिकलो. मनुष्याची चांगली बाजू शोधून काढायला शिकलो. मनुष्याच्या हृदयात प्रवेश करण्याची कला साधली. मी ठरविले की, वकिलांचे कर्तव्य पक्षकारांमध्ये पडलेली फूट भरून काढण्याचे आहे. हा पाठ माझ्या मनात इतका दृढमूल झाला की, माझ्या वीस वर्षांतील वकिलीचा बराचसा वेळ स्वतःच्या ऑफिसात बसून शेकडो दाव्यांच्या तडजोडी करविण्यातच गेला. त्यापासून माझे काही नुकसान झाले नाही. द्रव्याचे नुकसान झाले असे म्हणता येणार नाही, आत्म्याचे नुकसान तर नाहीच झाले.

२५. 'को जाने कलकी'

दावा संपला. त्या अर्थी मला प्रिटोरियात राहाण्याचे प्रयोजनच राहिले नाही. मी डरबनला गेलो. तेथे जाऊन हिंदुस्थानात परत जाण्याची तयारी केली. अब्दुल्ला शेठ मला मानपानाखेरीज जाऊ देणार नव्हते. त्यांनी सिडनहॅममध्ये माझ्यासाठी मंडळी जमवून मेजवानी केली.

तेथे संबंध दिवस घालवायचा होता. माझ्यापाशी काही वर्तमानपत्रे पडली होती. ती मी चाळीत होतो. त्यांच्या एका कोपऱ्यात मी एक लहानसा परिच्छेद पाहिला. मथळा 'इंडियन फ्रँचाइझ' असा होता. त्याचा अर्थ होता 'हिंदी मताधिकार'. परिच्छेदाचा मथितार्थ असा होता की, हिंदी लोकांना नाताळाच्या विधिमंडळामध्ये सभासदांची निवडणूक करण्याचा हक्क होता, तो काढून घ्यावा. यासंबंधीच्या कायद्याची विधिमंडळामध्ये चर्चा चालू होती. मला या कायद्याची माहिती नव्हती. बैठकीतील कोणालाही हिंदी लोकांचे हक्क काढून घेणाऱ्या या खड्याबद्दल काही गंध नव्हता.

मी अब्दुल्ला शेठना विचारले. ते म्हणाले, "असल्या बाबतीत आम्हाला काय कळे? व्यापारावर काही अरिष्ट आले, तर तेवढे आम्हाला समजणार." परंतु मला परत स्वदेशी जायचे होते म्हणून मी माझ्या मनातले विचार बोलून दाखविले नाहीत. अब्दुल्ला शेठना सांगितले, "पण हा कायदा जर आहे असाच पास झाला, तर तुम्हाला जड जाईल. हे तर हिंदी लोकांचा नायनाट करण्याच्या मार्गावरील पहिले पाऊल आहे. यामध्ये मानहानी आहे."

हा संवाद इतर पाहुणे लक्षपूर्वक ऐकत होते. त्यांच्यापैकी एक जण म्हणाला, "मी तुम्हाला खरेच सांगू? जर तुम्ही या बोटीने न जाता महिनाभर थांबला, तर तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणे आम्ही लढू." इतरांनीही सहमती दर्शविली.

चळवळीची रूपरेषा मी मनात जुळविली. मताधिकार कितीजणांना आहे ते विचारून घेतले. मी एक महिना राहण्याचा निश्चय केला.

अशा तऱ्हेने दक्षिण आफ्रिकेतील माझ्या दीर्घ वास्तव्याचा पाया ईश्वराने रचला आणि स्वाभिमानाच्या लढ्याचे बीजारोपण झाले.

पहिले काम ही झाले की, विधिमंडळाच्या अध्यक्षांना तार करण्यात आली की, त्यांनी बिलाचा अधिक विचार तहकूब ठेवावा. अशाच अर्थाची तार मुख्य प्रधानांना करण्यात आली.

अर्ज तयार केला. बिल पास झाले. या वेळी लॉर्ड रिपन वसाहतींचे प्रधान होते. त्यांना एक जंगी अर्ज पाठविण्याचा ठेराव केला. अर्ज लिहिण्याच्या कामी मी खूप मेहनत घेतली. माझ्या हाती लागले तेवढे सर्व साहित्य वाचून काढले. एका पंधरवाड्यात दहा हजार सहा घेतल्या. एवढ्या मुदतीत नाताळात दहा हजार सहा मिळविणे ही वाचकांनी लहानसहान गोष्ट समजू नये. सहा संबंध नाताळातून घ्यायच्या होत्या. लोकांना असल्या कामाची माहिती नव्हती. आपण कशावर सही करतो याची नीट समजूत पाडल्याशिवाय सही घ्यायची नाही असा निश्चय होता. त्यामुळे मुद्दाम स्वयंसेवक समक्ष पाठवूनच सहा घ्याव्या लागत. खेडी दूरदूर होती. अर्थात पुष्कळशा मंडळींनी कसून मेहनत केली, तरच असली कामे पुरी होतात. तसेच झाले.

शेवटी अर्ज रवान झाला. त्याच्या एक हजार प्रती छापल्या होत्या. त्या अर्जावरून हिंदुस्थानच्या सर्वसामान्य लोकांना नाताळची प्रथम माहिती झाली. ज्या ज्या वर्तमानपत्रांची आणि पुढाऱ्यांची नावे मला माहित होती, तेवढ्या सर्वांकडे त्या अर्जाच्या नकला पाठविल्या.

“टाइम्स ऑफ इंडिया”ने त्या प्रश्नावर अग्रलेख लिहिला आणि हिंदी लोकांच्या मागणीला चांगला पाठिंबा दिला. विलायतेतही सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांकडे नकला पाठविण्यात आल्या होत्या. तिकडून लंडनच्या “टाइम्स”चा पाठिंबा मिळाला. त्यावरून बिलाला मंजुरी मिळणार नाही, अशी आशा वाटू लागली.

आता मी नाताळ सोडून जाण्यासारखी स्थिती राहिली नाही. लोकांनी मला चोहीकडून घेरले आणि नाताळातच कायम राहण्याचा अतिशय आग्रह केला. आणि मी नाताळातच राहिलो.

२६. नाताळ इंडियन काँग्रेस

हिंदी मताधिकार प्रतिबंध कायद्याविरुद्ध निव्वळ अर्ज करून भागण्यासारखे नव्हते. त्याबद्दलची चळवळ चालू राहिली तरच वसाहत—मंत्र्यावर काही परिणाम होणार होता. त्यासाठी एखाद्या संस्थेची स्थापना करणे आवश्यक वाटले. म्हणून अब्दुल्ला शेटबरोबर त्यासंबंधी चर्चा केली. इतर सहकाऱ्यांना भेटलो आणि एक सार्वजनिक संस्था स्थापण्याचा आम्ही निश्चय केला. २२ मे १८९४ रोजी 'नाताळ इंडियन काँग्रेस'चा जन्म झाला.

'नाताळ इंडियन काँग्रेस'मध्ये नाताळात जन्मलेल्या हिंदी लोकांनी भाग घेतला होता. मेहतावर्ग त्यामध्ये दाखल झाला होता, तरी पण अगदी खालचा वर्ग, मजूर, गिरमिट्ये यांनी तीत प्रवेश केला नव्हता. काँग्रेस त्यांची बनली नव्हती. त्यांनाही तिची वर्गणी भरून, तिच्यात दाखल होऊन तिला आपलीशी करण्याची मोकळीक नव्हती. परंतु काँग्रेस त्यांची सेवा करील, तेव्हाच त्यांना काँग्रेसबद्दल आपुलकी वाटू लागणार. असा प्रसंग आपण होऊन चालून आला, आणि तोही अशा वेळी की, जेव्हा माझी किंवा काँग्रेसची त्या प्रसंगासाठी तयारीही झालेली नव्हती. कारण या वेळी मला वकिली सुरू करून चारदोन महिने झाले असतील नसतील. काँग्रेसचेही बालवय होते. अशा वेळी एके दिवशी एक फाटके कपडे घातलेला, अंगाला कंप सुटलेला आहे, तोंडातून रक्त गळते आहे, पुढचे दोन दात पडले आहेत, असा एक मद्रासी हिंदी फेटा हातात धरून रडत माझ्यासमोर येऊन उभा राहिला. त्याला त्याच्या मालकाने भरपूर मार दिला होता. माझ्या कारकुनाला तमीळ कळत होते. त्याच्यामार्फत मी त्याची माहिती मिळविली. बालसुन्दरम् — आगंतुकाचे नाव, तो एका प्रतिष्ठित गोऱ्या इसमाकडे मजुरी करीत असे. मालकाला काही कारणाने राग आला असावा. त्याला भान राहिले नाही आणि त्याने बालसुन्दरम्ला खूप मार दिला. त्यामुळे बालसुन्दरम्चे दोन दात पडले.

मी त्याला डॉक्टरांकडे पाठविले. त्यावेळी गोरे डॉक्टरच उपलब्ध होते. झालेल्या इजेबद्दलचे डॉक्टरचे प्रमाणपत्र मला पाहिजे होते. ते घेऊन मी बालसुन्दरम्ला मॅजिस्ट्रेटकडे घेऊन

गेलो. तेथे बालसुंदरम्ची शपथेवर जबानी नमूद केली. ती वाचून मॅजिस्ट्रेट मालकावर संतापले; त्याच्यावर समन्स काढण्याचा हुकूम दिला.

माझा हेतू मालकाला शिक्षा करविण्याचा नव्हता. माझ्या मनातून फक्त बालसुंदरम्ला त्याच्यापासून सोडवायचा होता. गिरमिट्यांसंबंधीचा कायदा मी वाचून पाहिला. सामान्य नोकराने नोकरी सोडली, तर मालक त्याच्यावर दिवाणी दावा करू शकतो. गिरमीट आणि सामान्य नोकरी यांमध्ये पुष्कळ फरक होता. पण गिरमिट्या मालकाला सोडून गेला, तर तो फौजदारी गुन्हा होई आणि त्याबद्दल त्याला कैदेची शिक्षा भोगावी लागे. म्हणूनच सर विल्यम विल्सन हंटरने या स्थितीला गुलामगिरीची उपमा दिली. गुलामाप्रमाणे गिरमिट्या हा मालकाची मालमत्ता समजला जाई.

बालसुंदरम्ला सोडविण्याचे दोनच मार्ग होते : एक तर गिरमिट्यांसाठी नेमलेल्या अंमलदाराने - याला कायद्यात त्यांचा 'रक्षक' असे नाव दिलेले होते - गिरमिट रद्द करावे किंवा दुसऱ्याच्या नावावर चढवून द्यावे: किंवा मालक स्वतः त्याला सोडायला तयार झाला तर. मी मालकाला भेटलो. त्याला म्हटले, "माझ्या मनात तुम्हाला शिक्षा करावयाची नाही. या माणसाला सक्त मार बसला आहे हे तुम्हाला दिसतेच आहे. तुम्ही त्याचे गिरमिट दुसऱ्याच्या नावावर चढवायला कबुली दिलीत तरी मला पुरे आहे" मालकाला तरी तेच पाहिजे होते. मग मी 'रक्षकाला' भेटलो. त्यांनीही परवानगी देण्याचे मान्य केले. मात्र एका अटीवर की, मी बालसुंदरम्साठी दुसरा शेठ शोधून काढला पाहिजे.

नवीन मालक शोधायचा तो इंग्रजच पाहिजे होता. हिंदी लोकांना गिरमित्ये ठेवायला परवानगी नव्हती. अजून माझी थोड्याच इंग्रजांशी ओळख झाली होती. त्यांपैकी एकाला भेटलो. त्याने माझ्यावर मेहेरबानी म्हणून बालसुंदरम्ला ठेवून घेण्याचे कबूल केले. मी त्याच्या मेहेरबानीचा स्वीकार केला. मॅजिस्ट्रेटने मालकाला गुन्हेकार ठरवून त्याने बालसुंदरम्चे गिरमीट दुसऱ्याच्या नावावर चढवून देण्याचे कबूल केल्याची नोंद केली.

बालसुंदरम्च्या केसची हकीकत गिरमिट्यांमध्ये चोहीकडे पसरली, आणि मी त्यांचा बंधू ठरलो. मला हे नाते आवडले. माझ्या कचेरीपुढे गिरमिट्यांची मालिका सुरू झाली, आणि त्यांची सुखदुःखे जाणण्याची मला उत्तम संधी प्राप्त झाली.

बालसुंदरम्च्या केसचे प्रतिध्वनी थेट मद्रास इलाख्यापर्यंत एकू गेले. त्या इलाख्याच्या ज्या प्रदेशांतून लोक नाताळच्या गिरमिटात जात, त्या त्या प्रदेशांतील लोकांना गिरमिट्यांनीच ही हकीकत कळविली.

या केसचे विशेष महत्त्व नव्हते; पण आपल्यासाठी सार्वजनिकरित्या काम करणारा कोणी तरी निघाला आहे, याचेच लोकांना मोठे कौतुक वाटले. त्यामुळे त्यांना एक तऱ्हेचा धीर मिळाला.

२७. तीन पौंडांचा कर

सुमारे १८६० मध्ये जेव्हा नाताळात उसाचे पीक उत्तम होऊ शकेल, असे वसाहतवाल्या गोऱ्या लोकांना दिसले तेव्हा ते मजुरांचा तपास करू लागले. मजूर मिळाले नाही, तर ऊस पिकणार नाही, साखर पाडता येणार नाही. नाताळातील हबशी लोकांकडून ही मजुरी होण्यासारखी नव्हती. त्यासाठी नाताळातील गोऱ्या लोकांनी हिंदुस्थान सरकारबरोबर खलबत करून हिंदी मजुरांना नाताळात घेऊन जाण्याची परवानगी मिळविली. त्यांना पाच वर्षांपर्यंत मजुरी करायला बांधून घेतले. पाच वर्षांअखेर नाताळात स्वतंत्रपणे वसण्याची त्यांना मोकळीक आणि जमिनीची मालकी धारण करण्याचा पूर्ण हक्क, अशा तऱ्हेची लालूच त्यांना दाखविण्यात आली होती.

हा लाभ हिंदी मजुरांनी त्यांच्या अपेक्षेपलीकडे दिला. भाजीपाला खूप केला. हिंदुस्थानातील कित्येक चवदार भाज्या नेऊन लावल्या. पूर्वीपासून होत असलेल्या भाज्या स्वस्त केल्या. हिंदुस्थानातून नेऊन आंब्यांची लागवड केली. त्यांचे उद्योग शेतीपर्यंतच मर्यादित राहिले नाहीत, त्याबरोबर त्यांनी व्यापारही करायला सुरुवात केली. घरे बांधण्यासाठी जमिनी खरेदी केल्या आणि कित्येकजण मजुरांचे मोठे जमीनदार बनले. मजुरांमधून तयार झालेल्या असल्या घरंदाज लोकांच्या पाठोपाठ स्वतंत्र व्यापारीही आले. त्यांपैकी मरहूम शेठ अबूबकर आमद हे प्रथम दाखल झाले. त्यांनी स्वतःच्या धंद्याचा चांगला जम बसविला.

गोरे व्यापारी चपापले. हिंदी मजूर आल्याबद्दल प्रथम त्यांना संतोष वाटला. पण तेव्हा त्यांना त्यांच्या अंगच्या व्यापारी कौशल्याची कल्पना झाली नव्हती. ते स्वतंत्र होऊन शेतकरी बनून राहिले, तरी त्यावेळी त्यांना हरकत वाटत नव्हती. पण व्यापारात त्यांची स्पर्धा त्यांना सहन होईनाशी झाली.

हे हिंदी लोकांना होणाऱ्या विरोधाचे मूळ. त्यात इतर गोष्टींची भर पडली. तो विरोध मताधिकार काढून घेणाऱ्या आणि गिरमिट्यांवर कर लादणाऱ्या कायद्यांच्या रूपाने प्रकट झाला. कायद्यांखेरीज हरतऱ्हेची टोचणी सुरू झालीच होती.

पहिला विचार तर असा होता की, गिरमीट पुरे व्हायला आले की; हिंदी लोकांना जबरदस्तीने परत पाठावावे. जेणेकरून त्यांचा करार हिंदुस्थानात पुरा व्हावा. ही सूचना हिंदुस्थान सरकारकडून कबूल होण्याचा संभव नव्हता; म्हणून अशी सूचना आली की :

१. मजुरीचा करार पुरा होताच गिरमित्याने परत हिंदुस्थानात जावे; किंवा -
२. दोनदोन वर्षांचे गिरमीट पुनःपुनः करावे; आणि अशा प्रत्येक प्रसंगी त्यांना थोडी पगारवाढ देण्यात यावी.
३. परतही गेला नाही, किंवा पुनः मजुरीचा करारनामाही केला नाही, तर त्याने वर्षाला २५ पौंड कर म्हणून भरावे.

ही सूचना कबूल करून घेण्याकरता सर हेन्री बीन्स व मि. मेसन् यांचे डेप्युटेशन हिंदुस्थानात पाठविण्यात आले. लॉर्ड एल्लिंग व्हाइसरॉय होते. त्यांनी पंचवीस पौंडांचा कर तर नामंजूर केला; पण तशा तऱ्हेच्या प्रत्येक हिंदी माणसापासून तीन पौंडांचा कर घेण्यात यावा, अशी संमती दिली. मला त्यावेळी वाटले आणि अजूनही वाटते की, व्हाइसरॉयांची ही घोडचूक झाली. अशा तऱ्हेने पतिपत्नी आणि दोन मुले, ज्यांपैकी पतीला फार फार तर मासिक चौदा शिलिंग मिळत असतील, एवढ्या कुटुंबापासून बारा पौंड, म्हणजे १८० रुपये कर घेणे हा फाजील जुलूम म्हटला पाहिजे. अशा तऱ्हेचा कर दुनियेत कोठेही अशा स्थितीतील गरीब माणसांपासून घेतला जात नव्हता.

या कराविरुद्ध तीव्र झगडा सुरू झाला. काँग्रेसला जर लढ्याचा विचार पडला असता किंवा कर अनिवार्य आहे असे समजून ती गप्प बसली असती, तर हा कर आजतागायत हिंदी गिरमित्यांपासून वसूल करण्यात आला असता आणि त्याचे लांछन तिकडील हिंदी लोकांबरोबर समस्त हिंदुस्थानलाही लागले असते.

आता मला दक्षिण आफ्रिकेत येऊन तीन वर्षे होऊन गेली होती. मी लोकांना ओळखू लागलो होतो, लोक मला ओळखू लागले होते. १८९६ साली सहा महिने घरी जाण्याची मी

परवानगी मागितली. मला दक्षिण आफ्रिकेत बराच काळपर्यंत राहावे लागणार हे मला दिसत होते. माझी वकिली चांगली चालली होती असे म्हणायला हरकत नाही. सार्वजनिक कार्यासाठी लोकांना माझी जरूर वाटत होती, म्हणून मी दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सहकुटुंब राहण्याचा विचार केला आणि त्यासाठी स्वदेशी जाऊन येणे मला योग्य वाटले. शिवाय हिंदुस्थानात गेलो, तर तेथे काही सार्वजनिक कामेही करता येतील असे वाटले. हिंदुस्थानात लोकमत जागृत करून या प्रश्नाकडे अधिक लक्ष वेधून घेता येईल अशी समजूत होती.

खंड ५ : हिंद भेट

२८. हिंदुस्थानात

मुंबईला न थांबता मी रोजकोटला गेलो आणि एक पुस्तिका लिहिण्याची तयारी केली. त्यात दक्षिण आफ्रिकेत जी परिस्थिती होती, तिची माहिती द्यायची होती. पुस्तिका लिहून, छापून काढण्यात सुमारे एक महिना गेला. पुस्तिकेला हिरवे वेष्टण घातलेले होते. त्यावरून पुढे तिची 'हिरवी पुस्तिका' या नावाने प्रसिद्धी झाली. त्यात मी दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या स्थितीचे चित्र हेतूपूर्वक सौम्य रेखाटले होते. हिरव्या पुस्तिकेच्या दहा हजार प्रती छापविल्या व त्या संबंध हिंदुस्थानभर वर्तमानपत्रांना आणि सर्व पक्षांच्या प्रसिद्ध लोकांना पाठविल्या. पायोनीयरमध्ये त्याच्यावर सर्वात प्रथम लेख प्रसिद्ध झाला. त्याचा सारांश विलायतेला गेला आणि त्या सारांशाचा सारांश पुनः रॉयटरमार्फत नाताळाला गेला. ही तार अवघी तीन ओळींची होती. तीत नाताळात हिंदी लोकांना कशा तऱ्हेने वागविण्यात येते याचे जे चित्र मी रेखाटले होते, त्याची अतिशयोक्तिपूर्ण लहान आवृत्ती होती. ती माझ्या शब्दांत नव्हती. तिचा परिणाम काय झाला ते पुढे पाहू. हळूहळू सर्व प्रमुख वर्तमानपत्रांमध्ये या प्रश्नाची सविस्तर चर्चा झाली.

ही पुस्तिका टपालात टाकण्यासाठी कागद वगैरे गुंडाळून तयार करण्याचे काम कठीण होते; ते पैसे देऊन करून घ्यावे, तर फार खर्च आला असता. मी एक सोपी युक्ती शोधून काढली. आळीतील सर्व मुलांना एकत्र केले आणि त्यांच्यापैकी जेवढ्यांना आपल्या सकाळच्या वेळेपैकी दोन-तीन तास देता येण्यासारखे असतील, त्यांनी ते द्यावे, अशी त्यांच्यापाशी मागणी केली. मुलांनी खुशीने एवढे काम करण्याचे मान्य केले. माझ्याकडून मी त्यांना माझ्याकडे जमलेली वापरलेली पोस्टाची तिकीटे आणि आशीर्वाद देण्याचे कबूल केले. मुलांनी हसत खेळत माझे काम पुरे करून दिले. लहान मुलांनाही अशा तऱ्हेने स्वयंसेवक बनविण्याचा हा माझा पहिला प्रयोग होता. या मुलांपैकी दोघेजण आजही माझ्याबरोबर काम करीत आहेत.

राजकोटमध्ये माझे दक्षिण आफ्रिकेचे काम चालू असता मध्यंतरी मी मुंबईला जाऊन आलो. मोठमोठ्या शहरांत सभा भरवून लोकमताला विशेष चालना देण्याचा माझा विचार होता. त्यासाठीच मी गेलो होतो. प्रथम न्यायमूर्ती रानड्यांना भेटलो. त्यांनी माझे म्हणणे लक्षपूर्वक ऐकले आणि मला फिरजशहांना भेटण्याचा सल्ला दिला. तर फिरजशहांना भेटलो; त्यांच्याकडून दिपून जाण्याची माझी तयारीच होती. त्यांना देण्यात येणाऱ्या पदव्या ऐकल्याच होत्या. 'मुंबईच्या सिंहाला', 'मुंबईच्या अनभिषिक्त बादशहाला भेटायला मजा जायचे होते. परंतु बादशहाने मला घाबरवले नाही. बाप ज्या प्रेमाने आपल्या तरूण मुलाला भेटतो, त्याच प्रेमाने ते मला भेटले. सर फिरोजशहांनी माझे म्हणणे ऐकून घेतले. न्यायमूर्ती रानडे व तैय्यबजी यांना भेटलो होतो, तेही त्यांना सांगितले. "गांधी, तुझ्यासाठी मला जाहीर सभा करावी लागेल. तुला मदत केलीच पाहिजे." मुन्शींकडे वळले, आणि त्यांना सभेचा दिवस नक्की करायला सांगितला. दिवस नक्की करून मला राजा दिली.

सर कावसजी जहांगीर इन्स्टिट्यूटच्या हॉलमध्ये सभा होती. मी ऐकले होते की, सर फिरोजशहा बोलायचे असले की, त्या सभेत उभे राहायला इंचभरही जागा मिळत नाही. त्यात विशेषकरून विद्यार्थीवर्गाला आवड वाटे. असल्या सभेचा माझा पहिलाच अनुभव होता. सर फिरोजशहांना भाषण आवडले. मला गंगेत घोडे न्हाल्यासारखे झाले.

सर फिरोजशहांनी माझा मार्ग सरळ करून दिला. मुंबईहून मी पुण्याला गेलो. पुण्यात दोन पक्ष असल्याचे मला माहित होते. मला सर्वांची मदत पाहिजे होती. लोकमान्यांना भेटलो. ते म्हणाले, "सर्व पक्षांची मदत मिळविण्याचा तुमचा विचार अगदी बरोबर आहे. तुमच्या प्रश्नाबद्दल मतभेद संभवतच नाही. पण तुम्हाला पक्षातीत अध्यक्ष पाहिजे. तुम्ही प्रा. भांडारकरांना भेटा. ते आजकाल कोणत्याही चळवळीत भाग घेत नाहीत, परंतु कदाचित ते या कामासाठी बाहेर पडतील. त्यांना भेटून ते काय म्हणतात ते मला सांगा. माझी तुम्हाला शक्य ती मदत करण्याची इच्छा आहे. तुम्ही प्रा. गोखल्यांना भेटालच. माझ्याकडे यायचे असेल तेव्हा संकोच न मानता येत चला."

यावेळी पहिल्यांदाच लोकमान्यांचे दर्शन घडले. त्यांच्या लोकप्रियतेचे कारण तेव्हाच माझ्या लक्षात आले.

तेथून मी गोखल्यांकडे गेलो. ते फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये होते. ते मला खूप प्रेमाने भेटले आणि त्यांनी मला आपलेसे करून घेतले. त्यांचाही प्रथमच परिचय होता. पण का कोण जाणे, आमची पूर्वीचीही ओळख असावी, असे वाटले. सर फिरोजशहा तर मला हिमालयासारखे वाटले; लोकमान्य समुद्रासारखे वाटले; गोखले गंगेसारखे वाटले. तिच्यात मला स्नान करता येण्यासारखे होते. हिमालय चढून जाणे अशक्य; समुद्रात बुडण्याची धास्ती असते; पण गंगेच्या मांडीवर खुशाल क्रीडा करावी; तिच्यावर होडी खेळवावी. गोखल्यांनी माझी बारीक चौकशी केली; एखादा विद्यार्थी शाळेत नवीन दाखल होण्यासाठी आला म्हणजे त्याची परीक्षा घ्यावी त्याप्रमाणे कोणाकोणाला भेटावे ते सांगितले. माझे भाषण पाहायला मागितले. मला कॉलेजची व्यवस्था दाखविली. वाटेल तेव्हा पुन्हा आपल्याला भेटण्यास सांगितले. डॉ. भांडारकरांचा जबाब कळविण्यास सांगितले आणि मला निरोप दिला.

बाप ज्याप्रमाणे मुलाला भेटतो, त्याप्रमाणे रामकृष्ण भांडारकर मला भेटले. त्यांच्याकडे गेलो त्या वेळी दुपार झाली होती. अशा वेळीही मी आपले काम चालविले होते, ही गोष्टच दीर्घोद्योगी शास्त्रज्ञांना प्रिय वाटली; आणि पक्षातीत अध्यक्षाबद्दलचा माझा आग्रह ऐकून 'दॅट्स इट 'दॅट्स इट, 'बरोबर आहे' असे उद्गार सहजी त्यांच्या तोंडावाटे बाहेर पडले.

यत्किंचित गाजावाजा किंवा डामडौल न करता पुण्याच्या या विद्वान व त्यागी मंडळींनी एका साध्या घरामध्ये सभा भरविली आणि मला परिपूर्ण प्रोत्साहन देऊन निरोप दिला.

तेथून मी मद्रासला गेलो. येथे तर उत्साहाचे भरते आले होते. बालसुंदरम्च्या गोष्टीचा सभेवर खूप परिणाम झाला. माझे भाषण माझ्या नेहमीच्या मानाने लांबलचक झाले. सर्व छापलेले होते, तरीही सभेने शब्दन् शब्द लक्षपूर्वक ऐकला. सभेच्या अखेरीला त्या हिरव्या पुस्तिकेवर सर्वांच्या उड्या पडल्या. मद्रासमध्ये थोड्या फेरफारांसह त्या पुस्तिकेची दहा हजार प्रतींची दुसरी आवृत्ती छापविली. त्यांपैकी बऱ्याचशा प्रती उडून गेल्या.

मद्रासहून कलकत्त्याला गेलो. तेथे मला डरबनहून तार आली, “पार्लमेंट जानेवारीत भरणार; लगेच परत फिरा.”

दादा अब्दुल्लांनी स्वतः 'कूरलंड' नावाची आगबोट विकत घेतली होती. तीवरून मला व माझ्या कुटुंबाला मोफत घेऊन जाण्याचा त्यांनी आग्रह धरला. मी त्याचा साभार स्वीकार केला, आणि डिसेंबरच्या सुरुवातीला 'कूरलंड' मधून माझी धर्मपत्नी, दोन मुलगे आणि माझ्या स्वर्गस्थ मेव्हण्यांचा एकुलता एक मुलगा यांना घेऊन दक्षिण आफ्रिकेला दुसऱ्यांदा जाण्यासाठी निघालो. या बोटीबरोबर दुसरी एक बोट 'नादेरी'सुद्धा डरबनला जाण्यासाठीच सुटली. तिचे एजंट दादा अब्दुल्ला होते. दोन्ही बोटींत मिळून आठशेच्या आसपास हिंदी प्रवासी असावेत. त्यांपैकी अर्धेअधिक ट्रान्सवालला जाणारे होते.

खंड ६ : दक्षिण आफ्रिकेत परत

२९. दक्षिण आफ्रिकेत आगमन आणि तुफान

डिसेंबरच्या १८ तारखेच्या सुमारास दोन्ही बोटींनी नाताळ बंदरात नांगर टाकले. दक्षिण आफ्रिकेच्या बंदरांमध्ये उतारूंच्या आरोग्याची कसून तपासणी होते. वाटेत कोणाला सांसर्गिक रोग लागला असेल, तर त्याला विटाळात—क्वारंटाइनमध्ये—बसवितात. आम्ही मुंबईहून निघालो तेव्हा तेथे प्लेग चालूच होता. त्यामुळे आम्हाला विटाळात पडण्याची थोडीबहुत भीती होतीच. डॉक्टर आले. तपासणी करून पाच दिवसांचा विटाळ पाळण्यात आला. कारण प्लेगचे जंतू तेवीस दिवसांपर्यंत परिणाम करू शकतात, अशी त्यांची समजूत होती; आणि म्हणून त्यांनी मुंबई सोडल्यापासून तेवीस दिवसांपर्यंत आगबोटींना विटाळात बसविण्याचे ठरविले. पण या विटाळाच्या हुकुमातील हेतू आरोग्य एवढाच नव्हता.

आम्हाला माघारी घालविण्याची चळवळ डरबनमधील गोऱ्या नागरिकांनी चालविली होती. हेही या हुकुमाचे एक कारण होते. दादा अब्दुल्लांकडून शहरात चाललेल्या या चळवळीची माहिती आम्हास मिळत होती. गोरे लोक एकाहून एक जंगी सभा करीत होते. दादा अब्दुल्लांना धमक्या देत. त्यांना आमीषही दाखविले. दादा अब्दुल्लांनी दोन्ही बोटी परत वळविल्या, तर त्यांना नुकसान भरून देण्यास गोरे लोक तयार होते. दादा अब्दुल्ला कोणाच्या धमक्यांना दाद देणारे नव्हते. या पेढीवर अब्दुल करीम हाजी आदम हे होते. त्यांनी प्रतिज्ञा केली की, वाटेल ते नुकसान सोसावे लागले, तरी बोटी बंदरात आणायच्या आणि उतारूंना उतरून घ्यायचे. मला त्यांची सविस्तर पत्रे येत. सुदैवाने याच वेळी मरहूम मनसुखलाल हिरालाल नाझर मला भेटण्यासाठी डरबनला येऊन दाखल झाले होते. ते हुशार आणि बहादुर होते. त्यांनी लोकांना रास्त सल्ला दिला. वकील मि. लॉटन् होते. तेही तसेच बहादुर होते. त्यांनी गोऱ्या लोकांचे वर्तन गैर ठरविले, आणि आमच्या लोकांना या वेळी जो सल्ला दिला, तो वकील या नात्याने फी घेऊन नव्हे, तर एक सच्चे मित्र म्हणून दिला.

अशा तऱ्हेने डरबनमध्ये द्वंद्वयुद्ध जुंपून राहिले. एका बाजूला मूठभर गरीब बापडे हिंदी लोक आणि त्यांचे हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके इंग्रेज मित्र; दुसऱ्या बाजूला द्रव्यबळ, बाहुबळ, विद्याबळ आणि संख्याबळ यांनी परिपूर्ण असे गोरे. त्या बलवान प्रतिपक्षाला सत्ताबळही मिळाले; कारण नाताळच्या सरकारने त्यांना उघडपणे मदत केली. मि. हॅरी एस्कंब प्रधान मंडळात होते आणि तेथील कर्तेधर्ते होते. त्यांनी या मंडळींच्या सभेमध्ये उघडपणे भाग घेतला.

उतारूंच्या मनोरंजनासाठी आगबोटीवर करमणुकीचे कार्यक्रम योजण्यात येत असत. थट्टामस्करीमध्ये मी भाग घेत होतो; परंतु माझे मन डरबनमध्ये चाललेल्या लढ्यामध्येच गुंतून राहिले होते. कारण या हुल्लडीचा मुख्य रोख माझ्यावरच होता. माझ्यावर दोन आरोप होते :

१. मी हिंदुस्थानात नाताळवासी गोऱ्या लोकांची निराधार नालस्ती केली.
२. नाताळ प्रांत हिंदी लोकांनी भरून टाकण्याचा माझा इरादा होता; आणि त्यासाठी मुद्दाम नाताळामध्ये वसविण्यासाठी मी 'कूरलंड' व 'नादेरी' बोटींतून हिंदी लोकांना भरून आणले होते.

मला माझ्या जबाबदारीची जाणीव होती. माझ्यामुळे दादा अब्दुल्ला मोठ्या नुकसानीत आले होते. उतारूंचे जीव धोक्यात होते आणि बरोबर स्वतःच्या कुटुंबाला आणून त्यांनाही मी संकटात लोटले होते.

तथापि मी पूर्ण निरपराध होतो. नाताळात येण्यासाठी मी कोणालाही गळ घातली नव्हती. उतारूंना मी ओळखत नव्हतो. 'कूरलंड'वरील माझ्या दोन-तीन नातलगांपलीकडे शेकडो उतारूंची नावेगावेही मला माहित नव्हती. मी हिंदुस्थानात नाताळच्या गोऱ्यांविषयी एक अक्षरही असे बोललो नाही, जे मी अगोदरच नाताळमध्ये बोललो नव्हतो; आणि मी बोललो त्याच्या समर्थनार्थ माझ्यापाशी भरपूर पुरावे होते.

अशा तऱ्हेने आमचे दिवस चालले होते.

अखेरीस तेवीस दिवसांनी आगबोटीला मोकळीक मिळाली आणि उतारूंना उतरण्याचा हुकूम सुटला.

आगबोट धक्क्याला लागली. उतारू उतरले. पण माझ्या बाबतीत मि. एस्कंबनी कप्तानाला कळविले होते की, “गांधींना व त्यांच्या कुटुंबाला सायंकाळी उतरवा. त्यांच्याविरूद्ध गोरे लोक फार चिडले आहेत व त्यांचा जीव धोक्यात आहे. धक्क्यावरील सुपरिटेंडंट टॅटम त्यांना संध्याकाळी घेऊन जातील.” कप्तानाने त्या निरोपाची मला खबर दिली. मी त्याप्रमाणे कबूल केले. पण हा निरोप मिळाल्याला अर्धा तासही झाला नसेल इतक्यात मि. लॉटन् आले आणि कप्तानाकडे जाऊन म्हणाले, “जर मि. गांधी माझ्याबरोबर यायला तयार असतील, तर मी त्यांना स्वतःच्या जबाबदारीवर घेऊन जाऊ इच्छितो. बोटीच्या एजंटाचा वकील या नात्याने मी तुम्हाला सांगतो, की मि. गांधींसंबंधी जो निरोप तुम्हाला मिळाला आहे, त्यातून तुम्ही मुक्त आहा.” कप्तानाला याप्रमाणे सांगून मि. लॉटन् माझ्याकडे आले, आणि माझेपाशी पुढील अर्थाचे बोलले : “जर तुम्हाला जिवाची भीती वाटत नसेल, तर माझी इच्छा आहे, की मैसेस् गांधी व मुले यांनी गाडीतून रुस्तमजी शेठकडे जावे आणि तुम्ही व मी राजरस्त्याने चालत जावे. तुम्ही अंधार पडल्यानंतर गुपचूप शहरात शिरावे हे मला बिलकुल आवडत नाही. मला वाटते की, तुमच्या केसालाही धक्का लागणार नाही. आता सर्वत्र शांतता आहे. गोरे लोक सर्व आपापल्या ठिकाणी निघून गेले आहेत. पण काही असले, तरी तुम्ही लपून प्रवेश करूच नये असा माझा अभिप्राय आहे.” मी कबूल झालो. माझी धर्मपत्नी व मुले गाडीतून रुस्तमजी शेठकडे गेली आणि सुखरूप पोचली. मी कप्तानाचा निरोप घेऊन मि. लॉटनबरोबर उतरलो. शेठचे घर सुमारे दोन मैल अंतरावर असावे.

आम्ही आगबोटीतून उतरलो तोच कित्येक पोरांनी मला ओळखून काढले, आणि “गांधी, गांधी” असा पुकारा केला. लगेच दोन-चार इसम जमले आणि ओरडा मोठ्याने सुरू झाला. जमाव मोठा होणार असे दिसताच मि. लॉटन्नी रिक्षा मागविली. मला तिच्यात बसणे कधीही आवडत नसे. हा माझा पहिलाच अनुभव होणार होता. पण पोरे कसली बसू देतात? त्यांनी

रिक्षावाल्याला धमकी दिली, तेव्हा तो चालता झाला. आम्ही पुढे चाललो. जमाव वाढत चालला. चांगली गर्दी झाली. पहिल्या प्रथम त्या जमावाने मला मि. लॉटनपासून वेगळा पाडला. मग माझ्यावर धोंड्यांचा व कुजक्या अंड्यांचा वर्षाव सुरू झाला. एकाने माझी पगडी उडवून दिली. लाथा सुरू झाल्या. मला घेरी आली. मी जवळच्या घराची जाळी धरून दम खाल्ला. तिथे उभे राहता येण्याजोगे नव्हते. तडाके बसू लागले. इतक्यात, तेथील पोलीस सुपरिटेण्डंटची पत्नी मला ओळखीत असे, ती त्या रस्त्यानेच चालली ही होती. मला पाहताच ती माझ्या बाजूला येऊन उभी राहिली. ऊन नव्हते तरीही तिने आपली छत्री उघडून धरली. त्यामुळे जमाव काहीसा नरम झाला. आता मार द्यायचा तर मैसेस् अलेक्झांडरला चुकवून द्यावा लागणार.

यापूर्वीच कोणी हिंदी तरुण मला मार बसताना पाहून पोलीस ठाण्यावर धावून गेला होता. सुपरिटेण्डंट अलेक्झांडरनी एक तुकडी माझ्या सभोवार राहून माझा बचाव करण्यासाठी पाठविली. ती वेळेवर येऊन पोचली. माझा रस्ता पोलीस ठाण्यावरून जात होता. सुपरिटेण्डंटनी मला ठाण्यामध्येच आश्रय घेण्याबद्दल सुचविले. मी ते नाकारले आणि म्हटले, “आपली चूक लक्षात आली, की लोक शांत होतील. माझा त्यांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास आहे.” त्या तुकडीबरोबर चालून मी पारशी रुस्तमजींच्या घरी सुखरूप पोचलो. मला पाठीवर मार बसला होता. पण रक्त असे एकाच ठिकाणी आले होते. बोटीवरील डॉक्टर दादी बरजोर तेथेच होते. त्यांनी माझ्यावर चांगल्या प्रकारे उपचार केले.

अशा तऱ्हेने आत सर्व शांत होते; पण बाहेर गोऱ्या लोकांनी घराला वेढा दिला होता. सूर्यास्त होऊन गेला. अंधार पडला. हजारो लोक बाहेर आरडाओरड करीत होते. आणि “गांधीला आमच्या स्वाधीन करा” अशा तऱ्हेच्या आरोब्या उठत होत्या. एकंदर परिस्थिती लक्षात घेऊन सुपरिटेण्डंट अलेक्झांडर तेथे येऊन पोचले. आणि जमावाला धमक्यांनी नव्हे, पण विनोद करून आवरून धरू लागले. तरी पण त्यांना आतून काळजी वाटतच होती. त्यांनी मला पुढील आशयाचा निरोप पाठविला : “जर तुम्हाला तुमच्या मित्राचे घर व मालमत्ता आणि तुमचे कुटुंब यांचा बचाव व्हायला पाहिजे असेल, तर मी सांगेन त्या रीतीने तुम्ही गुप्तपणे या घरातून पळून गेले पाहिजे.”

सुपरिटेण्डंटच्या सूचनेप्रमाणे मी हिंदी शिपायाचा पोषाख चढविला. डोक्यावर कदाचित मार बसेल, तर त्यापासून बचाव करण्यासाठी पितळेचे तबक ठेवले आणि त्याच्यावरून मद्रासी पद्धतीचा मोठा फेटा लपेटला. बरोबर दोन डिटेक्टिव्ह होते. त्यांपैकी एकाने हिंदी व्यापाऱ्याचा पोषक केला; स्वतःचे तोंड हिंदी माणसाच्या तोंडाप्रमाणे रंगवले. दुसऱ्या इसमाने कसला पोषाख केला ते आता मला स्मरत नाही. आम्ही बाजूच्या गल्लीतून जवळच्या एका दुकानात शिरलो, आणि गोदामात रचलेल्या गोणींच्या राशीवरून अंधारातल्या अंधारात चढून जाऊन दुकानाच्या दरवाजाने बाहेरच्या घोळक्यातून पसार झालो. रस्त्याच्या नाक्यावर गाडी उभी होती, तीत मला बसवून पूर्वीच्याच-ज्याचा आश्रय घेण्याबद्दल सुपरिटेण्डंट अलेक्झांडरनी सुचविले होते, त्या ठाण्यावर ते घेऊन गेले. मी सुपरिटेण्डंट अलेक्झांडरचे, त्याप्रमाणे गुप्त पोलिसांच्या अंमलदारांचे उपकार मानले.

अशा तऱ्हेने एकीकडून मला पळवून नेत असता दुसरीकडे सुपरिटेण्डंट अलेक्झांडर त्या घोळक्याला गाणे सांगत होते. त्या गाण्याचे भाषांतर असे:

‘चला फाशी द्यायला

चिंचेच्या झाडावर गांधीला’

जेव्हा मी सुखरूप ठाण्यावर पोचल्याची बातमी सुपरिटेण्डंट अलेक्झांडरला मिळाली, तेव्हा ते त्या जमावाला म्हणाले, “तुमची शिकार तर या दुकानातून जिवानीशी पळून गेली आहे.” गर्दीपैकी कित्येक संतापले, कित्येक हसू लागले; पुष्कळांना ते खरेच वाटेना.

“जर तुमचा विश्वास बसत नसेल, तर मग तुमच्यांतून ज्यांना नेमाल त्यांना मी आत घेऊन जातो. त्यांनी तपासून पाहावे. जर तुम्हाला गांधी सापडला, तर त्याला तुमच्या स्वाधीन करीन, नाही सापडला तर तुम्ही घरी जावे. तुम्ही पारशी रुस्तमजीच्या घराला आग लावणार नाही किंवा गांधीच्या बायकापोरांना दुखापत करणार नाही याबद्दल मला खात्री आहे.” सुपरिटेण्डंट अलेक्झांडर म्हणाले.

टोळीने प्रतिनिधी नेमले. प्रतिनिधींनी टोळीला निराशाजनक अहवाल दिला. सर्वजण सुपरिटेण्डंट अलेक्झांडरची समयसूचकता व चातुर्य वाखाणीत, तर कित्येकजण दातओठ खात, आपापल्या घरी गेले.

मरहूम मि. चेंबरलेन, जे त्या काळी संस्थांनाचे प्रतिनिधी होते; त्यांनी माझ्यावर हल्ला करणाऱ्यांवर खटला चालविण्याबद्दल व मला न्याय मिळेलसे करण्याबद्दल तार पाठविली. मि. एस्कंबनी मला आपल्याकडे बोलावून नेले. मला झालेल्या दुखापतीबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली आणि म्हटले, “तुमच्या केसाला धक्का लागलेला मला पसंत पडणार नाही, हे तुम्ही खरे मानालच. मि. लॉटनचा सल्ला स्वीकारून तुम्ही लगेच उतरून जाण्याचे धाडस केले, तसे करण्याचा तुम्हाला हक्क होताच, पण माझ्या निरोपाला मान दिला असतात, तर हा दुःखद प्रसंग घडला नसता. आता जर तुम्ही हल्ला करणाऱ्यांना ओळखू शकलात, त तर त्यांना पकडून त्यांच्यावर कार्यवाही करण्यास मी तयार आहे. मि. चेंबरलेनचीही तशी मागणी आहे.”

मी जबाब दिला, “कोणावरही कार्यवाही करायची नाही. हल्ला करणाऱ्यांपैकी एकादोघांना कदाचित मी ओळखू शकेन; पण त्यांना शिक्षा करवून मला काय मिळणार? शिवाय हल्ला करणाऱ्यांचा मी दोषही काढीत नाही. त्यांना असे भासविण्यात आले की, मी हिंदुस्थानात अतिशयोक्ती करून नाताळच्या गोऱ्या लोकांची नालस्ती केली. ही गोष्ट त्यांना खरी वाटली आणि ते संतापले, तर त्यात नवल काय? खरा दोष वरच्या लोकांचा आणि माझं मत विचाराल, तर तुमचा म्हटला पाहिजे. तुम्ही लोकांना योग्य मार्गाने नेऊ शकत होता, पण तुम्ही सुद्धा रॉयटरची तार खरी मानली, आणि मी अतिशयोक्ती केली अशी समजूत करून घेतली. मला कोणावरच कार्यवाही करायची नाही. खरी गोष्ट बाहेर आली आणि लोकांना समजली म्हणजे त्यांचा त्यानंच पश्चात्ताप होईल.”

“तर मग तुम्ही मला ही गोष्ट लिहून द्याल? मला त्याप्रमाणे मि. चेंबरलेनना तार करावी लागेल. तुम्ही घाईघाईने काही लिहून द्यावे असे मी म्हणत नाही. तुम्ही मि. लॉटनना व इतर मित्रांना विचारून जे योग्य वाटेल ते करावे, अशी माझी इच्छा आहे. एवढे मात्र मी कबूल करतो की, जर

तुम्ही हल्ला करणाऱ्यांवर कार्यवाही केली नाही, तर सर्व स्थिरस्थावर करणे मला फार सोपे जाईल आणि तुमची प्रतिष्ठा तर खात्रीने वाढेलच.”

मी जबाब दिला, “या बाबतीतील माझे विचार ठरून गेलेले आहेत. मला कोणावरच कार्यवाही करायची नाही, हा निश्चय आहे; त्याअर्थी मी येथेच तुम्हाला लिहून द्यायला तयार आहे.”

असे म्हणून मी योग्य मजकुराचे पत्र लिहून दिले.

मी उतरलो त्याच दिवशी 'नाताळ ॲडव्हर्टाईझर'चा प्रतिनिधी माझी मुलाखत घेऊन गेला होता. त्याने मला खूप प्रश्न विचारले आणि त्यांची उत्तरे देताना मी प्रत्येक आरोपाचे संपूर्णपणे निराकरण करू शकलो होतो. सर फिरोजशहांच्या सूचनेने हिंदुस्थानात त्या वेळी मी एकही भाषण लिहिल्याखेरीज दिले नव्हते. या माझ्या सर्व भाषणांचा आणि लेखांचा संग्रह माझ्यापाशी होताच. मी त्याला ती दिली आणि सिद्ध करून दिले की, हिंदुस्थानात मी अशी एकही गोष्ट सांगितली नाही की, जी अधिक जोरदार शब्दांत दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सांगितली नसेल. मी असेही दाखवून दिले की, 'कूरलंड' व 'नादेरी' वरील उतारूंना आणण्यांत माझे मुळीच अंग नव्हते. त्यांच्यापैकी पुष्कळजण जुनेच होते आणि पुष्कळसे नाताळात राहणार नव्हते, तर ट्रॉन्सवालला जाणार होते. त्या वेळी नाताळात मंदी होती. ट्रॉन्सवालमध्ये पुष्कळ जास्त कमाई होत असे. त्यामुळे पुष्कळ हिंदी तिकडे जाणे पसंत करीत.

या खुलाशाचा, त्याचप्रमाणे हल्ला करणाऱ्यांवर फिर्याद करण्याचे मी नाकारले, त्याचा इतका काही परिणाम झाला की, गोऱ्या लोकांना शरम वाटली. वर्तमानपत्रांनी मला निर्दोष ठरविले आणि हल्ला करणाऱ्यांना दोष दिला. अशा तऱ्हेने मला अखेरीला लाभच झाला. आणि माझा लाभ तो कार्याचा लाभ होता. दक्षिण आफ्रिकेत हिंदी समाजाची प्रतिष्ठा वाढली आणि माझा मार्ग अधिक सरळ झाला. तीन-चार दिवसांत मी आपल्या घरी गेलो, आणि थोड्याच दिवसांत माझी दिनचर्या सुरु झाली.

३०. बालशिक्षण आणि सेवावृत्ती

सन १८९७च्या जानेवारीमध्ये मी डरबनला उतरलो, तेव्हा माझ्याबरोबर तीन मुलगे होते. माझा भाचा सुमारे दहा वर्षांचा, माझा मोठा मुलगा नऊ वर्षांचा आणि दुसरा मुलगा पाच वर्षांचा. या सर्वांना शिकवायचे कोठे?

गोन्या लोकांसाठी ज्या शाळा होत्या, त्यात मी आपल्या मुलांना पाठवू शकत होतो, पण ते केवळ मेहेरबानी व अपवाद म्हणून. इतर सर्व हिंदी मुले तेथे शिकू शकतील अशी स्थिती नव्हती. हिंदी मुलांच्या शिक्षणासाठी ख्रिस्ती मिशनच्या शाळा होत्या. त्यांत आपल्या मुलांना पाठविण्याची माझी तयारी नव्हती. तेथे मिळणारे शिक्षण मला पसंद नव्हते. तेथे गुजराथीतून शिक्षण कोठून मिळणार? इंग्रजीमार्फतच मिळायचे; आणि फारच प्रयास केला, तर अशुद्ध तमीळ आणि हिंदीमार्फत. ही व इतर न्यूने मला खपण्यासारखी नव्हती. मी स्वतः मुलांना शिकविण्याचा थोडासा प्रयत्न करीत असे.

त्यांना हिंदुस्थानात पाठवून देण्यास मी तयार नव्हतो. मला त्या वेळेही वाटत असे की, लहान मुलांनी आईबापांपासून दूर राहिलेले बरे नाही. सुव्यवस्थित घरामध्ये जे शिक्षण मुलांना सहजी मिळते, ते छत्रालयात मिळणे शक्य नाही. त्यामुळे बहुतांशी मुले माझ्याजवळ राहिली.

माझी इच्छा होती तेवढा वेळ मी मुलांकडे देऊ शकत नसे. त्यामुळे आणि इतर अनिवार्य योगायोगांमुळे माझ्या मनाजोगते पुस्तकी शिक्षण मी त्यांना देऊ शकलो नाही. माझ्या सर्व मुलांची या बाबतीत माझ्याविरूद्ध थोडीफार तक्रार आहे. कारण जेव्हा त्यांची बी.ए., एम्.ए. किंवा मॅट्रिक्युलेशनशी गांठ पडते, तेव्हा स्वतः शाळेत न शिकल्याचे वैगुण्य त्यांना जाणवते.

असे असूनही माझा स्वतःचा असा अभिप्राय आहे की, त्यांना जे अनुभवज्ञान प्राप्त झाले आहे, आईबापांचा जो सहवास त्यांना मिळू शकला, तो जर मी त्यांना कोठूनही शाळेत पाठविण्याचा आग्रह धरला असता, तर मिळाला नसता. इतर तरुण व माझे मुलगे आज सारख्याच

वयाचे आहेत. माणुसकीच्या बाबतीत ते माझ्या मुलांना मागे टाकतील किंवा त्यांच्यापासून माझ्या मुलांना विशेष शिकण्यासारखे असेल असे मला वाटत नाही.

तरी पण माझ्या प्रयोगांचा नक्की परिणाम पुढेच कळणार. या विषयाची येथे चर्चा करण्यातील तात्पर्य एवढेच की, मनुष्यजातीच्या उत्क्रांतीचा अभ्यास करणाऱ्याला गृहशिक्षण व शाळेतील शिक्षण यांमध्ये कसा फरक पडतो, याचा थोडाबहुत अंदाज करता यावा.

शिवाय, इतर हिंदी बालकांना मिळत नाही, ते माझ्या मुलांसाठीही मी इच्छिता कामा नये, हा विचार जर मी कायम केला नसता, तर मी माझ्या मुलांना पुस्तकी शिक्षण देऊ शकलो असतो खरे; पण मग ती जो स्वतंत्रतेचा आणि स्वाभिमानाचा पदार्थपाठ शिकली तो शिकू शकली नसती. आणि जेथे स्वतंत्रता आणि अक्षरज्ञान यांच्यामध्येच पसंती करायची असते, तेथे स्वतंत्रता अक्षरज्ञानापेक्षा हजारपटींनी बरी, असे कोण म्हणणार नाही?

ज्या नवयुवकांना मी १९२० साली स्वातंत्र्यविघातक शाळा-कॉलेजे सोडून बाहेर पडण्याचे निमंत्रण दिले आणि ज्यांना निरक्षर राहून उघड्या रस्त्यावर खडी फोडणे हे गुलामीमध्ये राहून अक्षरज्ञान मिळविण्यापेक्षा चांगले आहे असे सांगितले ते आता माझ्या म्हणण्याचे मूळ कदाचित समजू शकतील.

काही तरी शारीरिक सेवाकार्य हातून घडले पाहिजे, अशी इच्छा होती. अशा तऱ्हेच्या शुश्रूषेचे काम नेहमी करायला मिळेल तर किती चांगले होईल? डॉ. बूथ हे सेंट अँडम्स मिशनचे वरिष्ठ होते. ते नेहमी येईल त्याला मोफत औषध देत. फार सज्जन आणि प्रेमळ होते. पारशी रुस्तमजीच्या दातृत्वामुळे डॉ. बूथच्या देखरेखीखाली एक छोटे इस्पितळ उघडण्यात आले होते. या इस्पितळात नर्स म्हणून काम करण्याची मला प्रबळ इच्छा झाली. या कामामुळे माझा दुःखी हिंदी लोकांशी गाढ संबंध आला. त्यांच्यापैकी बरेचसे तमीळ किंवा तेलगू अथवा उत्तर हिंदुस्थानी गिरमित्ये होते. हा अनुभव मला पुढे फार उपयोगी पडला. बोअर युद्धाच्या वेळी जखमी लोकांची आणि इतर रोग्यांची शुश्रूषा करण्याच्या कामी मला खूप उपयोग झाला.

३१. साथी राहणी

धोब्याचा खर्च फाजील वाटला. शिवाय धोबी कपडे वेळेवर आणून देत नसे, त्यामुळे दोन-तीन डझन शर्ट आणि तितक्याच कॉलरी, एवढ्यानेही माझे भागेना. कॉलरी रोज बदलायच्या; शर्ट रोज नाही तरी एक दिवसाआड बदलायचे. याप्रमाणे दोन्हीकडून खर्च होई. हे मला अनावश्यक वाटले. म्हणून धुण्याचे सामान आणून ठेवले. धुण्याच्या कलेचे पुस्तक वाचून धुवायला शिकलो. पत्नीलाही शिकविले. कामाचा बोजा काहीसा वाढला, पण काम नवीन त्यामुळे मजा वाटे.

माझी स्वतः धुतलेली पहिली कॉलर विसरणे शक्य नाही. तिला खळ जास्त लागली आणि इस्त्री पुरेशी गरम नव्हती. त्यांतच आणखी कॉलरला आंच लागेल या भीतीने इस्त्री बरोबर दाबली नाही; त्यामुळे कॉलर कडक तर बनली, पण तिच्यावरून खळ गळून पडत होती. अशा थाटात मी कोर्टात गेलो, आणि बॅरिस्टरांच्या थट्टेचा विषय होऊन बसलो. पण माझ्यामध्ये अशा थट्टा सहन करण्याची शक्ती त्या वेळीही भरपूर होती.

“कॉलर हाताने धुण्याचा हा पहिलाच प्रयोग आहे, त्यामुळे तिच्यावरून खळ गळून पडते आहे. मला त्यापासून काहीच अडचण येणार नाही; आणि शिवाय तुम्हा सर्वांची इतकी करमणूक होत आहे हा वर फायदा.” मी खुलासा केला.

“पण धोबी तर मिळेनासे झाले नाहीत?” एका; मित्राने विचारले.

“येथील धुलाईखर्च मला तरी असह्य वाटतो. कॉलरच्या किंमतीइतकीच धुलाई होते आणि एवढे करूनही धोब्याच्या हातांत मुसक्या. त्यापेक्षा स्वतः धुणे मला बरे वाटते.”

धोब्याच्या गुलामगिरीतून सुटलो त्याप्रमाणेच हजामाच्या गुलामगिरीतून सुटण्याचा प्रसंग आला. विलायतेला जाणारे सर्वच लोक स्वतःची दाढी करायला शिकतात, पण केस कापायलासुद्धा कोणी शिकत असतील अशी माझी कल्पना नाही. प्रिटोरियामध्ये एकदा मी एका इंग्रज हजामाच्या दुकानी गेलो. त्याने माझी हजामत करण्याचे साफ नाकारले; आणि नाकारताना

जो तिरस्कार व्यक्त केला, तो निराळाच. मला वाईट वाटले. लगेच बाजारात जाऊन केस कापण्याचा संच विकत आणला, आणि आरशासमोर उभे राहून केस कापले. समोरचे केस कसेबसे कापले गेले; पण मागचे कापताना फार पंचाईत पडली; सरळ तर कापता आलेच नाहीत. कोर्टात हंशा पिकला.

“तुझ्या डोक्यावर उंदरांनी प्रयोग केलेला दिसतो!”

मी म्हटले, “नाही. माझ्या काळ्या डोक्याला गोरा हजाम स्पर्श कसा करणार? म्हणून वाईट-बरे पण स्वतः कापलेले केस मला अधिक प्रिय वाटतात.”

या उत्तराचे मित्रांना आश्चर्य वाटले नाही.

खरे पाहता त्या हजामाचा काही दोष नव्हता. तो श्यामवर्ण लोकांचे केस कापू लागला, तर त्याचा धंदा बसणार. आम्ही तरी उच्चवर्णीय हिंदूंच्या हजामांना आमच्या अस्पृश्यांचे केस कापू देतो? याचे प्रायश्चित्त मला दक्षिण आफ्रिकेत एकदा नव्हे पण अनेक वेळा मिळाले आहे. आणि आमच्या स्वतःच्याच कर्मांचे हे फळ आहे, अशी माझी समजूत असल्यामुळे मला या गोष्टीबद्दल कधी राग आलेला नाही.

३२. एक पुण्यस्मरण आणि प्रायश्चित्त

माझ्या जीवनयात्रेमध्ये अशा तऱ्हेचे प्रसंग वारंवार घडून आले आहेत की, ज्यामुळे मी भिन्न धर्मांच्या व जातीच्या लोकांच्या निकट सहवासामध्ये येऊ शकलो. या सर्वांच्या अनुभवावरून एवढे सांगता येईल की, आप्त आणि परके, देशी आणि परदेशी, गोरे आणि काळे, हिंदू आणि मुसलमान किंवा ख्रिस्ती, पारशी किंवा यहूदी यांच्यामध्ये भेद कसा तो माझ्या मनाला कधी शिवलेलाही नाही. माझे हृदय असले भेद ओळखूच शकत नाही, असे मी सांगू शकतो. हा मी माझा सद्गुणही समजत नाही. कारण तो माझा स्वभावच आहे.

डरबनमध्ये मी वकिली करत होतो, त्यावेळी माझे कारकून पुष्कळदा माझ्याबरोबरच राहात असत. त्यांत हिंदूही असत आणि ख्रिस्तीही असत. आणि प्रांतवार बोलायचे तर, गुजराथी आणि मद्रासी असत. त्यांच्याबद्दल माझ्या मनात कधी भेदभाव उत्पन्न झाल्याचे मला स्मरत नाही. त्यांना मी कुटुंबातलेच मानीत असे; आणि पत्नीकडून त्या बाबतीत काही विघ्न आल्यास तिच्याबरोबर झगडतही असे. एक कारकून ख्रिस्ती होता. त्याचे आईबाप पंचम जातीचे होते.

आमच्या घराची बांधणी पाश्चात्य पद्धतीची होती. त्यात खोल्यांमध्ये मोरी असत नाही; असणे योग्यही नाही असे मला वाटते, त्यामुळे दरेक खोलीत मोरीऐवजी लघवीसाठी एक भांडे असते. ते उचलण्याचे काम नोकराचे नव्हते, आमचेच, यजमान-यजमाणीनीचे होते. जे कारकून स्वतःला घरच्याप्रमाणे समजू लागत ते स्वतः आपापले भांडे उचलीतही. हे पंचम कुळात जन्मलेले कारकून नवे होते. त्यांचे भांडे आम्हालाच उचलणे प्राप्त होते. इतर भांडी कस्तुरबाई उचलीत असे, परंतु हा तिच्या मते कडेलोट झाला. आमच्यामध्ये धुसफुस झाली. मी उचलावे तर तेही तिला कबूल नाही, आणि स्वतः उचलणेही तिला जड वाटले. डोळ्यांतून अश्रुबिंदूंची मोत्ये ढाळणाऱ्या, हातात भांडे धरलेल्या, स्वतःच्या तांबड्या लाल डोळ्यांनी मला ठपका देत असलेल्या, जिन्यावरून उतरणाऱ्या कस्तुरबाईचे चित्र मी या घटकेलाही रेखाटू शकतो. पण मी जसा प्रेमळ तसाच निष्ठुर पती होतो. मी स्वतःला तिचा शिक्षकही समजत असे; आणि त्यावरून आपल्या आंधळ्या प्रेमाला वश होऊन तिला नकोसेही करीत असे.

अशा तऱ्हेने तिने फक्त भांडे उचलल्याने माझे समाधान झाले नाही; ती हसतमुखाने नेईल तेव्हा माझे समाधान होणार. म्हणून मी दोन शब्द खड्या सुरातच सुनावले. “असली धुसफुस माझ्या घरात नाही चालणार,” मी बडबडलो.

शब्द तीराप्रमाणे झोंबले.

पत्नीचा क्रोधाग्नी पेटला. “तर मग तुमचे घर आपल्यापाशी ठेवा! ही मी चालले.”

ईश्वराचे स्मरण मला राहिले नव्हते, दयेचा बिंदूही राहिला नव्हता. मी हात धरला. जिन्याच्या समोरच बाहेर जाण्याचा दरवाजा होता. मी त्या असहाय्य अबलेचा हात धरून तिला दरवाजापर्यंत ओढीत नेली. दरवाजा अर्धा उघडला. डोळ्यांतून गंगायमुना वाहत आहेत अशी कस्तुरबाई बोलली. “तुम्हाला एक लाज नाही, मला आहे. काही तरी लाज धरा. मी बाहेर पडून जाणार कुठे? इथे आईबाप तरी थोडेच आहेत की, त्यांच्याकडे तरी जाऊ? मी बायको पडले, तेव्हा तुम्ही द्याल त्या लाथा मला खाल्ल्या पाहिजेत. आता लाज धरा आणि दार बंद करा. कोणी पाहिले तर दोघांपैकी एकाचीही शोभा राहणार नाही.”

मी तोंड तर लालचे लाल ठेवले, पण शरमलो मात्र खरा. दरवाजा बंद केला. पत्नी जर मला सोडून जाऊ शकत नव्हती, तर मी तरी तिला टाकून कुठे जाणार होतो? आमच्यामध्ये भांडणे पुष्कळ झाली आहेत; पण नेहमी परिणाम कल्याणप्रदच झाला आहे. पत्नीने स्वतःच्या अद्भुत सहनशक्तीच्या जोरावर जय मिळविला आहे.

हे वर्णन आज मी तटस्थ वृत्तीने करू शकतो; कारण हा प्रसंग आमच्या जुन्या युगाचा आहे. आज मी मोहांध पती नाही, शिक्षकही नाही. मनात आणल्यास कस्तुरबाईच आज मला धमकी देऊ शकेल. आज आम्ही कसलेले मित्र आहो. एकमेकांविषयी निर्विकार होऊन वागत आहो.

३३. बोअर युद्ध

सन १८९७ ते ९९ पर्यंतचे इतर अनेक अनुभव सोडून देऊन आता बोअर युद्धावर येतो.

हे युद्ध जेव्हा झाले, तेव्हा माझी स्वतःची सहानुभूती बोअरांच्या बाजूला होती. पण असल्या गोष्टीत स्वतःच्या वैयक्तिक विचारांप्रमाणे काम करण्याचा अधिकार मला अजून आलेला नाही. असे मी समजत होतो. या बाबतींतील विचारांच्या ओढाताणीचे सूक्ष्म निरीक्षण मी 'दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाचा इतिहास' या पुस्तकात केले आहे, म्हणून ते येथे करीत नाही. जिज्ञासू वाचकांनी तो इतिहास वाचावा अशी माझी सूचना आहे. येथे एवढे सांगितले म्हणजे पुरे की, ब्रिटिश राज्याबद्दलच्या माझ्या राजनिष्ठेने मला बळजबरीने या युद्धात भाग घ्यायला लावले. मला असे वाटले की, जर मी ब्रिटिश प्रजाजन या नात्याने हक्क मागत आहे, तर त्याच नात्याने ब्रिटिश राज्याच्या रक्षणामध्ये भाग घेणे हे माझे कर्तव्य आहे. हिंदुस्थानची संपूर्ण उन्नती ब्रिटिश साम्राज्यात होणे शक्य आहे, अशी त्या वेळी माझी समजूत होती. म्हणून मिळतील तेवढे जोडीदार मिळवून आणि अनेक अडचणी सहन करून आम्ही घायाळ सैनिकांची शुश्रूषा करणारी एक तुकडी उभी केली.

अजूनपर्यंत इकडच्या इंग्रज लोकांमध्ये सामान्यतः अशीच समजूत होती की, हिंदी लोक धाडसाची कामे करणार नाहीत, किंवा स्वार्थापलीकडे त्यांना काही सुचत नाही. त्यामुळे अनेक इंग्रज मित्रांनी मला निराशाजनक उत्तरे दिली; फक्त डॉ. बूथनी खूप उत्तेजन दिले. त्यांनी आम्हाला घायाळ सैनिकांची शुश्रूषा करण्याचे प्रशिक्षण दिले. आमच्या लायकीबद्दल डॉक्टरांची प्रमाणपत्रे मिळवून दिली. मि. लॉटन् व मरहूम मि. एस्कंब यांनीही हे काम पसंत केले. शेवटी लढाईमध्ये आम्हाला काम करू देण्याबद्दल आम्ही सरकारकडे अर्ज केला.

या तुकडीमध्ये सुमारे ११०० लोक होते. त्यांत सुमारे ४० नाईक होते. आणखी सुमारे तीनशे स्वतंत्र हिंदी भरतीमध्ये दाखल झाले होते. बाकीचे गिरमित्ये होते. डॉ. बूथही आमच्याबरोबर होते. तुकडीला गोळीच्या टप्पाबाहेर काम करायचे होते. आणि तिला रेडक्रॉसचे रक्षणही होते. तरी अडचणीच्या प्रसंगी गोळीच्या हद्दीतही काम करण्याची संधी आम्हाला

मिळाली. सरकारने स्वेच्छेनेच अशा तऱ्हेच्या धोक्यात न पडण्याचा करार आमच्याशी केला होता, पण स्पियांकोपच्या पराजयानंतर स्थिती पालटली. यामुळे जनरल बुलरनी निरोप धाडला की, जर तुम्ही धोक्यात पडायला बांधलेले नाही, तरीही तुम्ही तशा तऱ्हेचा धोका पत्करून घायाळ सैनिकांना व अंमलदारांना रणक्षेत्रांतून उचलून डोल्यांतून घेऊन जाण्यास तयार व्हाल, तर सरकार तुमचे उपकार मानील. आम्ही धोका सहन करण्यास तत्परच होतो. त्यामुळे स्पियांकोपच्या युद्धानंतर आम्ही गोळीबाराच्या हद्दीमध्ये काम करू लागलो. या दिवसांमध्ये सर्वांना पुष्कळदा रोजी वीसपंचवीस मैलांची मजल मारावी लागे; आणि एकदा तर घायाळ सैनिकांना डोल्यांतून उचलून तेवढे मैल चालावे लागले. अशा तऱ्हेने ज्या घायाळ योद्ध्यांना उचलून आम्हाला न्यावे लागले, त्यांमध्ये जनरल वूडगेट वगैरेही होते. सहा आठवड्यांनी आमच्या तुकडीला रजा देण्यात आली.

आमच्या अल्प कामगिरीची त्यावेळी तरी फार वाहवा झाली. त्यामुळे हिंदी लोकांची प्रतिष्ठा वाढली. 'काही झाले तरी हिंदी लोक साम्राज्याचे वारस तर खरेच,' अशा अर्थाची स्तुतीगीते गायली गेली.

जनरल बुलरनी आपल्या खलित्यामध्ये आमच्या तुकडीच्या कार्याची तारीफ केली; नाईकांना लढाईचे बिल्लेही मिळाले.

हिंदी समाज अधिक संघटित झाला. मी गिरमिट्या हिंदी लोकांच्या संबंधात अधिक येऊ शकलो. त्यांच्यामध्ये अधिक जागृती झाली; आणि हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती, मद्रासी, गुजराथी हे सर्व आपण हिंदी आहो ही भावना अधिक दृढ झाली. सर्वांना वाटू लागले की, आता हिंदी लोकांची दुःखे दूर झालीच पाहिजेत. गोऱ्या लोकांच्या वागणुकीमध्येही त्या वेळेपुरता स्पष्ट फरक दिसून आला. लढाईमध्ये गोऱ्या लोकांशी जे संबंध आले, ते गोडी गुलाबीचेच होते. हजारो 'टॉमी'शी आमचा सहवास घडला. ते आमच्याशी प्रेमाने वागत व आम्ही त्यांच्या सेवेसाठी असल्याचे समजताच उपकार मानत.

मनुष्यस्वभाव दुःखाच्या प्रसंगी कसा नरम होतो, याचे एक मधुर स्मरण येथे दिल्याशिवाय राहवत नाही. आम्ही चीवली छावणीकडे जात होतो. लॉर्ड रॉबर्टस्चा मुलगा लेफ्टनंट रॉबर्टस् याला याच रणक्षेत्रावर प्राणांतिक जखम झाली होती. लेफ्टनंट रॉबर्टस्चे शव घेऊन जाण्याचा मान आमच्या तुकडीलाच मिळाला होता. परत वळलो त्या दिवशी ऊन कडक होते. आम्ही कूच चालविली होती. सर्वांना तहान लागली होती. रस्त्यामध्ये एक लहानसा झरा पाणी पिण्याजोगा होता. प्रथम पाणी कोणी प्यावे? 'टॉमी'चे पिऊन झाल्यानंतर आपण प्यावे असा आम्ही विचार केला होता. परंतु 'टॉमी'नी आम्हाला पाहाताच आम्हाला अगोदर पाणी पिण्याबद्दल आग्रह सुरू केला व अशा तऱ्हेने बराच वेळपर्यंत आमच्यामध्ये “आधी तुम्ही, मग आम्ही” अशा तऱ्हेची मधुर स्पर्धा चालली.

३४. नगर सुधारणा

समाजाच्या एकाही अंगाची हयगय झाली, तरी ती मला नेहमीच बोचत राहाते. लोकांच्या दोषांवर झाकण घालून त्यांची तरफदारी करणे किंवा दोष दूर केल्याशिवाय हक्क मिळविणे हे मला नेहमीच नापसंत असते. त्यामुळे दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या हिंदी लोकांवरील एका आरोपाचे की ज्यामध्ये काहीसा तथ्यांश होता, त्याचे निवारण करण्याचे काम माझ्या तेथील वास्तव्याच्या सुरुवातीलाच मी योजिले होते. हिंदी लोक स्वतःची घरेदारे साफ ठेवीत नाहीत आणि फार अस्वच्छ राहतात अशा तऱ्हेचा आरोप वेळोवेळी करण्यात येई. या आरोपाचे निराकरण करण्यासाठी सुरुवातीला समाजातील मुख्य समजल्या जाणाऱ्या गृहस्थांच्या घरांमध्ये सुधारणांची सुरुवात होऊन चुकली होती. परंतु डरबनमध्ये जेव्हा प्लेगच्या प्रादुर्भावाची भीती वाटू लागली, तेव्हा घरोघर फिरायला सुरुवात केली. यामध्ये म्युनिसिपालिटीच्या अंमलदारांचेही सहकार्य व संमती होती. आमची मदत मिळाल्यामुळे त्यांचे काम सोपे झाले आणि हिंदी लोकांनाही कमी त्रास सहन करावा लागला.

मला काही कटू अनुभवही आले. मला दिसून आले की, स्थानिक सरकारपाशी हक्कांची मागणी करण्याच्या कामी लोकांची मदत मिळविणे जितके सोपे जात असे, तितके लोकांपासून त्यांच्या स्वतःच्या कर्तव्याचे पालन करवून घेण्याच्या कामी मदत मिळविणे सोपे नव्हते. कित्येक ठिकाणी अपमान होई, तर कित्येक ठिकाणी विनयपूर्वक पण बेपर्वाई दाखविण्यात येई. घाण साफ करण्याची तसदी घेण्याचे लोकांना वैषम्य वाटे. पैसे खर्च करण्याचे तर नावच काढायला नको. लोकांपासून कसलेही काम घ्यावयाचे असेल, तर सोशिकपणा धारण केला पाहिजे, हे मी अधिक चांगल्या तऱ्हेने शिकलो. सुधारणेची गरज असते सुधारकाला स्वतःला. ज्या लोकांपासून तो सुधारणेची अपेक्षा करतो त्यांच्याकडून त्याने विरोधाची, तिरस्काराची, किंबहुना जीवावरील संकटाचीही अपेक्षा ठेवली पाहिजे. सुधारक जिला सुधारणा म्हणतो ती कुधारणाच आहे असे समाजाने का मानू नये?

या चळवळीचा एवढा परिणाम झाला की, घरेदारे स्वच्छ राखण्याची आवश्यकता हिंदी समाजात कमीजास्त प्रमाणात पटली. अंमलदार वर्गामध्ये माझी पत वाढली. तक्रारी करणे किंवा हक्कांची मागणी करणे एवढाच माझा धंदा नाही, तर तक्रारी करण्यात किंवा हक्कांची मागणी करण्यात मी जितकी तत्परता बाळगीत असे, तितकीच तत्परता व उत्साह आंतरिक सुधारणेबद्दलही मला वाटत असे, ही गोष्ट त्यांच्या लक्षात आली.

३५. किमती भेटवस्तू

लढाईच्या कामातून मोकळा झाल्यानंतर मला वाटू लागले की, यापुढे माझे काम दक्षिण आफ्रिकेत नसून स्वदेशी आहे. स्वदेशातून मित्रमंडळींचाही स्वदेशी येण्याबद्दल आग्रह चालू होता. मलाही वाटत होते की, स्वदेशी गेल्याने माझा उपयोग अधिक होऊ शकेल. मी सहकारी मंडळींजवळ मला मोकळे करण्याबद्दल मागणी केली. मोठ्या मुष्किलीने ती मागणी एका अटीवर मान्य झाली. अट अशी होती की, एका वर्षाच्या आत जर हिंदी समाजाला माझी जरूर पडली, तर मी परत दक्षिण आफ्रिकेला यावे. ठिकठिकाणी मानपत्रे देण्यासाठी सभा झाल्या आणि हरएक ठिकाणाहून मौल्यवान भेटी आल्या. भेटीमध्ये सोन्याचांदीच्या वस्तू होत्याच, पण शिवाय हिरेमाणकांच्या वस्तूही होत्या. शिवाय माझ्या दृष्टीपुढे तर अशील व इतर सहकारी यांच्यामध्ये भेद नव्हता. सर्वच मुख्य अशील सार्वजनिक कामातही मदत करणारे होते.

या सर्व वस्तूंचा स्वीकार करण्याचा मला काय अधिकार? त्यांचा स्वीकार केला तर मग समाजाची सेवा मी पैसे न घेता करित होतो अशी स्वतःच्या मनाची समजूत कशी घालावी? या भेटींपैकी अशिलांकडून मिळालेल्या काही भेटी वजा करता बाकीच्या साऱ्या सार्वजनिक कामाबद्दल मिळालेल्या होत्या.

शिवाय या नजराण्यांमध्ये कस्तुरबाईसाठी पन्नास गिनींचा एक हारही मिळाला होता. परंतु तिला मिळालेल्या वस्तूही माझ्या सेवेबद्दलच होत्या. त्यामुळे त्या निराळ्या काढण्याचे कारण नाही.

यांपैकी मुख्य नजराणे ज्या दिवशी संध्याकाळी मिळाले, त्या दिवसाची रात्र मी बावरलेल्या स्थितीत जागून काढली. खोलीत येरझारा घालीत राहिलो. पण कोडे सुटेना. शेकडो रुपयांचे नजराणे सोडून देणे कठीण वाटे, पण ते ठेवून घेणे त्याहून कठीण वाटत होते.

मी एक असले नजराणे पचवू शकेन. पण माझ्या मुलांचे काय? पत्नीचे काय? त्यांना मी सेवेचे शिक्षण देत असे, सेवेबद्दल मोबदला घेणे योग्य नाही असे सांगत असे.

घरामध्ये मी मौल्यवान दागिने वगैरे ठेवत नसे. राहणी अधिकाधिक साधी होत होती. अशा स्थितीत सोन्याची घड्याळे वापरणार कोण? सोन्याचे कडे आणि हिरेजडित अंगठ्या कोणी वापराव्या? त्या काळीसुद्धा मी इतरांना दागिन्यांची हौस सोडून देण्यास सांगत असे. मग मला या दागिन्यांचा आणि जवाहिरांचा उपयोग काय?

मी या वस्तू ठेवून घेता कामा नये, अशा निर्णयावर मी आलो. पारशी रुस्तमजी इत्यादिकांना त्या दागिन्यांचे ट्रस्टी नेमून त्यांच्या नावे लिहून देण्याचा करार लिहून काढला आणि सकाळी स्त्री-पुत्रादिकांचा विचार घेऊन स्वतःचा भार हलका केला.

पत्नीची समजूत घालणे कठीण जाणार हे मी समजून होतो. मुलांची समजूत घालण्यात बिलकुल अडचण येणार नाही याबद्दल मला खात्रीच होती. त्यांनाच माझे वकील करण्याचा बेत केला.

मुलांची लगेच समजूत पटली. “आम्हाला या दागिन्यांची जरूर नाही. आपण ते सर्व परत करावे. आणि त्यातून आम्हाला असल्या वस्तू हव्या वाटल्या तर आमचे आम्हीच नाही का घेऊ शकत?” असे ते म्हणाले.

मला आनंद वाटला. “तर मग आईची तुम्ही समजूत घालाल ना ?” मी विचारले.

“जरूर, जरूर. ते आमचे काम. तिला तरी हे दागिने थोडेच अंगावर घालायचे आहेत? ती ठेवणार आमच्यासाठी म्हणूनच. आम्हाला तर त्यांची जरूर नाही, मग ती कशाला हट्ट करते?”

पण वाटले होते त्याहून ते कठीण काम ठरले.

“तुम्हाला एक नसेल जरूर, तुमच्या मुलांनाही नसेल. मुलांचे काय? जशी चढवावी तशी चढतात. मला नाही घालू दिलेत तरी हरकत नाही; पण सुनांचे काय? त्यांच्या तरी उपयोगी पडतील? आणि उद्याचे दिवस कसे येतील हे तरी कोणी पाहिले आहे? इतक्या प्रेमाने दिलेल्या वस्तू परत करणे बरे नाही -”

अशा तऱ्हेने वाग्धारा सुरु झाली आणि त्यातच अश्रुधारा येऊन मिसळली. मुले भक्कम राहिली; मला डगमगण्याचे कारणच नव्हते.

मी हळूच म्हटले, “मुलगे लग्न करतील तेव्हाची गोष्ट. आपल्याला कुठे बालवयात लग्ने करून द्यायची आहेत? मोठे झाल्यावर स्वतःला वाटेल त्याप्रमाणे करेनात? आणि आपल्याला तरी दागिन्यांची हौस वाटणाऱ्या सुना थोड्याच शोधायच्या आहेत? इतक्याउपर काही दागिने हवेच वाटले तर मी कुठे गेलो नाही ना?”

“तुमचे पराक्रम कळले! माझे दागिनेही काढून घेतले तेच तुम्ही की नाही? मला धड घालू दिले नाहीत, ते तुम्ही सुनांसाठी काय घेणार? मुलांना तर आजपासून बैरागी बनवता आहा! मला हे माहित नाही. हे दागिने परत नाही करायचे. त्यातून माझ्या हारावर तुमचा काय हक्क?”

“पण तो हार तरी तुझ्या कामगिरीबद्दल मिळाला आहे, की माझ्या कामगिरीबद्दल?” मी विचारले.

“त्याचे काय मोठे? तुमची कामगिरी ती माझी पण खरीच. मला रात्रंदिवस राबविलीत ही काय कामगिरी नव्हे? मला रडवूनही वाटेल त्याला घरात ठेवलेत, आणि माझ्याकडून चाकरी करविलीत ते कुठे गेले?”

हे सर्व बाण तीक्ष्ण होते. त्यातील कित्येक मला भेदूनही जात होते. पण दागिने तर मला परत करावयाचेच होते. मी जेमतेम कबुली मिळविली. १८९६ साली मिळालेल्या आणि १९०१ साली मिळालेल्या भेटी परत दिल्या. त्यांचा ट्रस्ट केला आणि सार्वजनिक कार्यासाठी माझ्या किंवा ट्रस्टींच्या इच्छेनुरूप उपयोग व्हावा, अशी अट ठरवून त्या बँकेत ठेवल्या. हे दागिने विकून टाकण्याच्या निमित्ताने मी पुष्कळदा पैसे जमवू शकलो आहे. आजमितीलाही तो आपत्तीनिधी म्हणून शिल्लक आहे व त्यात भरही पडत गेली आहे.

त्या कृत्याबद्दल मला कधीही पश्चात्ताप वाटलेला नाही. कालांतराने कस्तुरबाईलाही त्यांतील रास्तपणा समजून आला. आम्ही पुष्कळ मोहांपासून बचावून निघालो.

समाजसेवकाला खाजगी नजराणे घेताच येत नाहीत, असा माझा अभिप्राय बनला आहे.

खंड ७ : स्वदेशी

३६. महासभेमध्ये प्रथमच

हिंदुस्थानात पोचल्यानंतर थोडा काळ फिरण्यात दवडला. हे साल १९०१ होय. या वर्षीची महासभा (काँग्रेस) कलकत्त्याला होती. दिनशा एदलजी वाच्छा अध्यक्ष होते. मला महासभेला जायचेच होते. महासभेचा हा माझा पहिलाच अनुभव होता.

मी एका स्वयंसेवकाला विचारले, “मी कोठे जावे?” तो मला रिपन कॉलेजात घेऊन गेला. तेथे पुष्कळशा प्रतिनिधींची सोय केलेली होती. स्वयंसेवक एकमेकांच्या आड येत. जे काम ज्याच्यावर सोपवावे त्याचे ते काम नव्हे; तो लगेच दुसऱ्याला बोलावी; दुसरा तिसऱ्याला. प्रतिनिधी बिचारा नाही धड इकडे, नाही तिकडे.

घाण तर अमर्याद. जिकडे तिकडे पाणीच पाणी होऊन गेले होते. पायखाने थोडेच होते. त्यांच्या दुर्गंधाची आठवण झाली म्हणजे अजून अंगावर शहारे उभे राहातात. मी ती घाण स्वयंसेवकाला दाखविली. ... त्याने साफ सांगितले की, “हे तर भंग्याचे काम.” मी केरसुणी मागितली. स्वयंसेवक माझ्याकडे डोळे वटारून पहातच राहिला. मी केरसुणी पैदा केली. पायखाना साफ केला. पण हे झाले तरी माझ्या स्वतःच्या सोयीपुरते. गर्दी इतकी होती आणि शौचकूप इतके थोडे होते की, प्रत्येक वेळी उपयोग केल्यानंतर ते लगेच साफ करणे जरूर होते. तसे करणे माझ्या शक्तीबाहेरचे होते.

महासभा भरण्याला एकदोन दिवसांचा अवधी होता. मी ठरविले होते की, महासभेच्या कचेरीत जर मला काम करायला मिळाले, तर करायचे आणि अनुभव मिळवायचा. श्री. भूपेन्द्रनाथ बसू व श्री. घोषाळ हे चिटणीस होते. भूपेन्द्रबाबूपाशी गेलो आणि कामाची मागणी केली. त्यांनी माझ्याकडे पाहून म्हटले, “माझ्यापाशी काही काम नाही. परंतु मि. घोषाळ कदाचित तुम्हाला काम देतील. त्यांच्याकडे चला.”

मी घोषाळबाबूंपाशी गेलो; त्यांनी मला न्याहाळून पाहिले. किंचित हसले आणि विचारले, “माझ्यापाशी कारकुनाचे काम आहे; ते कराल?”

मी उत्तर दिले, “अवश्य करीन. माझ्या आवाक्याबाहेर नसेल असे कोणतेही काम करण्यासाठीच मी आपल्याकडे आलो आहे.”

“हे तरुणा, हीच योग्य भावना आहे.” शेजारी स्वयंसेवक उभे होते, त्यांच्याकडे पाहून म्हणतात, “ह्या तरुणाने काय सांगितले ते ऐकले का?”

मग माझ्याकडे वळून म्हणाले, “तर मग हा पहा पत्रांचा ढीग, आणि ही माझ्यासमोरची खुर्ची. तिच्यावर बसा. माझ्यापाशी शेकडो लोक येत जात असतात हे तुम्ही पाहताच. त्यांच्याशी बोलू की, हे रिकामटेकडे लोक पत्र खरडीत बसतात त्यांना जबाब लिहित बसू? माझ्यापाशी अशा तऱ्हेचे कारकून नाहीत की, ज्यांच्यापासून असले काम घेता येईल. या सर्व पत्रांपैकी पुष्कळशा पत्रांमध्ये काहीच तथ्य नसणार. पण तुम्ही सर्व वाचून काढा. ज्यांना फक्त पत्र पोहोचल्याबद्दल लिहायचे असेल, त्यांना तसे लिहित चला; आणि ज्यांच्या जबाबाविषयी मला विचारावे लागेल त्यांच्याबद्दल मला विचारा.”

माझ्यावर एवढा विश्वास टाकल्याबद्दल मला आनंदाच्या गुदगुल्या होऊ लागल्या.

मला काम सोपविले तेव्हा श्री. घोषाळ मला ओळखीत नव्हते. नाव गाव समजून घेण्याचे काम त्यांनी मागाहून केले. माझा पूर्वइतिहास समजल्यानंतर मला कारकुनाचे काम दिल्याबद्दल त्यांना किंचित शरम वाटली. मी त्यांना निश्चित केले. “माझी गोष्ट कुठे आणि तुमची कुठे? तुम्ही महासभेचे जुने सेवक. मला तुम्ही वडिलांसमान आहा. मी पडलो अननुभवी तरुण. हे काम देण्यामध्ये तुम्ही माझ्यावर उपकारच केले आहेत. कारण मला महासभेमध्ये काम करायचे आहे. तिचा कारभार जाणून घेण्याची अलभ्य संधी तुम्ही मला दिलीत.” आमचा चांगला स्नेहसंबंध जुळला.

घोषाळबाबूंची बटणेही 'बॅरा'च लावीत असे, ते पाहून 'बॅरा'चे काम मीच उचलले. मला ते आवडे. वडील मंडळीबद्दल मला फार आदर वाटे. माझी ही वृत्ती जेव्हा त्यांच्या लक्षात आली, तेव्हा मग मला ते स्वतःची सर्व प्रकारची सेवाचाकरी करू देऊ लागले. ते खुश झाले. मला जो लाभ झाला, त्याची तर किंमतच करता यायची नाही.

थोड्याच दिवसांत महासभेच्या कार्यपद्धतीची मला माहिती झाली. अनेक पुढाऱ्यांची भेट झाली. गोखले, सुरेंद्रनाथ वगैरे नेते येत जात. त्यांचे रीतीरिवाज मी पाहू शकलो. काळाचा जो अपव्यय चालला होता, त्याचेही मला पूर्ण ज्ञान झाले. इंग्रजी भाषेचे प्राबल्यही लक्षात आले. त्याबद्दल मला त्यावेळीही खेद वाटला. एकाकडून होण्याजोग्या कामावर अनेकजण ठेवले जात, हे माझ्या लक्षात आले; आणि कित्येक आवश्यक काम करायला कोणीच मिळेना हेही दिसून आले.

माझे मन या सर्व गोष्टींची टीका करीत होते; पण चित्त उदार असल्यामुळे चालले आहे त्यात सुधारणा करणे अशक्य असावे अशी समजूत करून ते घेत होते. त्यामुळे कोणाविषयीही अनादर वाटत नसे.

सर फिरोजशाहांनी माझा दक्षिण आफ्रिकेबाबतचा ठराव घेण्याचे तर कबूल केलेच होते; पण तो ठराव विषयनियामक मंडळापुढे कोण मांडील, केव्हा मांडील असा विचार करीत मी बैठकीमध्ये बसलो होतो. एकेका ठरावावर लांबलचक भाषणे, सगळी इंग्रजीत. प्रत्येक ठरावाचे पुरस्कर्ते थोर थोर लोक. या नगाऱ्यांपुढे माझ्या टिमकीचा आवाज कोण ऐकणार? रात्र अधिक होत चालली तसतसे माझे काळीज धडधडू लागले. सर्वजण निघून जाण्याच्या तयारीत आहेत. रात्रीचे अकरा वाजले आहेत. माझी बोलण्याची हिंमत होत नाही. मी गोखल्यांना भेटून घेतले होते. त्यांनी माझा ठराव पाहिलेला होता. त्यांच्या खुर्चीपाशी जाऊन मी हळूच म्हटले :

“माझे काही तरी करा.”

“कसे काय, आता आटपले ना?” सर फिरोजशाहा म्हणाले.

“दक्षिण आफ्रिकेचा ठराव राहिला आहे ना? मि. गांधी केव्हाचे वाट पाहात आहेत,” गोखले चटकन म्हणाले.

“तुम्ही ठराव पाहिला आहे का?” सर फिरोजशहांनी विचारले.

“अलबत.”

“तुम्हाला तो बरा वाटला?”

“योग्य आहे!”

“तर मग गांधी, वाचा!”

मी कापत कापत वाचून दाखविला.

गोखल्यांनी अनुमोदन दिले.

“एकमताने पास,” सर्वजन एकदम बोलले.

“गांधी, तुम्ही पाच मिनिटे घ्यावी,” वाच्छा म्हणाले.

हे दृश्य पाहून मला बरे वाटले नाही. एकानेही ठराव समजून घेण्याची तसदी घेतली नाही. सर्वाना घाई झालेली होती. गोखल्यांनी पाहिला होता तेवढ्यावरून इतरांना पाहण्याची किंवा ऐकून घेण्याची जरूर राहिली नाही.

सकाळ झाली. मला माझ्या भाषणाचा घोर लागून राहिला होता. पाच मिनिटांत काय बोलायचे? मी तयारी तर भरपूर केली, पण पाहिजे ते शब्द सुचत ना. कसाबसा ठराव वाचला. कोणा एका कवीने आपले काव्य छापून काढून प्रतिनिधींना वाटले होते. त्यामध्ये परदेशगमनाची आणि समुद्रपर्यटनाची स्तुती केली होती. मी ते वाचून दाखविले; आणि दक्षिण आफ्रिकेतील दुःखांसंबंधी थोडासा उल्लेख केला. इतक्यात सर दिनशांची घंटा वाजली. मला खात्री होती की, मी अद्याप पाच मिनिटे घेतलेली नाहीत. मला सूचना देण्यासाठी ती घंटा दोन मिनिटे बाकी असतानाच वाजविली होती, हे मला माहित नव्हते. मी पुष्कळजणांना अर्धा अर्धा पाऊण पाऊण

तास भाषण करताना ऐकले होते; तरी पण घंटा वाजली नव्हती. मला वाईट तर वाटलेच. घंटा वाजताच खाली बसलो.

ठराव पास होण्याबद्दल विचारायलाच नको . त्या वेळी प्रेक्षक व प्रतिनिधी असा भेद विशेषसा नव्हताच. ठरावांना विरोध वगैरे करण्याचा प्रश्नच नव्हता. सर्वजण हात वर करायचेच. येथून तेथून सर्व ठराव एकमताने पास होत. माझ्या ठरावाचेही तसेच झाले. त्यामुळे मला ठरावाचे मोठेसे काही वाटले नाही. तरी पण महासभेत ठराव पास झाला एवढीच गोष्ट मला आनंद वाटण्यास पुरेशी होती. महासभेचा शिक्का ज्यावर पडला, त्यावर सर्व भारतवर्षाचा शिक्का पडला, ह्या विचाराने कोणाचे समाधान होणार नाही?

३७. लॉर्ड कर्झनचा दरबार

महासभा आटोपली; पण मला दक्षिण आफ्रिकेच्या कामानिमित्ताने कलकत्त्यामध्येच चंबर ऑफ कॉमर्स इत्यादी संस्थांच्या मंडळींना भेटायचे होते. त्यासाठी मी कलकत्त्यात महिनाभर राहिलो. या वेळी मी हॉटेलात उतरण्याऐवजी ओळख करून 'इंडिया क्लबा'मध्ये उतरण्याची व्यवस्था केली. या क्लबामध्ये हिंदी पुढाऱ्यांचा मुक्काम असे; त्यामुळे त्यांच्याशी परिचय करून घेऊन ते आफ्रिकेच्या बाबतीत लक्ष घालतील, अशी आशा वाटत होती.

याच सुमाराला लॉर्ड कर्झनचा दरबार होता. त्या दरबाराला जाणारे कोणी एक राजे - महाराजे या क्लबामध्ये होते. क्लबामध्ये तर त्यांना मी नेहमी छानदार बंगाली धोतर, सदरा व उपरणे या पोषाखात पहात असे. आज पहातो तो त्यांनी पाटलोण, पायघोळ अंगरखा, चोपदाराच्या धर्तीची पगडी आणि चकचकीत बूट घातले होते. मला वॉईट वाटले, आणि या फेरफाराचे मी त्यांना कारण विचारले.

“आमची दशा आम्हाला माहित. स्वतःचेच धन आणि स्वतःचे किताब सांभाळण्यासाठी आम्हाला जे अपमान सहन करावे लागतात, ते तुम्हाला काय कळणार?” जबाब मिळाला.

“तरी पण चोपदाराच्या धर्तीची ही पगडी आणि बूट यांचा अर्थ काय?”

“आमच्यात आणि चोपदारात तुम्हाला फरक तो काय दिसला? ते आमचे, तर आम्ही लॉर्ड कर्झनचे चोपदार. मी लेव्हीला गैरहजर राहिलो, तरीसुद्धा ते मला भोवेल. मी आपल्या नेहमीच्या पोषाखात गेलो, तर तो गुन्हा समजला जाईल. आणि तेथपर्यंत जाऊन तरी मला लॉर्ड कर्झनबरोबर बोलायला का मिळणार आहे? मुळीच नाही.”

मला त्या स्पष्टवक्त्या गृहस्थाची दया आली.

अशाच स्वरूपाच्या आणखी एका दरबाराची मला आठवण होते. काशी हिंदू-विद्यापीठाचा पाया लॉर्ड हार्डिंजच्या हस्ते घालण्यात आला, त्यावेळी त्यांचा दरबार भरला होता. त्यामध्ये राजे-

महाराजे असायचेच. भारतभूषण मालवीयजींनी मलाही त्या प्रसंगी हजर राहण्याबद्दल मुद्दाम आग्रह केला होता. मी त्याप्रमाणे गेलो होतो.

केवळ स्त्रियांनाच शोभेतील अशा तऱ्हेचे राजे-महाराजांचे पोषाख पाहून मला खेद वाटला. रेशमी विजारी, रेशमी अंगरखे आणि गळ्यात हिऱ्यामोत्यांचे गोंडे! या सगळ्यांच्या बरोबरच कमरेला सोन्याच्या मुठीची तरवारही लटकावलेली असायची.

ही त्यांच्या राज्याधिकाराची नव्हे, पण त्यांच्या गुलामीची चिन्हे आहेत असे कोणी तरी म्हणाले. मला वाटले होते की, असली नामर्दपणाची भूषणे ते स्वेच्छेनेच वापरीत असतील. मला मागून समजले की, अशा तऱ्हेच्या सभांमध्ये राजांनी आपल्याकडील सर्व मौल्यवान अलंकार चढविलेच पाहिजेत अशी सक्ती असते. मला समजले की, त्यांपैकी पुष्कळांना असले दागिने वापरण्याविषयी तिटकारा वाटत होता. धन, सत्ता आणि मान ही मनुष्याकडून काय काय पापं आणि अनर्थ घडवीत आहेत बरे! ।

३८. मुंबईमध्ये

गोखल्यांची फार इच्छा होती की, मी मुंबईमध्ये कायम राहावे, तेथे बॅरिस्टरीचा धंदा करावा आणि आपल्याबरोबरच सार्वजनिक कामांमध्ये भाग घ्यावा. त्यावेळी सार्वजनिक कार्य म्हणजे महासभेचे कार्य होते. माझी इच्छाही तशीच होती. पण धंद्याचा जम बसविण्यासंबंधी मला आत्मविश्वास वाटत नव्हता. पूर्वीच्या अनुभवाचे स्मरण बुजून गेले नव्हते. त्यामुळे प्रथम तर मी राजकोटलाच राहिलो. तेथे काम सुरू केले.

मी काही काळपर्यंत राजकोटालाच राहण्याच्या विचारात होतो. इतक्यात एके दिवशी केवळराम माझ्याकडे आले आणि म्हणाले, “गांधी, आम्ही तुम्हाला येथे राहू देणार नाही. तुम्हाला मुंबईसच गेले पाहिजे. राष्ट्रकार्यासाठी इश्वराने तुम्हाला जन्मास घातले आहे. तुम्हाला आम्ही काठेवाडात गाडले जाऊ देणार नाही. बोला, कधी जाता?”

“नाताळहून माझे थोडे पैसे यायचे बाकी आहेत; ते येताच जातो.” पैसे पंधरा—एक दिवसात आले आणि मी मुंबईला गेलो.

माझा धंदा द्रव्याच्या दृष्टीने वाटले होते त्याहून चांगला चालतोसे दिसले. दक्षिण आफ्रिकेतील अशील मला काहीना काही काम देतच असत; त्यांतून माझा खर्च सहजी भागेल असे मला वाटले.

मी स्वस्थ होण्याचा निश्चय करतो आणि स्वस्थतेचा अनुभव घेऊ लागतो, तो एकाएकी दक्षिण आफ्रिकेहून तार आली : “चेंबरलेन इकडे येत आहेत. तुम्हाला लगेच आले पाहिजे.” माझे वाचन मला स्मरतच होते. मी तार दिली, “मला खर्चासाठी पैसे पाठवा; मी यायला तयार आहे.” त्यांनी लगेच पैसे पाठविले आणि ऑफिस बंद करून मी चालू लागलो.

मला वाटले की, मला एक वर्ष सहज पुरे होईल. बंगला चालू ठेवला आणि बायकामुलांनी येथेच राहावे हे इष्ट वाटले.

मला त्या वेळेला वाटत होते की, ज्या तरुणांना स्वदेशी द्रव्यार्जनाचे साधन नसेल व जे धाडसी असतील अशांनीच परदेशी जावे हे चांगले. म्हणून मी आपल्याबरोबर चारपाच जणांना घेऊन गेलो. त्यांमध्ये मगनलाल गांधीही होते.

खंड ८ : दक्षिण आफ्रिकेत

३९. परत दक्षिण आफ्रिकेला

मी डरबनला जरूर त्यापेक्षा एक दिवसही अगोदर पोचलो असे म्हणता आले नसते. माझ्यासाठी काम तयारच होते. मि. चेंबरलेनपाशी डेप्युटेशन नेण्याची तारीख नक्की होऊन गेली होती. मला त्यांच्यापुढे वाचावयाचा अर्ज तयार करावयाचा होता आणि डेप्युटेशनबरोबर जायचे होते.

मि. चेंबरलेन दक्षिण आफ्रिकेत आले ते आफ्रिकेतून साडेतीन कोटी पौंड घेऊन जायला; इंग्रजांचे आणि शक्य तर बोअर लोकांचे मन जिंकायला. त्यामुळे हिंदी प्रतिनिधींना वाटाण्याच्याच अक्षता मिळाल्या!

“तुम्हाला माहितच आहे की, स्वायत्त वसाहतीवर साम्राज्यसरकारची सत्ता नावाचीच असते. तुमची गाऱ्हाणी तर न्याय्य दिसतात. माझ्याकडून होईल ते मी करीनच. पण तुम्ही होईल तेवढे करून स्थानिक गोऱ्या लोकांनाच राजी राखून राहिले पाहिजे.”

हे उत्तर ऐकून प्रतिनिधी थंडगार पडले! मी पण हात चोळीत बसलो. निजून उठल्यापासूनच नवा दिवस सुरू झाला असे म्हणून 'पुनश्च हरि ऊँ' पासून सुरुवात करायची ठरविली. जोडीदारांची समजूत घातली.

मि. चेंबरलेनना वायुवेगाने हिंडायचे होते. ते ट्रान्सवालला जायला निघाले. तेथील हिंदी लोकांची बाजू तयार करून मांडण्याचे कामही माझेच होते. पण प्रिटोरिया गाठायची कशी? तेथे मी वेळेवर पोचायचे, तर त्यासाठी परवाना पाहिजे; तो मिळविण्याचे काम आमच्या लोकांकडून होण्यासारखे नव्हते. लढाईनंतर ट्रान्सवालचा मुलूख उजाड होऊन गेला होता. खायला-प्यायला अन्न नव्हते. अंथरा-पांघरायला कपडे नव्हते. रिकाम्या होऊन बंद पडलेल्या दुकानांत माल भरून ती उडायची होती. हे काम आस्तेआस्तेच होणार. माल भरत जाईल तसतसेच घरदार टाकून पळून गेलेल्या लोकांना परत येऊ देता येणार. त्यासाठी ट्रान्सवालच्या प्रत्येक रहिवाशाला पास काढावा

लागे. गोऱ्या लोकांना पास मागताक्षणी मिळे; हिंदी लोकांना मात्र अडचण पडे. हबशी लोकांचे म्हणून एक निराळे खाते होतेच. मग आशियावासी लोकांचेही का नसावे? हिंदी माणसाने या खात्याकडे अर्ज करायचा. मला अशी माहिती मिळाली की, वशिल्याशिवाय परवाना मिळतच नाही; आणि वशिला असूनसुद्धा कधी कधी एकेका माणसामागे शंभर शंभर पौंडांतका खर्च येतो. अशा स्थितीत माझी दाद कशी लागावी? मी माझे जुने मित्र डरबनचे पोलीस सुपरिंटेंडेंट यांजकडे गेलो आणि त्यांना सांगितले, “तुम्ही परवान्याच्या अधिकार्याला माझी ओळख देऊन मला परवाना मिळवून द्या. मी ट्रान्सवालात राहिलेलो आहे, हे तुम्हाला माहितच आहे.” ते लगेच टोपी चढवून माझ्याबरोबर आले आणि त्यांनी मला परवाना मिळवून दिला. सुपरिंटेंडेंट अलेक्झांडरचे आभार मानले आणि प्रिटोरियाचा रस्ता धरला.

प्रिटोरियाला पोचलो. अर्ज लिहून काढला. डरबनमध्ये हिंदी प्रतिनिधींपैकी कोणाचीही नावे अगोदर विचारल्याचे मला स्मरत नाही. पण येथे नवे खाते चालू झाले होते. त्यामुळे प्रतिनिधींची नावे अगोदर विचारण्यात आली.

आम्ही नावे दिली. साहेबांकडून तशा आशयाच्या मजकुरांच्या सहीचे पत्र आले. त्यांत लिहिले होते की, मि. चेंबरलेननी डरबनमध्ये मि. गांधींची मेट घेतलेली आहे; म्हणून आता त्यांचे नाव प्रतिनिधींच्या यादीतून काढून टाकणे आवश्यक आहे.

मित्रमंडळींना हे पत्र असह्य वाटले. “तुमच्या सांगण्यावरून हिंदी समाजाने लढाईत भाग घेतला, याचा परिणाम हाच ना?” असे टोमणे मारणारेही भेटले. या टोमण्यांचा माझ्यावर काहीच परिणाम झाला नाही. मी म्हटले, “दिलेल्या सल्ल्याबद्दल मला पश्चाताप होत नाही. आपण भाग घेतला ते योग्यच केले, असे अजूनही मला वाटते. आपण तसे करून आपले कर्तव्य बजावले. त्याचे फळ आपल्या दृष्टीला पडले नाही तरी फिकिर नाही. पण शुभकार्याचे फळ शुभच येणार असा मला दृढ विश्वास वाटतो. होऊन गेलेल्या गोष्टीचा काथ्याकूट करण्यापेक्षा यापुढे आपले कर्तव्य काय, याचा विचार करणे अधिक श्रेयस्कर. तरी आपण त्याचाच विचार करू या.” इतरांनीही या म्हणण्याला दुजोरा दिला.

मी म्हटले, “खरे पाहता ज्या कामासाठी मला बोलविले होते, ते आता पुरे झाले असे म्हणता येईल. मला वाटते की, तुम्ही मला रजा दिलीत तरीसुद्धा होता होईल तो मी ट्रान्सवाल सोडून जाऊ नये. यापुढे माझे काम नाताळमधून न चालता येथूनच चालले पाहिजे. आणि मला आता येथेच वकिलीची सनद मिळविली पाहिजे. या नव्या खात्याला पुरून उरण्याची मला हिंमत वाटते. या खात्याचा बंदोबस्त केला नाही, तर आपला समाज लुटला जाईल आणि कदाचित येथून आपल्याला पायही काढता घ्यावा लागेल.”

अशा तऱ्हेचे मी बोलत असे. प्रिटोरिया व जोहान्सबर्गमध्ये राहणाऱ्या प्रमुख हिंदी लोकांच्या सल्ल्याने अखेरीस जोहान्सबर्गमध्ये ऑफिस ठेवण्याचे नक्की झाले.

४०. गीतेचा अभ्यास

थिऑसॉफीस्ट मित्र मला आपल्या मंडळात ओढण्याचा प्रयत्न तर करीतच असत. परंतु तो मी हिंदू. तेव्हा माझ्याकडून काही शिकावे, याच हेतूने. थिऑसॉफीच्या पुस्तकांमध्ये हिंदू धर्माचे प्रतिबिंब व हिंदू धर्माची छाप ही भरपूर आहे. यावरून या मंडळींना वाटले की, मी त्यांना मदत करू शकेन. एक छोटेसे 'जिज्ञासू मंडळ, नावाचे मंडळ स्थापिले आणि नियमित अभ्यास सुरू केला. गीतेवर माझे प्रेम आणि श्रद्धा तर होतीच; आता तिच्यामध्ये खोल उतरण्याची आवश्यकता भासू लागली. माझ्यापाशी एकदोन भाषांतरे होती, त्यांच्या साहाय्याने मूळ संस्कृत समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आणि नेहमी एकदोन श्लोक पाठ करण्याचे ठरविले. सकाळच्या दातण - स्नानाच्या वेळेचा मी पाठ करण्यासाठी उपयोग करीत असे. दातणात पंधरा मिनिटे आणि स्नानात वीस मिनिटे जात. समोरच्या भिंतीवर गीतेचे श्लोक लिहून काढून चिकटवीत असे आणि जरूर पडेल तसतसे पाहून घोकीत असे. हे घोकलेले श्लोक परत स्नान आटोपेपर्यंत पक्के होत. तेवढ्या वेळेत मागच्या श्लोकांची एकदा आवृत्तीही करता येई. अशा तऱ्हेने तेरा अध्यायापर्यंत पाठ केल्याचे मला स्मरते.

या गीतावाचनाचा परिणाम माझ्या सहध्यायांवर काय झाला असेल तो त्यांचा त्यांनाच माहित, पण माझ्या बाबतीत तरी तो ग्रंथ आचरणाचा एक श्रेष्ठ मार्गदर्शक झाला. तो माझा धार्मिक कोश झाला. अपरिग्रह, समभाव इत्यादी शब्दांनी मला धरून ठेवले. संभाव कसा अभ्यासावा, कसा टिकवावा? घर जाळून तीर्थ करायचे? लगेच जबाब मिळाला, की घर जाळल्याखेरीज तीर्थ होणारच नाही. इंग्रजी कायद्याचा पाठिंबा मिळाला. 'ट्रस्टी-वहिवाटदार'- शब्दाचा अर्थ गीतेच्या अभ्यासाअंती विशेष समजला. ट्रस्टीपाशी कोट्यावधी रुपये असले, तरी त्यांतील एक पैसुद्धा त्याची नव्हे. त्याचप्रमाणे मुमूक्षूने वागले पाहिजे, हे मला गीतेवरून स्पष्ट दिसून आले. अपरिग्रही व्हायचे, समभावी व्हायचे तर हृदयपरिवर्तन आवश्यक आहे, हे मला दिव्याप्रमाणे स्पष्ट दिसून आले. रेवाशंकरभाईंना लिहून कळविले की, विम्याची पॉलिसी बंद करा, काही परत मिळण्यासारखे असेल तर घ्या, नसेल तर भरलेले पैसे बुडाले म्हणा. बायकामुलांचे रक्षण त्यांचा

आमचा जन्मदाता करील. पितृतुल्य वडील बंधूंना लिहिले: “आजपर्यंत तर माझा खर्च भागून उरे, ते तुम्हाला अपर्ण करीत गेलो. यापुढे माझी आशा सोडा. आता शिल्लक राहिल ती येथेच समाजासाठी वापरली जाईल.”

४१. 'इंडियन ओपिनियन'

याच सुमाराला श्री. मदनजीतांनी 'इंडियन ओपिनियन, नावाचे वर्तमानपत्र काढण्याचा बेत केला. माझा सल्ला व मदत मागितली. छापखाना ते चालवितच होते. वर्तमानपत्र काढण्याच्या योजनेत मी सामील झालो. या पत्राचा प्रारंभ १९०४ साली झाला. मनसुखलाल नाझर संपादक होते, पण संपादकत्वाचा खरा बोजा माझ्यावरच पडला. माझ्या नशिबी बहुतेक वर्तमानपत्राची व्यवस्था चालविण्याचे काम आलेले आहे. मनसुखलाल नाझर संपादकत्व चालवू शकले नसते, असे काही नाही. हिंदुस्थानमध्ये ते पुष्कळ वर्तमानपत्रांसाठी लिहित असत, पण दक्षिण आफ्रिकेतील भानगडीच्या प्रश्नांवर मी असताना स्वतंत्र लेख लिहिण्याची त्यांनी हिंमत केली नाही. माझ्या विवेकशक्तीवर त्यांचा संपूर्ण विश्वास होता. त्यामुळे ज्या ज्या विषयांवर संपादकीय लिहिणे जरूरीचे असेल, त्यांवर लेख लिहून पाठविण्याची जबाबदारी ते माझ्यावर टाकीत. हे पत्र साप्ताहिक होते. आजमितीलाही तसेच आहे.

या वर्तमानपत्रामध्ये मला काही पैसे गुंतवावे लागतील अशी माझी कल्पना नव्हती. पण थोडक्याच मुदतीत मी पाहिले की, मी पैसे दिल्याखेरीज पत्र चालणे शक्य नाही. मी पत्राचा संपादक नसलो, तरी त्यांतील लेखांची जबाबदारी माझीच होती, हे हिंदी लोकांना व गोऱ्या लोकांना दोघांनाही माहित झाले होते. पत्र काढलेच नसते, तरी ठीक झाले असते, पण काढल्यानंतर बंद पडल्यास ती समाजाच्या दृष्टीने नामुष्कीची गोष्ट आहे व त्यापासून आमच्या समाजाला नुकसान पोचेल असे मला वाटले. मी त्यात पैसे ओतीत गेलो आणि शेवटी शेवटी माझी सर्व शिल्लक त्यातच गेली असे म्हणायला हरकत नाही. अशी एक वेळ मला आठवते की, तेव्हा मला दर महिन्याला ७५ पौंड पाठवावे लागत.

पण इतक्या वर्षांनंतरही मला वाटते की, या पत्राने सामाजाची भरपूर सेवा बजावली आहे. त्यातून पैसे करण्याचा कोणाचाही मूळापासून हेतू नव्हता. ते माझ्या हातात असेपर्यंत त्यात झालेले फेरफार माझ्या जीवनातील फेरफाराचे द्योतक होते. ज्याप्रमाणे सध्या 'यंग इंडिया' आणि 'नवजीवन' ही माझ्या जीवनाच्या अमुक भागाचे काढलेले सार आहे, त्याप्रमाणे इंडियन

ओपिनियन' होते. त्यात मी दर आठवड्याला स्वतःचा आत्मा ओतीत असे. ज्याला मी सत्याग्रह समजत होतो, त्याचे स्वरूप समजावून देण्याचा प्रयत्न करीत व तुरुंगवासाच्या मुदती सोडून दिल्यास दहा वर्षांतील म्हणजे सन १९१४ पर्यंतच्या 'इंडियन ओपिनियन'चा एखादाच अंक असा असेल, ज्यामध्ये मी काही लिहिलेले नाही.

४२. एका पुस्तकाचा विलक्षण परिणाम

अल्बर्ट वेस्टची ओळख मी निरामिष भोजनगृहामध्ये केली होती. रोज संध्याकाळी आम्ही या भोजनगृहात भेटत असू व जेवल्यावर फिरायला जात असू, वेस्ट एका लहान छापखान्याचे भागीदार होते. त्यांनी मला मदत करण्यास तयारी दर्शविली आणि मी त्यांना डरबनमध्ये 'इंडियन ओपिनियन' छापखान्याची जबाबदारी सांभाळायला सांगितले. वेस्टने कळविलेल्या अहवालाप्रमाणे प्रकाशनाची आर्थिक परिस्थिती अगदीच हालाखीची होती. म्हणून मी ताबडतोब डरबनला जायला निघालो. पोलाकना आता माझ्या सर्व कारभाराची माहिती झालीच होती. ते मला पोचवायला स्टेशनवर आले होते. आणि “हे पुस्तक प्रवासात वाचण्यासारखे आहे, ते वाचून काढा. तुम्हाला ते आवडेल,” असे म्हणून त्यांनी रस्किनचे 'अन्टु दिस लास्ट' हे पुस्तक माझ्या हातात दिले.

हे पुस्तक वाचण्यास सुरु केल्यानंतर माझ्याने ते सोडवेच ना. त्याने मला भारुनच टाकले. जोहान्सबर्ग ते नाताळ चौवीस तासांचा रास्ता आहे. ट्रेन संध्याकाळी डरबनला पोचली. पोचल्यानंतर संबंध रात्रभर झोप येईना. पुस्तकात दर्शविलेले विचार अंमलात आणण्याचा विचार ठरला.

माझी एक अशी समजूत आहे की, जी गोष्ट माझ्यामध्ये खोल भिनलेली होती, तिचेच स्पष्ट प्रतिबिंब मला रस्किनच्या या ग्रंथरत्नामध्ये पाहावयास मिळाले. त्यामुळे त्याने माझ्यावर संपूर्ण ताबा मिळविला आणि त्याच्यातील विचारांची अंमलबजावणी माझ्याकडून करविली. आपल्यामध्ये ज्या सद्भावना सुप्त असतात, त्या जागृत करण्याची शक्ती ज्याच्यामध्ये असते तो कवी होय. सर्व कवींचा सर्वावरच सारखा परिणाम होत नाही. कारण सर्वांमध्ये सर्वच चांगल्या भावना एकसारख्या प्रमाणात नसतातच.

‘सर्वोदया’चे सिद्धांत मी समजलो ते असे :

१. सर्वांच्या कल्याणात आपले कल्याण आहे.

२. वकील काय किंवा न्हावी काय, दोघांच्याही कामाची किंमत सारखीच असली पाहिजे. कारण पोटापाण्याचा हक्क दोघांनाही सारखाच आहे.

३. साधे, अंगमेहनतीचे, शेतकऱ्याचे जीवन हेच खरे जीवन होय.

पहिली गोष्ट मला माहित होती; दुसरी मला अंधुक दिसत होती; तिसरीचा मी विचारच केला नव्हता. पहिलीमध्ये दुसऱ्या दोन्ही गोष्टी समाविष्ट आहेत, हे मला सर्वोदयाने दिव्यासारखे स्पष्ट दाखविले. प्रभात झाली आणि या विचारांच्या अंमलबजावणीच्या प्रयत्नाला मी लागलो.

४३. फिनिक्सची स्थापना

सकाळी प्रथम मी वेस्टपाशी गोष्ट काढली. 'सर्वोदय' पुस्तकाने माझ्यावर केलेला परिणाम मी त्यांना बोलून दाखविला व सुचविले की, 'इंडियन ओपिनियन' एखाद्या शेतीच्या जमिनीत न्यावे. तेथे सर्वांनी एकसारखा पोटापुरता पगार घ्यावा, सर्वांनी आपापली शेती करावी आणि उरलेल्या वेळात 'इंडियन ओपिनियन'चे काम करावे. वेस्टनी या सूचनेला रुकार दिला. प्रत्येकाला पोटगीखर्च तीन पौंड येईल असा हिशेब केला होता. त्यात गोरे काळे असा भेद केला नव्हता.

लगेच वर्तमानपत्रात डरबनच्या नजीक एखाद्या स्टेशनपाशी 'जमीन पाहिजे' म्हणून जाहिरात दिली. जबाब आला, त्यांत फिनिक्सच्या जमिनीचा प्रस्ताव आला. सात दिवसांच्या आतच वीस एकर जमीन खरेदी केली. तीत पाण्याचा लहानसा झरा होता. संत्र्यांची व आंब्याची काही झाडे होती. त्याला लागूनच ८० एकरांचा दुसरा एक भाग होता. त्यात बरीच फळझाडे होती व एक झोपडे होते. तो भागही आणखी काही दिवसांनी खरेदी केला. दोहोंचे मिळून १,००० पौंड दिले.

काही हिंदी सुतार व गवंडी माझ्याबरोबर बोअरच्या लढाईवर आलेले होते. त्यांपैकी काही जण कामाला मिळाले. त्यांच्या मदतीने छापखाना बांधण्यास सुरुवात केली. एका महिन्यात घर तयार झाले. ते ७५ फूट लांब व ५० फूट रुंद होते. वेस्ट वगैरे शरीराची पर्वा न करता गवंडी—सुतारांबरोबर राहू लागले. फिनिक्समध्ये रान फार माजलेले होते. वस्ती बिलकुल नव्हती. त्यामुळे सर्पांचा उपद्रव होता. ही एक जोखीमच होती. प्रथम तर सर्वजण तंबू ठोकून त्यातच राहात असत. मुख्य घर तयार झाले, तेव्हा आठ एक दिवसात बहुतेक सामान खटान्यांनी फिनिक्सला नेले. डरबन ते फिनिक्स तेरा मैलांचे अंतर होते. फिनिक्स स्टेशनापासून अडीच मैल दूर होते.

मगनलाल गांधी स्वतःचा व्यवहार आटोपून मला येऊन मिळाले ते तेव्हापासून कायम राहिले आहेत. आणि स्वतःचे बुद्धिबल, त्यागशक्ती आणि अनन्यभक्ती यांच्या बळावर माझ्या आंतरिक प्रयोगांतील माझ्या मुळापासूनच्या सोबत्यांमध्ये आज प्रमुखस्थानी आहेत.

अशा तऱ्हेने १९०४ साली फिनिक्सची स्थापना झाली आणि अनेक विपत्तींतून जावे लागले असले, तरी फिनिक्स संस्था व 'इंडियन ओपिनियन' दोन्ही अद्याप टिकून राहिली आहेत.

आपण सर्वांनी अंगमेहनतीने पोट भरावे, अशा कल्पनेने मुद्रणालयाच्या आसपास प्रत्येक रहिवाशांसाठी तीन तीन एकर जमिनीचे तुकडे पाडले होते. त्यात एक तुकडा माझ्यासाठीही मोजून निराळा काढण्यात आला. या सर्व तुकड्यांवर आम्ही आम्हा सर्वांच्या इच्छेविरुद्धच पत्र्याची घरे बांधली. इच्छा तर शेतकऱ्याला साजेशी मातीगवताची किंवा विटांची खोपटी बांधण्याची होती; ते घडू शकले नाही. त्याला पैसेही अधिक खर्चावे लागणार होते, वेळही अधिक लागणार होता. सर्वजण त्वरित घरदार थाटून कामाला लागण्यास आतूर होते.

आम्ही अद्याप स्थिरस्थावर झालो नव्हतो, घरेही तयार झालेली नव्हती, इतक्यातच या नवीन रचलेल्या कुटुंबाला सोडून मी जोहान्सबर्गला पळ काढला. तिकडचे काम फार काळपर्यंत बाजूला सारण्यासारखी माझी स्थिती नव्हती.

जोहान्सबर्गला येऊन पोलाकपाशी या महत्त्वाच्या फेरफारासंबंधी बोललो. आपण दिलेल्या पुस्तकांचा एवढा परिणाम झालेला पाहून त्यांना अपार आनंद झाला. “तर मग मला यात कोणत्या प्रकारे भाग घेता येईल?” त्यांनी उत्साहाच्या भरात विचारले. मी म्हटले, “तुम्हाला जरूर भाग घेता येईल.” 'क्रिटिक'मधून आपली मोकळीक करण्याबद्दल मालकाला एका महिन्याची नोटीस दिली व मुदत भरताच ते फिनिक्सला गेले. आपल्या मनमिळाऊ स्वभावाने त्यांनी सर्वांची मने जिंकली आणि ते कुटुंबातलेच एक होऊन राहू लागले. पण मीच त्यांना तेथे फार काळपर्यंत राखू शकलो नाही. मला एकट्याला ऑफिसचे काम झोपण्यासारखे नव्हते. त्यासाठी मी पोलाकना माझ्या ऑफिसात राहून वकिलीचा अभ्यास करण्याविषयी सुचविले.

पोलाकनी मला लिहिले, “मला तर हीच राहणी आवडते. येथे मी आनंदात आहे. या संस्थेचीच आपल्याला वाढ करता येईल. पण तुम्हाला जर असे वाटत असेल की, मी तिकडे आल्यानेच आपले हेतू लवकर सफल होतील, तर मी यायला तयार आहे.” मला हे पत्र पसंत

पडले. पोलाक फिनिक्स सोडून जोहान्सबर्गला आले व माझ्या ऑफिसात वकिली उमेदवार या नात्याने दाखल झाले.

४४. घरातील फेरफार व बालशिक्षण

आता लवकरच स्वदेशी परत जाण्याची, निदान जाऊन तिकडेच राहण्याची आशा मी सोडून दिली होती. पत्नीशी तर मी एक वर्षाची बोली करून दक्षिण आफ्रिकेला आलो होतो. वर्ष होऊन गेले व माझे परत जाण्याचे लांबले, म्हणून पत्नी आणि मुलांना बोलावून घेण्याचा निश्चय केला.

डरबनमध्ये बिऱ्हाड केले होते, त्याचे वळण साधेपणाकडे होते. पण जोहान्सबर्गमध्ये 'सर्वोदया'तील विचारांमुळे विशेषच फेरफार झाले. बॅरिस्टरच्या घरात जितका साधेपणा आणता येण्यासारखा होता, तेवढा तर आणलाच; तरी पण काही सामान काढून टाकण्यासारखे नव्हते. खरा साधेपणा वाढला तो अंतःकरणाचा. प्रत्येक काम स्वतःच्या हाताने करण्याची हौस वाढली, आणि त्यात मुलांनाही तयार करू लागलो. बाजाराची रोटी घेण्याऐवजी घरच्या घरीच क्यूनीच्या सूचनेनुसार मोहनाशिवायची रोटी हाताने करू लागलो. तिला गिरणीचे पीठ उपयोगाचे नव्हते. गिरणीत दळून आणलेल्या पिठाऐवजी हाताने दळलेले पीठ वापरण्यात साधेपणा, आरोग्य व पैशाची अधिक काटकसर ही साधतात, असेही मला वाटले. म्हणून हाताने चालविण्याचे एक जाते सात पौंड देऊन खरेदी केले. त्याचे पेड जड होते ते दोघांना सुखाने चालविता येई, एकट्याला जड जाई. हे जाते फिरविण्यास मुख्यतः पोलाक, मी व मुले लागत असू. कस्तुरबाई त्या वेळी स्वयंपाकात गुंतलेली असे, पण तीही कधी कधी येई. मिसेस पोलाक आल्या, तेव्हा त्याही यात सामील झाल्या. हा व्यायाम मुलांना चांगला फायदेशीर झाला. त्यांच्याकडून हे किंवा दुसरे कसलेही काम मी कधी बळजबरीने करवून घेतलेले नाही, पण ती आपण होऊनच खेळ म्हणून जाते फिरवायला येत. दमली म्हणजे सोडून जाण्याची त्यांना मोकळीक होती. घराच्या साफसफाईसाठी एक नोकर होता. तो कुटुंबातीलच एक होऊन राहात असे आणि त्याच्या कामात मुलेही भरपूर भाग घेत. पायखान्यांतील मैला काढून न्यायला म्युनिसिपालिटीचा नोकर येत असे. पण पायखान्याची खोली साफ करणे, बैठक धुणे वगैरे कामे नोकराकडे देण्यात येत नसत. त्याने

करावी अशी अपेक्षाच ठेवलेली नव्हती. ती आम्ही जातीने करत असू व त्यांतही मुलांना शिक्षण मिळे.

४५. झुलू बंड

जोहान्सबर्गमध्ये मी नित्यक्रमात रुळल्यासारखा होतो न होतो इतक्यात एक अकल्पित घटना घडून आली. नाताळमध्ये 'झुलू बंड' झाल्याची बातमी ऐकली! माझे झुलू लोकांशी वैर नव्हते. त्यांनी एकाही हिंदी माणसाचे काही वाकडे केलेले नव्हते. 'बंड' संज्ञेबद्दलही मला शंका होती. पण इंग्रजी साम्राज्य हे जगाचे हित करणारे साम्राज्य आहे, असे मला त्यावेळी वाटत असे. माझी राजनिष्ठा हृदयापासूनची होती. त्या साम्राज्याच्या नाशाची इच्छा मी करीत नव्हतो. त्यामुळे सरकार आपली शक्ती या ठिकाणी न्यायाने वापरीत आहे की अन्यायाने, हा विचार माझ्या कर्तव्यपालनाच्या आड येण्यासारखा नव्हता. नाताळावर संकट आले, तर रक्षण करण्यासाठी त्याचेपाशी स्वयंसेवकांचे लष्कर होते, त्यांच्यामध्ये पुरेशी भरतीही होण्यासारखी होती. स्वयंसेवकांचे लष्कर हे बंड मोडण्यासाठी बाहेर पडले असल्याचेही मी वाचले.

मी स्वतःला नाताळवासी समजत असे आणि नाताळशी माझा संबंध तर होताच. म्हणून मी गव्हर्नरला पत्र लिहिले की, जरूर असेल तर जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्यासाठी हिंदी लोकांची एक तुकडी घेऊन जाण्यास मी तयार आहे. गव्हर्नरचा लगेच होकारार्थी जबाब आला.

अनुकूल जबाबाची किंवा तो इतक्या त्वरेने येण्याची आशा मला वाटली नव्हती. तरीही हे पत्र लिहिण्यापूर्वी मी माझी व्यवस्था योजून ठेवली होती. असे ठरविले होते की, गव्हर्नराकडून मागणीचा स्वीकार झाला, तर जोहान्सबर्गचे बिन्हाड मोडून टाकावे, मि. पोलाकनी निराळे लहानसे घर घेऊन राहावे, आणि कस्तूरबाईने फिनिक्सला जाऊन राहावे. या योजनेला कस्तूरबाईची पूर्ण संमती मिळाली.

डरबनला पोचताच मी स्वयंसेवकासाठी मागणी केली. मानहानी होऊ नये आणि कामालाही सोयीचे पडावे अशासाठी व तशी पद्धतही होती म्हणून; औषधखात्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याने मला 'सार्जंट मेजर'चा तात्पुरता हुद्दा दिला आणि माझ्या पसंतीच्या आणखी तिघांना 'सार्जंट'चा व आणखी एकाला 'कॉर्पोरेल'चा असे हुद्दे दिले. पोषाखही सरकारकडून मिळाले. या तुकडीने सहा आठवड्यांपर्यंत सतत काम केले असे म्हणता येईल. 'बंडा'च्या जागी

प्रत्यक्ष जाऊन पाहातो तर बंड म्हणण्यासारखे काहीच नव्हते. विरुद्ध पक्ष कोठे दिसतच नव्हता. बंड म्हणावयास कारण एवढेच की, कर न देण्याबद्दल एका झुलू सरदाराने आपल्या लोकांना सल्ला दिला आणि कर वसूल करण्यासाठी गेलेल्या एका सार्जंटला त्याने कापून काढला. ते कसेही असो, माझे हृदय झुलू लोकांच्या बाजूला होते आणि ठाण्यावर पोचल्यानंतर जेव्हा मुख्यतः झुलू जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्याचेच काम आमच्या वाट्याला आले, तेव्हा मला फार समाधान वाटले. अंमलदार डॉक्टराने आम्ही आलो याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला. तो म्हणाला, “गोरे लोक कोणी या जखमी लोकांची शुश्रूषा करावयाला तयार होत नाहीत. मी एकटा किती लोकांकडे पाहाणार? त्यांच्या जखमा सडून जात आहेत. आता तुम्ही आलात ही या निर्दोष लोकांवर ईश्वराचीच कृपा झाली असे मी तरी समजतो.” असे म्हणून त्याने पट्ट्या, जंतुनाशक पाणी वगैरे माझ्यापाशी दिले आणि मला त्या रोग्यांपाशी घेऊन गेला. जखमी लोकांनाही आम्हाला पाहून आनंद झाला. गोरे शिपाई जाळीतून डोकावून आम्ही जखमा साफ करू नये अशासाठी प्रयत्न करीत. आम्ही त्यांचे ऐकले नाही म्हणजे चिडत; आणि झुलू लोकांविषयी जे अपशब्द बोलत, ते ऐकून तर कान किटत. हळूहळू या शिपायांशीही माझी ओळख झाली आणि ते आम्हाला हरकत करीनासे झाले.

ज्या जखमी लोकांच्या शुश्रूषेचे काम आमच्याकडे सोपविण्यात आले होते तेही लढाईत घायाळ झाले होते असे कोणी समजू नये. त्यांच्यापैकी काहीजणांना वहिमावरून कैद केलेले होते; त्यांना सेनापतींनी फटक्यांची शिक्षा फर्माविली. चाबकाचे हे वळ औषधपाणी न झाल्यामुळे सुजून आले होते. इतर काहीजण होते ते झुलू लोकांचे मित्र समजले जात अशांपैकी होते. या मित्रांनी मित्रता दर्शविणारी चिन्हे धारण केली असताही चुकीने शिपायांनी त्यांना घायाळ केले होते.

निरनिराळ्या जागांवर त्वरेने पोचणाऱ्या शिपायांच्या टोळ्यांबरोबर राहण्यास आम्हाला सांगितले गेले होते. पण लढाईमध्ये गुंतलेले लष्कर एकाच ठिकाणी थोडेच बसून राहणार? जिकडून जिकडून भयाची बातमी येईल, तिकडे तिकडे जाणार. बरेचसे तर घोडेस्वारच होते.

आमची छावणी ठाण्यावरून हलली. आम्हाला त्यांच्यापाठोपाठ आमच्या डोल्या खांद्यावर उचलून चालावे लागे. दोन-तीन वेळा तर आम्हाला दिवसात चाळीस चाळीस मैलांचे कूच करण्याचा प्रसंग आला. येथेही आम्हाला सर्वस्वी देवाचे कामच मिळाले. झुलू मित्र चुकीमुळे घायाळ झाले होते त्यांना डोल्यांत घालून उचलून छावणीत न्यायचे होते; आणि तेथे त्यांची शुश्रूषा करावयाची होती.

युद्धाचा भयंकरपणा बोअर युद्धामध्येही मला जाणवला नव्हता इतका येथे जाणवला. येथे लढाई नव्हे, तर माणसांची शिकार चालली होती. माझे एकट्याचेच हे मत नव्हे, तर ज्यांच्याशी बोलण्याचा मला प्रसंग आला त्या इंग्रज लोकांचेही असेच मत होते. सकाळच्या प्रहरी लष्कर खेडेगावात जाऊन फटाके वाजवीत असावे, अशा तऱ्हेचे त्यांच्या बंदुकांचे आवाज आम्हा दूर असणाऱ्यांना ऐकू येत. हे आवाज ऐकणे आणि त्यांमध्ये राहणे मला असह्य झाले. पण कडू औषधाचा घोट म्हणून मी तो पिऊन टाकला. माझ्या वाट्याला काम आले तेही केवळ झुलू लोकांच्या सेवेचेच आले. आम्ही गेलो नसतो तर, दुसऱ्या कोणी त्यांची शुश्रूषा केली नसती हे मला दिसतच होते. एवढ्यावर मी माझ्या मनाचे सांत्वन केले.

४६. ब्रह्मचर्य

मैलांपर्यंत निर्जन भयाण प्रदेशातून घायाळ माणसाला घेऊन किंवा असेच जात असताना मी विचारात गढून जाई. ब्रह्मचर्य व त्याचे परिणाम यांसंबंधी मी चिंतन करीत असे व त्याबद्दल माझा विचार ठाम झाला. माझ्या जोडीदाराबरोबरही मी त्याविषयी थोडीशी चर्चा केली. आधी मला जाणीव नव्हती की, आत्म-बोध साधायचा असेल, तर ब्रह्मचर्य अनिवार्य आहे. आता मला स्पष्ट दिसू लागले की, जर अगदी मनापासून मानवसेवा करायची असेल, तर ब्रह्मचर्याची आवश्यकता असते. मला वाटू लागले की, अशा तऱ्हेची सेवा माझ्या वाट्याला अधिकाधिक येणार. जर मी भोग-विलासामध्ये, प्रजोत्पत्तीमध्ये आणि बालसंगोपनामध्ये गुंतून राहिलो, तर माझ्याकडून संपूर्ण सेवा घडणार नाही.

मला दोन दरडींवर पाय ठेवता येणार नाही. याच वेळी पत्नी गर्भार असती, तर मला निश्चित मनाने या सेवाकार्यात पडता आले नसते. ब्रह्मचर्याच्या पालनाशिवाय समाजसेवा करण्यात, कुटुंबसेवा अडथळा होऊन बसेल. ब्रह्मचर्याच्या पालनामुळे दोन्ही संयुक्त होईल.

अशा तऱ्हेने शारीरिक व मानसिक श्रम करीत असताना समाचार आला की, बंड ताब्यात आणायचे काम संपत आले होते व आम्हाला लवकरच सुट्टी मिळणार होती. एक-दोन दिवसांतच अशी सूचना मिळाली व थोड्याच दिवसांत आम्ही आपापल्या घरी गेलो. काही दिवसांनी गव्हर्नरकडून मला पत्र आले, ज्यामध्ये 'एंब्युलन्स कॉर्प्स' म्हणून केलेल्या सेवाकार्याबद्दल त्यांनी माझे खास आभार मानले होते.

फिनिक्सला पोचल्यानंतर मी व्रत घेऊनच टाकले की, आजीवन ब्रह्मचर्याचे पालन करायचे. मला कबूल करायलाच हवे की, त्या वेळी या व्रताचे महत्त्व व त्याच्या पालनातील बिकटपणा पूर्णपणे माझ्या लक्षात आला नव्हता. त्या बिकटपणाचा अनुभव आजही होत आहे. त्याचे महत्त्व दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रत्ययाला येत आहे. ब्रह्मचर्याशिवायचे जीवन मला शुष्क व जनावरासारखे वाटते. जनावर प्रकृतीने निरंकुश असते. मनुष्यामध्ये आत्मसंयमाचे सामर्थ्य असते. जेव्हा तो आत्मसंयम स्वेच्छेने आचरणात आणतो, तेव्हा तो खऱ्या अर्थाने मनुष्य असतो.

धर्मग्रंथांमध्ये ब्रह्मचर्याची जी स्तुती करण्यात येते, त्यात पूर्वी मला अतिशयोक्ती वाटायची. आता ती अगदी योग्य व अनुभवपूर्वक केलेली आहे, असे दिवसेंदिवस अधिकाधिक स्पष्ट होत आहे.

ज्या ब्रह्मचर्यामध्ये अशी विलक्षण शक्ती आहे, असे ब्रह्मचर्य अजिबात सोपे तर नाहीच, आणि फक्त शारीरिक गोष्ट पण नाही. शारीरिक संयम ही ब्रह्मचर्याची सुरुवात आहे. शुद्ध ब्रह्मचर्यामध्ये तर विचारांची मलीनताही असू नये. संपूर्ण ब्रह्मचाऱ्याच्या स्वप्नामध्येही कलुषित विचार येणार नाहीत. जोपर्यंत विकारी स्वप्ने पडत आहेत, तोपर्यंत ब्रह्मचर्य बरेच अपूर्ण आहे, असे समजले पाहिजे.

अशा तऱ्हेने ज्या ब्रह्मचर्याचे पालन इच्छा असो वा नसो, १९०० सालापासून मी करीत आलो होतो, त्याचा व्रत म्हणून आरंभ १९०६ सालच्या मध्यापासून केला.

४७. पत्नीची दृढता

कस्तुरबाईला तीनदा जिवावरची दुखणी येऊन गेली आणि तिहींतूनही ती घरगुती उपचारांनीच बचावून गेली. त्यांपैकी पहिला प्रसंग घडला त्या वेळी सत्याग्रहयुद्ध चालू होते. तिला वारंवार रक्तस्राव (धुपणी) होत असे. एका डॉक्टरमित्राने शस्त्रक्रिया करून घेण्याची शिफारस केली होती. थोडे आढेवेढे घेतल्यानंतर पत्नी शस्त्रक्रिया करून घेण्यास कबूल झाली. शरीर तर अतिशय क्षीण होऊन गेले होते. डॉक्टरने क्लोरोफॉर्म न देताच शस्त्रक्रिया केली. शस्त्रक्रियेच्या वेळी वेदना तर खूप होत होत्या. पण ज्या सोशिकपणाने कस्तुरबाईने ते सर्व सहन केले, ते पाहून मी तर आश्चर्यचकीत झालो. शस्त्रक्रिया निर्विघ्नपणे पुरी झाली. डॉक्टर व त्यांची पत्नी यांनी कस्तुरबाईची उत्तम बडदास्त ठेवली होती. ही गोष्ट डरबनमध्ये घडली होती. दोन-तीन दिवसांनंतर डॉक्टरांनी मला निश्चितपणे जोहान्सबर्गला जाण्याची परवानगी दिली.

थोड्याच दिवसांनी बातमी आली की, कस्तुरबाईचे शरीर बिलकुल सुधारत नाही व तिला अंथरुणातून उठताही येत नाही. एकदा तर ती बेशुद्धही झाली होती. डॉक्टरांना माहीत होते की, मला विचारल्याशिवाय कस्तुरबाईला दारू किंवा मांस औषधासाठी किंवा अन्न म्हणून देता कामा नये. डॉक्टरांनी मला जोहान्सबर्गला टेलिफोन केला. “तुमच्या पत्नीला मांसाचे सार किंवा गोमांसाचा काढा देणे आवश्यक आहे, असे मला तरी दिसत आहे. तुमची परवानगी पाहिजे.” मी उत्तर दिले, “मी तशी परवानगी देऊ शकत नाही. पण कस्तुरबाई स्वतंत्र आहे. विचारण्यासारखी स्थिती असेल तर विचारा व तिची इच्छा असेल तर बेलाशक द्या.” डॉक्टरांनी सांगितले, “रोग्याला असल्या गोष्टी विचारणे मला पसंत नाही. तुम्ही समक्ष इकडे येणे आवश्यक आहे. मी ठरवीन ते खाऊ घालण्याची मला परवानगी नसेल, तर तुमच्या पत्नीच्या जिवाबद्दल मी जबाबदार नाही.”

मी त्याच दिवशी डरबनची गाडी पकडली. डरबनला पोचलो. डॉक्टरांनी समाचार सांगितला, “मी तर सार अगोदर देऊन नंतर तुम्हाला टेलिफोन केला होता!”

“डॉक्टर, मी तर ही फसवेगिरी समजतो,” मी म्हटले.

“ओषधोपचार करताना फसवेगिरी वगैरा काही मला समजत नाही. आम्ही डॉक्टर लोक अशा प्रसंगी रोग्यांना किंवा त्यांच्या आप्तेष्टांना फसविण्यामध्येच पुण्य समजतो. वाटेल त्या मार्गाने पण रोग्याला वाचविणे हा आमचा धर्म आहे,” डॉक्टरांनी दृढपणे जबाब दिला.

मला फार दुःख झाले. मी गप्प राहिलो. डॉक्टर माझे स्नेहीच होते. स्वभावाचे भले होते. त्यांचे व त्यांच्या पत्नीचे माझ्यावर उपकार होते. पण असले वर्तन सहन करण्याची माझी तयारी नव्हती.

“डॉक्टर, अजून काय ते स्पष्ट सांगा. काय करायचे म्हणता? माझ्या पत्नीला मी तिच्या संमतीखेरीज मांस खाऊ देणार नाही. मांस न खाल्ल्यामुळे तिचा मृत्यू होणार असेल, तर तो सहन करण्याची माझी तयारी आहे.”

डॉक्टर म्हणाले, “तुमचे तत्वज्ञान माझ्या घरी तरी चालणार नाही. मी साफ सांगतो की, आपल्या पत्नीला माझ्या घरी ठेवणार असाल तोपर्यंत मी तिला जरूरीप्रमाणे मांस किंवा जे जे काही खाऊ घालणे योग्य असेल, ते ते खाऊ घालीन. तसे नको असेल, तर तुम्ही आपल्या पत्नीला घेऊन चला. मी होऊन तिला आपल्या घरात मरू देणार नाही.”

“तर मग तुमचे असे म्हणणे आहे की, मी आपल्या पत्नीला आताच घेऊन जावे?”

“मी कुठे म्हणतो की घेऊन जा? माझे एवढेच म्हणणे आहे की, माझ्यावर कसलाही निर्बंध घालू नका. तसे कबूल असल्यास आम्हा दोघांकडून होईल तेवढी शुश्रूषा आम्ही करू, आणि तुम्ही खुशाल चला. एवढी सरळ गोष्टसुद्धा जर तुम्हाला कबूल नसेल, तर मात्र मला निरुपायास्तव सांगावे लागणार की, आपल्या पत्नीला घेऊन चला.”

मला अंधुक स्मरते की, माझ्या मुलांपैकीही एकजण त्यावेळी माझ्याबरोबर होता. मी त्याचाही विचार घेतला. त्याने सांगितले, “तुम्ही म्हणता ते मला कबूल आहे. आईला मांस खाऊ घालता कामा नये.” नंतर मी कस्तुरबाईपाशी गेलो. ती फार अशक्त झाली होती. तिला काहीही विचारणे माझ्या जीवावर आले. कर्तव्य म्हणून मी तिला वरील हकीकत थोडक्यात सांगितली.

तिने दृढतापूर्वक उत्तर दिले, “मला मांसाचा सुरवा घ्यायचा नाही. मनुष्यदेह वारंवार मिळत नसतो. तुमच्या मांडीवर डोके टेकून मेल्ये तरी बेहतर: पण माझ्याने हा देह बाटविला जाणार नाही.”

मला समजावून सांगता आले तेवढे मी सांगितले आणि म्हटले, “तू माझ्या विचाराप्रमाणे वागायला बांधलेली नाहीस.” आमच्या माहितीतील कित्येक हिंदू मांस व मद्य घेत असत, तेही सांगितले. परंतु तिचा निर्धार टळेना. शेवटी ती म्हणाली, “मला येथून परत घेऊन चला.”

मला फार समाधान वाटले. घेऊन जाण्याची भीती वाटली, पण निश्चय करून टाकला. डॉक्टरला पत्नीचा निश्चय कळविला. डॉक्टर रागावून म्हणाले, नतुम्ही तर घातकी पती दिसता! असल्या दुखण्यात त्या बिचारीपाशी असली गोष्ट काढताना तुम्हाला शरम तरी कशी नाही वाटली? मी तुम्हाला सांगतो की, तुमची पत्नी येथून हलविण्यासारख्या स्थितीत नाही. यत्किंचितही हिसके सहन करण्यासारखे तिचे शरीर राहिलेले नाही. रस्त्यातच तिचा प्राण गेला तर मला आश्चर्य वाटणार नाही. इतक्याही उपर तुम्ही हट्टच चालविणार असाल, तर तुमचे तुम्ही मुखत्यार आहा. सार देण्याची मला मोकळीक नसेल, तर त्यांना एक रात्रभरही आपल्या घरात ठेवण्याची जबाबदारी मी स्वीकारणार नाही.”

त्यामुळे आम्ही लगेच निघण्याचे नक्की केले. पाऊस झिमझिम पडत होता. स्टेशन दूर होते. डरबन ते फिनिक्स आगगाडी व फिनिक्स स्टेशनच्या पुढे सुमारे अडीच मैल पायी जावयाचे होते. धोका तर भरपूर होता. पण ईश्वर साहाय्य करणारा आहे अशी मी मनाची समजूत केली. मी एक मनुष्य अगोदर फिनिक्सला पाठविला. फिनिक्समध्ये आमचेपाशी 'हॅमक' होते. हॅमक म्हणजे जाळीदार कापडाची झोळी किंवा पाळणा. त्याची टोके बांबूला बांधली म्हणजे रोग्याला त्याच्यामध्ये सुखाने झुलत राहता येते. वेस्टना निरोप पाठविला होता की, ते हॅमक, एक बाटली गरम दुधाची, एक बाटली गरम पाण्याची आणि कस्तूरबाईला हॅमकमध्ये उचलून नेण्यासाठी सहा माणसे एवढे घेऊन त्यांनी फिनिक्स स्टेशनावर यावे. दुसरी आगगाडी निघण्याची वेळ झाली तेव्हा मी रिक्शा मागविली, आणि त्या भयंकर स्थितीतच पत्नीला तिच्यामध्ये बसवून मी स्टेशनचा रस्ता धरला.

पत्नीला मी धीर देण्याची जरूरच नव्हती, उलट तिनेच मला धीर देऊन म्हटले, “मला काही व्हायचे नाही. तुम्ही काळजी करू नका.”

हाडांच्या त्या सापळ्याचे वजन विशेष नव्हतेच. अन्न जात नसे. गाडीच्या डब्यापर्यंत पोचण्यासाठी स्टेशनच्या विशाल प्लॅटफॉर्मवरून दूरपर्यंत चालत जायचे होते. तेथे रिक्षा जाण्यासारखी नव्हती. मी तिला उचलून घेऊन डब्यापर्यंत गेलो. फिनिक्स स्टेशनवर ती झोळी आलीच होती. तीतून आम्ही दुखणाइताला त्रासाशिवाय उचलून नेले. तेथे केवळ पाण्याच्या उपचारांनी शरीर हळूहळू सुधारत गेले.

४८. घरात सत्याग्रह

जेलचा पहिला अनुभव मला १९०८ साली मिळाला. त्या मुदतीत मला दिसून आले की, जेलमध्ये कैद्यांकडून पाळविले जाणारे कित्येक नियम संयमी किंवा ब्रह्मचारी इसमाने स्वखुषीने पाळण्यासारखे आहेत. उदाहारणार्थ, कैद्यांनी सूर्यास्तापूर्वी पाच वाजेपर्यंत जेवून घेतले पाहिजे. त्यांना - हिंदी व त्याचप्रमाणे हबशी कैद्यांना - चहा किंवा कॉफी मिळत नसे. मीठ खायचे झाल्यास निराळे घ्यायचे. स्वादासाठी काहीच खायचे नाही. मी जेव्हा जेलच्या डॉक्टरपाशी हिंदी कैद्यांसाठी 'करी पावडर'ची मागणी केली आणि मीठ स्वयंपाक करतानाच घालायला सांगितले, तेव्हा ते म्हणाले, "येथे तुम्ही लोक स्वाद चाखण्यासाठी आला नाही. आरोग्याच्या दृष्टीने करी पावडरची बिलकुल जरूर नाही. आरोग्याच्या दृष्टीने मीठ वर घेतले काय किंवा स्वयंपाक करताना घातले काय दोन्ही एकच."

पुष्कळ खटपट करून तिथल्यापुरता आम्ही अखेरीला पाहिजे तसा फेरफार करवून घेऊ शकलोही; पण केवळ संयमाच्या दृष्टीने विचार करता दोन्ही निर्बंध छानदारच होते. अशा तऱ्हेचे मारून मुटूकून लादलेले निर्बंध उपयोगाचे होत नाहीत, परंतु स्वेच्छापूर्वक स्वीकारलेले असले निर्बंध फार हितकारक होतात. म्हणून तुरुंगातून सुटल्यानंतर लगेच मी तसे फेरफार करून टाकले. होता होईल तो चहा घेण्याचे बंद केले आणि संध्याकाळी लवकर जेवण्याची सवय पाडली, जी आजला स्वाभाविक होऊन गेली आहे.

पण असाही एक प्रसंग घडला की, त्यामुळे मी मिठाचाही त्याग केला. हा त्याग जवळ जवळ दहा वर्षेपर्यंत अखंडपणे टिकून राहिला होता. अन्नाहारासंबंधीच्या कित्येक पुस्तकांत वाचले होते की, माणसाला मीठ खाणे आवश्यक नाही व ते न खाणाऱ्यांचा आरोग्याच्या दृष्टीने फायदाच होतो. ब्रह्मचाऱ्याचा त्यापासून फायदा होईल हे माझ्या लक्षात आलेच होते. ज्याचे शरीर दुबळे असेल त्याने कडधान्य खाऊ नये, असे मी वाचले होते; व माझा अनुभवही तसाच होता. दोन्ही वस्तू मला प्रिय होत्या.

मागच्या शस्त्रक्रियेनंतर कस्तुरबाईचा रक्तस्राव काही काळ बंद झाला खरा, पण तो परत उलटला व तो काही केल्या बंद होईना. निव्वळ पाण्याच्या उपचारांनी काही होईना. पत्नीला माझ्या उपचारांबद्दल विशेष आस्था वाटत होती असे नाही, पण त्यांच्याबद्दल तिरस्कारही वाटत नव्हता. दुसरी औषधे पाहिजेत असा तिचा आग्रह नव्हता. म्हणून जेव्हा माझे इतर उपचार व्यर्थ गेले तेव्हा मी तिची मीठ व कडधान्य सोडण्याबद्दल विनवणी केली. पुष्कळ समजूत घालून पाहिली; माझ्या सांगण्याच्या पुष्ट्यर्थ काही मजकूर वाचून दाखविला. पण ती ऐकेना. शेवटी तिने सांगितले, “कडधान्य आणि मीठ सोडायला तुम्हाला कोणी सांगितले तर तुम्हीसुद्धा सोडणार नाहीत.” मला वाईट वाटले आणि हर्षही झाला. माझे प्रेम दर्शविण्याची मला संधी मिळाली. त्या हर्षाच्या भरात मी लगेच म्हटले, “तुझी समजूत चुकीची आहे. मला दुखणे आले आणि वैद्याने हीच काय, पण दुसरी कोणतीही वस्तू सोडायला सांगितली तर अवश्य सोडून देईन. पण ते राहू द्या. मी कडधान्य व मीठ एक वर्षापुरती सोडली. तू सोड किंवा न सोड, त्याचा माझ्या निश्चयाशी संबंध नाही.”

पत्नीला अतिशय पश्चाताप झाला. ती वरमून बोलली, “मला क्षमा करा. तुमचा स्वभाव माहीत असूनही बोलण्याच्या भरात मी बोलून गेले. आता मी तर मीठ, कडधान्य खाणार नाहीच, पण तुम्ही आपला शब्द परत घ्या. ही मला बेसुमार शिक्षाच केलीत असे म्हटले पाहिजे.”

मी म्हटले, “तू मीठ, कडधान्य सोडशील तर फारच चांगले. मला खात्री आहे की त्यापासून तुला फायदाच होईल; पण केलेली प्रतिज्ञा मला बदलता येणार नाही. माझा झाला तरी फायदाच होणार. कोणत्याही निमित्ताने माणसाने संयम पाळला तर त्यापासून त्याला लाभच आहे. यासाठी तू मला आग्रह करू नकोस. शिवाय माझी मला परीक्षा होईल, आणि त्या दोन वस्तू सोडण्याचा तू जो निश्चय केला आहेस, त्या तुझ्या निश्चयाला चिकटून रहाण्याच्या कामी तुलाही मदत मिळेल.”

एवढे सांगितल्यानंतर माझी आणखी समजूत घालण्याचा प्रयत्न राहिला नाही. “तुम्ही म्हणजे पक्के हट्टी. कोणी सांगितलेले ऐकायचेच नाही,” असे म्हणून थोडे अश्रू ढाळत ती शांत

राहिली. याला मी सत्याग्रह या नावाने संबोधू इच्छितो. माझ्या जीवनांतील मधुर स्मरणांपैकी एक आहे अशी माझी समजूत आहे. यानंतर कस्तुरबाईची तब्येत खूप सुधारली.

मीठ व कडधान्ये सोडण्याचे प्रयोग मी इतर जोडीदारांवरसुद्धा खूप केले व दक्षिण आफ्रिकेत तरी त्यांचे परिणाम चांगलेच दिसून येत असत. दोन्ही वस्तू सोडण्यासंबंधी वैद्यकीय दृष्टीने दुमत असू शकेल; पण संयमनाचे दृष्टीने दोन्ही वस्तूंचा त्याग हितावहच आहे याबद्दल मला बिलकुल शंका नाही. भोगी इसमाहून संगमी इसमाचा आहार भिन्न असणार, वेगळा असणार; त्यांचे मार्गच निरनिराळे झाले पाहिजेत.

४९. संयमाकडे

यापुढे आहारातील कित्येक फेरफार ब्रह्मचर्याच्या दृष्टीने होत गेले. त्यातील पहिला फेरफार म्हणजे दूध सोडण्याचा. हा १९१२ साली टॉलस्टॉय फार्ममध्ये घडून आला. एवढ्या त्यागानेही मनाचे समाधान झाले नाही. थोड्याच दिवसांनी फक्त फलाहाराचा प्रयोग करण्याचा मी निश्चय केला. फलाहारामध्येसुद्धा जे फळ स्वस्तात स्वस्त मिळेल, त्यावरच चालविण्याचा विचार होता.

दूध व कडधान्ये सोडून फलाहाराचा प्रयोग सुरु केला त्याच सुमाराला संयमाच्या दृष्टीने उपवासही सुरू केले.

उपवास व एक वेळ भोजन यांमध्येही इतर आश्रमवासी मला सोबत करू लागले. त्याचा परिणाम चांगलाच झाला, असे मी मानतो. संयमाचा परिणाम प्रत्येकाच्या हृदयावर किती झाला, प्रत्येकाच्या विषयवासना आवरण्याच्या कामी उपवासांनी किती हातभार लावला, हे मी नक्की सांगू शकत नाही, पण माझ्यावर तरी आरोग्याच्या व विषयत्यागाच्या दृष्टीनी चांगलाच परिणाम झाला, असा माझा अनुभव आहे.

इंद्रियनिग्रहाच्या हेतूने केलेल्या उपोषणाचा संयमाच्या कामी उपयोग होईल. कित्येक मित्रांचा असाही अनुभव आहे की, उपोषणाच्या अखेरीला विषयेच्छा व स्वाद अधिक तीव्र होतात. याचा अर्थ असा की, उपवासाच्या मुदतीत विकार दाबण्याची व स्वाद जिंकण्याची सतत भावना असेल, तरच त्याचे शुभ फळ मिळेल. गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायातील श्लोक या बाबतीत फार मननीय आहे :

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्ष रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते । ।

उपवासी माणसाचे विषय (उपवासाच्या मुदतीपुरते) शमन पावतात, त्यांच्याविषयीची वासना जात नाही. रस तर ईश्वरदर्शनानेच – ईश्वरप्रसादानेच शांत होतो.

सारांश की, उपवास वगैरे संयमी इसमाच्या मार्गामध्ये साधन या नात्याने आवश्यक आहेत. पण तेवढ्याने सर्व काही भागले असे नाही. आणि जर शारीरिक उपवासाबरोबर मनाचा उपवास नसेल, तर तो दंभच म्हणावा लागेल व नुकसानकारक होईल.

आत्म्याचे शिक्षण हा एक स्वतंत्रच विषय आहे, हे मला टॉलस्टॉय आश्रामांतील मुलांना शिकवू लागण्यापूर्वीच कळून चुकले होते. आत्म्याचा विकास करणे म्हणजे शील बनविणे, ईश्वराचे ज्ञान मिळविणे, आत्मज्ञान प्राप्त करून घेणे. हे ज्ञान मिळविण्यासाठी मुलांना खूपच मदत पाहिजे; आणि त्याखेरीजचे इतर ज्ञान व्यर्थ आहे. हानिकारकही होण्याचा संभव आहे, असे मला वाटत होते.

असे आत्मिक शिक्षण द्यायचे कसे? मुलांना मी भजने सांगत असे, नीतीची पुस्तके वाचून दाखवित असे. पण तेवढ्यावर संतोष होईना. मुलांशी सहवास घडू लागला तसतसे माझ्या लक्षात आले की, हे ज्ञान पुस्तकांमार्फत देता यायचे नाही. शारीरिक शिक्षण शरीराच्या कसरतीने देता येते, बौद्धिक शिक्षण बुद्धीच्या कसरतीने, त्याचप्रमाणे आत्मिक शिक्षणसुद्धा आत्म्याच्या कसरतीनेच देता येणार: आत्म्याची कसरत शिक्षकाच्या वर्तनानेच प्राप्त होणार. म्हणून युवक हजर असोत किंवा नसोत, सदासर्वदा शिक्षकाने सावधान राहिले पाहिजे.

दूर लंकेमध्ये बसूनही शिक्षक आपल्या वर्तनाने शिष्याच्या आत्म्याला हलवू शकेल. मी खोटे बोलत गेलो आणि स्वतःच्या शिष्यांना मात्र सच्चा बनविण्याचा प्रयत्न केला, तर तो व्यर्थच जायचा. भित्रा शिक्षक शिष्यांना शौर्य शिकवू शकणार नाही. व्यभिचारी शिक्षक शिष्यांना संयम कसा शिकवणार? मी मनाशी ठरविले की, मी माझ्यापाशी असलेले तरुण मुलगे व मुली यांना वस्तुपाठरूप होऊन राहिले पाहिजे. अशा तऱ्हेने माझे शिष्यच माझे शिक्षक बनले. स्वतःसाठी नाही तर त्यांच्यासाठी तरी मला चांगले झाले पाहिजे व चांगले राहिले पाहिजे, हे माझ्या ध्यानात आले. टॉलस्टॉय आश्रमातील माझा बहुतेक संयम या मुलामुलींच्यामुळेच झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही.

५०. वकिलीसंबंधीची काही स्मरणे

वकिलीच्या धंद्यात खोटे बोलल्याशिवाय चालायचेच नाही, असे मी विद्यार्थीदशेत असतानाही ऐकत असे. मला तर खोटे बोलून प्रतिष्ठाही मिळवायची नव्हती किंवा धनही कमवायचे नव्हते. त्यामुळे त्या गोष्टीचा माझ्या मनावर परिणाम होत नसे.

अशीलाला सुरुवातीला सांगून टाकीत असे की, “तुमचा पक्ष खोटा असेल तर माझ्याकडे येऊ नका. साक्षीदाराला पढविण्याचे काम माझ्याकडून घडेल अशी कधीही आशा बाळगू नका.” शेवटी माझा लौकिक असा पसरला की खोटे खटले माझ्यापाशी येतच ना.

एक प्रसंग असा आला की, खटला चालू असतानाच माझ्या ध्यानात आले की, माझ्या अंशिलाने मला फसविले आहे व त्याचा पक्ष खोटा आहे. केस जोहान्सबर्गच्या मॅजिस्ट्रेटच्या कोर्टात चालू होती. पिंजऱ्यात उभा राहून उत्तरे देत असता तो लटपटू लागला. त्यावरून मी मॅजिस्ट्रेटला माझ्या पक्षकाराविरुद्ध निकाल सांगून खाली बसलो. प्रतिपक्षाचा वकील आश्चर्यचकीत झाला. मॅजिस्ट्रेट खूष झाला. पक्षकाराला मी दोष दिला. मी खोट्या फिर्यादी घेत नाही हे त्याला माहित होते; त्याने ती गोष्ट कबूल केली. मी विरुद्ध निकाल मागितला याबद्दल त्याला राग आला नाही असे मला वाटले. काही झाले तरी या वेळच्या माझ्या धंद्यावर कसलाच वाईट परिणाम झाला नाही आणि कोर्टात माझे काम सरळ झाले. मला असेही दिसून आले की, माझ्या या सत्यनिष्ठेमुळे वकीलबंधूंमध्येही माझी प्रतिष्ठा वाढली होती; आणि परिस्थिती विचित्र असताही त्यांपैकी कित्येकांचे प्रेम मी संपादन करू शकलो होतो.

वकिली करीत असतेवेळी मी असाही आणखी एक प्रघात पाडला होता की, माझे अज्ञान मी अशिलापासून लपवून ठेवीत नसे किंवा वकिलापासूनही लपवीत नसे. जेथे म्हणून माझी मती चालेनाशी होई तेथे मी अशिलांना इतर वकिलांकडे जायला सांगत असे; किंवा मला ठेवायचाच असल्यास अधिक अनुभवी वकिलांचा सल्ला घेऊन काम चालवायला सांगत असे. या प्रांजळपणामुळे मी अशिलांचे अगाध प्रेम व विश्वास संपादू शकलो होतो.

माझे अशील व मित्र, पारसी रुस्तमजी यांवर एकदा मोठी आपत्ती ओढवली. ते मजजवळ स्वतःच्या व्यवहारासंबंधीही पुष्कळ गोष्टी सांगत असत; पण एक गोष्ट त्यांनी माझ्यापासून लपवून ठेविली होती. पारसी रुस्तमजी जकातीची चोरी करीत असत. मुंबई—कलकत्त्याहून माल मागवित त्याबाबतीत, ही चोरी होत असे. सर्व अंमलदारांशी त्यांचे बरे असे, त्यामुळे त्यांच्याविषयी कोणी शंका घेत नसे. ते जे आकडे हजर करीत, त्यावर जकातीची आकारणी होत असे. असेही काही अंमलदार असावे की, जे त्यांच्या चोरीकडे डोळेझाक करीत असतील. पारसी रुस्तमजींची चोरी पकडली गेली.

ते माझ्याकडे धावून आले. डोळ्यांतून अश्रू गळत आहेत असे पारसी म्हणतात, “भाई, मी तुम्हाला फसविले आहे. माझे पाप आज उघडकीला आले. मी जकातीची चोरी केली आहे. आता माझ्या नशिबी तुरुंगच लिहिलेला आहे. आणि माझी राखरांगोळी होणार. या संकटातून तुम्हीच एक मला बचावू शकाल.”

मी धीर देऊन म्हटले, “माझी रीत तुम्हाला माहितच आहे. सोडविणे न सोडविणे ईश्वराच्या हाती आहे. गुन्हा कबूल करून सोडविता येईल तरच मी सोडवू शकणार.”

त्या भल्या पारशाचे तोंड उतरले.

“पण मी तुमच्यापाशी कबूल केले एवढ्याने भागणार नाही?” शेठ रुस्तमजी म्हणाले.

गुन्हा तर तुम्ही सरकारचा केला. माझ्यापाशी कबूल करून काय होणार?” मी हलक्या आवाजात जबाब दिला.

मी फोड करून सांगितले, “माझ्या समजुतीने हा खटला कोर्टात जाण्याच्या लायकीचा नाही. खटला करणे न करणे जकातीच्या अंमलदारीच्या हाती आहे. त्यालाही सरकारच्या मुख्य वकिलाच्या सल्ल्याप्रमाणे चालावे लागणार. मी दोघांनाही भेटायला जाण्यास तयार आहे. ते ठरवतील तो दंड आपण कबूल करावा असे मला वाटते. बहुधा ते कबूल होतील. पण नाहीच झाले, तर तरुंगासाठीही तयार राहिले पाहिजे. माझी तर समजूत आहे की, लाज तुरुंगात जाण्यात

नाही, तर चोरी करण्यात आहे. ज्याची लाज वाटायची ती गोष्ट तर होऊनच गेली आहे. तुरुंगात जावे लागले, तर ते प्रायश्चित्त घडले असे समजा. खरे प्रायश्चित्त अतःपर जकातीची चोरी न करण्याची प्रतिज्ञा करणे हेच होय.”

हे सर्व रुस्तमजी शेठ बरोबर समजू शकले असे मी सांगू शकत नाही. ते धीराचे मनुष्य होते; या वेळी त्यांचा धीर सुटला. त्यांची प्रतिष्ठा जाण्याचा प्रसंग आला होता; आणि कदाचित त्यांनी स्वतःच्या कष्टाने प्राप्त केलेली समृद्धी उध्वस्त झाली तर?

मी या खटल्यात विनवण्या करण्याची आपली सर्व शक्ती खर्च केली. मी अधिकाऱ्याला भेटलो. निर्भयपणे चोरीसंबंधीची सर्व हकीकत त्याला सांगितली. हिशेबाच्या सर्व वह्या दाखवतो म्हणून सांगितले आणि पारसी रुस्तमजींना वाटत असलेल्या पश्चात्तापाचीही हकीकत सांगितली.

“पारसी रुस्तमजींना कोर्टात खेचण्याबद्दल तुमच्याकडून आग्रह धरला गेला नाही म्हणजे मला पुरे,” मी म्हटले.

त्या अंमलदारापासून अभयदान मळवून मी सरकारी वकिलाशी पत्रव्यवहार चालविला. त्यांना भेटलोही. सत्याबद्दल मला वाटणारी चाड त्यांच्या ध्यानात आली हे मला सांगितले पाहिजे. मी यत्किंचितही आडपडदा ठेवलेला नाही, हे मी त्यांच्यापाशी सिद्ध करू शकलो.

रुस्तमजींवर खटला झाला नाही. त्यांनी कबूल केलेल्या जकातचोरीच्या दुप्पट रक्कम घेऊन खटला काढून घेण्याचा हुकूम झाला. रुस्तमजींनी स्वतःच्या जकातचोरीची हकीकत लिहून काढून तसबिरीत बसविली व आपले वारस आणि बरोबरीचे व्यापारी यांनी बोध घ्यावा यासाठी ती आपल्या कचेरीत टांगून ठेवली.

५१. सत्याग्रहाचा जन्म

झुलू 'बंडा'ची इंग्रजी नोकरी पूर्ण करून मी मित्रांना भेटायला फिनिक्समध्ये आलो. सर्वाना भेटून जोहान्सबर्ग पोचलो. तेथे २२ ऑगस्ट १९०६ रोजी ट्रान्सवाल सरकारच्या गॅझेटमध्ये कायदेमंडळात समाविष्ट होणाऱ्या बिलचा मसुदा वाचला. जसजशी बिलाची कलमे मी वाचीत गेलो तसतसा माझ्या अंगाला कंप सुटला. जर हे बिल पास झाले आणि हिंदी लोकांनी मान्य केले तर दक्षिण आफ्रिकेतून हिंदी जमातींची मुळेच उखडली जातील असे मला वाटले. या बिलानुसार, ट्रान्सवालात राहण्याचा हक्क बाळगणाऱ्या प्रत्येक हिंदी स्त्री-पुरुषाने आणि आठ वर्षे किंवा त्यावरील वयाच्या मुला-मुलीने एशियाटिक कचेरीत आपली नावे नोंदवून परवाने मिळविले पाहिजेत. हे परवाने घेताना जुने परवाने सरकारी अधिकाऱ्याकडे देऊन पाहिजेत. नोंद करण्याकरीता करावयाच्या अर्जात आपले नाव, गाव, जात, वय वगैरे दिली पाहिजेत. नोंद करणाऱ्या अधिकाऱ्याने अर्जदाराच्या शरीरावरील मुख्य खुणा टिपून घ्याव्यात. अर्जदाराच्या सगळ्या बोट्यांचे आणि अंगठ्याचे ठसे घ्यावेत. ठरवून दिलेल्या मुदतीच्या आत जे हिंदी स्त्री-पुरुष याप्रमाणे अर्ज करणार नाहीत त्यांचा ट्रान्सवालात राहण्याचा हक्क रद्द होईल. अर्ज न करणे हा कायदेशीर गुन्हा गणला जाईल. त्या गुन्हाकरिता तुरुंगाची शिक्षा मिळू शकेल, दंड होऊ शकेल किंवा कोर्टाच्या मर्जीप्रमाणे हद्दपारीसुद्धा होऊ शकेल. जे परवाने अर्जदाराला देण्यात येतील ते कोणत्याही पोलीस अधिकाऱ्यापुढे जेव्हा आणि जेथे मागण्यात येतील तेव्हा आणि तेथे हजर केलेच पाहिजेत. सार्वजनिक रस्त्याने जाणाऱ्या कोणाही माणसाकडे या परवान्याची मागणी केली जाईल. परवाने तपासण्यासाठी सरकारी अधिकारी घरातसुद्धा प्रवेश करू शकतील. अशा प्रकारचा कायदा दुनियेच्या कोणत्याही भागात स्वतंत्र माणसांच्या बाबतीत असलेला माझ्या तरी माहितीत नाही.

दुसऱ्या दिवशी पुढारी हिंदी मंडळींना गोळा करून मी त्यांना हा कायदा अक्षर न् अक्षर समजावून दिला. त्या बिलाचा परिणाम जसा माझ्यावर झाला होता, तसाच त्यांच्यावरही झाला.

या बिलाचे गांभीर्य सर्वांच्या लक्षात आले आणि सर्वांनी ठराव केला की, एक जाहीर सभा भरवावी.

११ सप्टेंबर १९०६ रोजी सभा भरली. सभेत जे ठराव मांडले गेले त्यात एक चौथाच ठराव महत्त्वाचा होता. त्याचा सारांश असा होता की, या बिलाच्या विरुद्ध सर्व उपाय अजमावूनसुद्धा जर ते पास झाले तर हिंदी लोकांनी त्याला शरण जायचे नाही आणि शरण न गेल्यामुळे जी जी दुःखे येतील, ती सर्व सहन करायची.

या चळवळीला काय नाव देता येईल हे आम्हा कोणाला कळत नव्हते. मगनलाल गांधींनी सदाग्रह हे नाव सुचविले. कारण हा आग्रह 'सद् म्हणजे शुभ' आहे. मला ते नाव पसंत पडले, तरी त्या नावात ज्याचा मला अंतर्भाव व्हावा असे वाटत होते ते येत नव्हते. म्हणून मी 'द्' चा 'त्' करून त्याला 'य' जोडला व 'सत्याग्रह' नाव बनविले. सत्यामध्ये शांतीचा समावेश होतो असे मानून कोणत्याही वस्तूचा आग्रह धरल्याने त्यातून बळ उत्पन्न होते म्हणून आग्रहात बळाचा अंतर्भाव केला व हिंदी चळवळीला 'सत्याग्रह' म्हणजेच सत्य आणि शांती यामधून निपजणाऱ्या बळाचे नाव देऊन ते प्रसिद्ध करण्याला सुरुवात केली. आणि तेव्हापासून 'पॅसिव्ह रिझिस्टन्स' शब्दाचा प्रयोग या लढ्याच्या संबंधी उल्लेख करताना बंड केला.

५२. कैद

ट्रान्सवालच्या कायदेमंडळात २१ मार्च १९०७ रोजी एशियाटिक रजिस्ट्रेशन खर्डा एकमताने सादर झाला. हा कायदा १ जुलै, १९०७ पासून लागू होत असल्याचे जाहीर करण्यात आले होते आणि हिंदी लोकांनी ३१ जुलैच्या अगोदर परवाने काढण्याकरिता अर्ज करावेत असा हुकूम होता.

१९०७ सालच्या जुलैची पहिली तारीख आली. परवाना काढण्याच्या कचेऱ्या उघडल्या. जमातीचा हुकूम होता की, प्रत्येक कचेरीवर उघडपणे निरोधन करावे, म्हणजे, म्हणजे कचेरीला जाण्याच्या रस्त्यांवर स्वयंसेवकांना ठेवावे आणि त्यांनी कचेरीत जाणाऱ्या भित्र्या लोकांना कायद्यापुढे मान तुकविण्याने होणाऱ्या नुकसानीपासून सावध करावे.

अथांग मेहनत केल्यानंतरसुद्धा जेव्हा एशियाटिक ऑफिसला पाचशेहून अधिक नावे मिळू शकली नाहीत, तेव्हा काही जणांना का होईना पकडले पाहिजे असे एशियाटिक अधिकाऱ्यांनी ठरविले. जर्मिस्टन या जोहान्सबर्गच्या एका उपनगरात पुष्कळ हिंदी लोक राहात होते. त्यात रामसुंदर पंडित नावाचा एक हिंदी गृहस्थ होता. त्याने ठिकठिकाणी भाषणे केली. कित्येक विघ्नसंतोषी हिंदी लोकांनी एशियाटिक ऑफिसला कळविले की, जर रामसुंदर पंडित याला पकडले तर जर्मिस्टनमधले पुष्कळ हिंदी एशियाटिक ऑफिसातून परवाने घेतील. या लोभाला बळी पडल्यावाचून त्या ऑफिसचा अधिकारी कसा राहणार? रामसुंदर पंडितला पकडण्यात आले. अशा प्रकारची ही पहिलीच केस असल्यामुळे सरकारात आणि जमातीतही खूप खळबळ उडाली. जमातीने त्याचा तुरुंगात जाण्याचा दिवस मोठ्या धामधुमीने पाळला. कोणी हताश झाले नाही, उलट उत्साह वाढला. तुरुंगात जायला शेकडो उत्सुक झाले. एशियाटिक ऑफिसची अपेक्षा सफल झाली नाही. जर्मिस्टनचे हिंदी लोकसुद्धा परवाने घ्यायला गेले नाहीत. लाभ जमातीलाच झाला.

पण रामसुंदरचे नाणे बद्द निघाले. जो व्यसनी आहे असा माणूस, कितीही मिष्टान्ने मिळाली तरी, तुरुंगातील एकान्तवास व काही ना काही बंधने काय सहन करू शकणार? तेच रामसुंदर

पंडित याचे झाले. जमातीकडून आणि तुरुंगाच्या अंमलदाराकडून खूप खुशामत होत असतानासुद्धा त्याला तुरुंग अवघड वाटला आणि त्याने ट्रान्सवालला व लढ्याला कायमचा रामराम ठोकून अंधारात बुडी मारली.

परंतु रामसुंदरचा हा सारा इतिहास त्याचा दोष दाखविण्याकरीता मी येथे दिला नाही, तर त्यात जो गूढार्थ आहे तो दाखविण्याकरिताच तो इतिहास मी नमूद केला आहे. प्रत्येक शुद्ध लढ्याचा पुढाकार घेतलेल्यांचे हे कर्तव्य आहे की, त्यांनी शुद्ध माणसांनाच शुद्ध लढ्यात दाखल करून घेतले पाहिजे.

एशियाटिक ऑफिसच्या अंमलदारांनी विचार केला की, जोपर्यंत विशिष्ट पुढाऱ्यांना आपण पकडत नाही तोपर्यंत लढ्याचा जोर कमी होणारच नाही. म्हणून १९०७ च्या डिसेंबर महिन्यात काही पुढाऱ्यांना कोर्टात हजर राहण्याची नोटीस मिळाली. ठरविलेल्या दिवशी, शनिवार २८ डिसेंबर १९०७ रोजी, हजर राहिलेल्यांना पुढीलप्रमाणे नोटीशीचा जबाब द्यायचा होता : कायद्याप्रमाणे तुम्ही परवाने काढायला पाहिजे होते, तरी तुम्ही ते काढले नाहीत. याकरिता अमुक मुदतीत तुम्ही ट्रान्सवालची हद्द सोडावी असा हुकूम का देऊ नये?

सर्वांचे खटले वेगळे वेगळे चालविण्यात आले. मॅजिस्ट्रेटने काहींना ४८ तासांत आणि काहींना सात किंवा चौदा दिवसात ट्रान्सवाल सोडून जाण्यास फर्माविले. हुकूमाची मुदत १० जानेवारी १९०८ रोजी पूर्ण होत होती. त्याच दिवशी आम्हाला शिक्षा फर्मावली जाण्यासाठी कोर्टात हजर राहण्याचा हुकूम होता. आम्हाला कोणाला काही बचाव तर कारायचाच नव्हता. कायद्याप्रमाणे आम्ही परवाने काढले नाहीत म्हणून घालून दिलेल्या मुदतीत ट्रान्सवालची हद्द सोडून जावी या मॅजिस्ट्रेटच्या हुकूमाचा सविनय भंग करण्याचा गुन्हा सर्वजण कबूल करणार होते.

मी कोर्टापुढे लहानशी कैफीयत करण्याची परवानगी मागितली आणि ती मला मिळाली ही. मी म्हटले, “माझ्या आणि माझ्यानंतरच्या खटल्यात भेद करणे अवश्य आहे. आताच प्रिटोरियाहून मला बातमी मिळाली की, तेथे माझ्या देशबांधवांना तीन महिन्यांची सक्त मजुरीची

कैद आणि मोठ्या रकमेचा दंड, आणि तो भरला नाही, तर आणखी तीन महिन्यांची सक्त मजुरी, अशी शिक्षा करण्यात आली आहे. त्यांनी जो गुन्हा केला आहे त्याहून मोठा गुन्हा मी केला आहे. म्हणून मॅजिस्ट्रेटसाहेबांनी मला जास्तीत जास्त मोठी शिक्षा कारावी." परंतु मॅजिस्ट्रेटने माझे मागणे लक्षात न घेता मला दोन महिन्यांची साध्या कैदेची शिक्षा दिली.

दुसऱ्या की तिसऱ्याच दिवसापासून सत्याग्रही कैदी भरू लागले. त्यांनी आपण होऊन पकडून घेतले होते. त्यातले पुष्कळजण फेरी करणारेच होते. आम्ही पकडले गेल्यानंतर तुरुंग भरून टाकायचा असा ठराव जमातीने केला होता. फेरीवाल्यांनी त्यात पुढाकार घेतला. त्यांना पकडणेही सोपे होते. फेरीचे परवाने दाखविले नाहीत की पकडले जायचे. असे पकडून घेऊन एका आठवड्याच्या आत १०० हून जास्त सत्याग्रही कैदी म्हणून आले. आणि नित्य थोडेबहुत येतच राहिल्याने आम्हाला वृत्तपत्र न घेताच वृत्तपत्र मिळाल्यासारखे झाले. जेव्हा खूप सत्याग्रही पकडले जाऊ लागले, तेव्हा त्यांना सक्त मजुरीची कैद मिळू लागली.

जोहान्सबर्गच्या या तुरुंगात साध्या कैद्यांना आहारात सकाळी मक्याच्या पिठाची लापशी मिळायची. त्यात मीठ नसायचे, पण प्रत्येक कैद्याला थोडेसे मीठ वरून देण्यात येई. दुपारी बारा वाजता पावशेर भात, वरून मीठ, एक औंस तूप आणि पावशेर डबल रोटी, संध्याकाळी मक्याच्या पीठाची लापशी आणि त्याबरोबर थोडी भाजी—मुख्यत्वे बटाट्याची. ते लहान असले तर दोन, मोठे असले तर एक. या आहाराने कोणाचे पोट भरायचे नाही. तांदूळ फार मऊ शिजवीत. तिथल्या डॉक्टरकडे थोड्याशा मसाल्याची मागणी केली. हिंदुस्तानच्या तुरुंगातही तो मिळतो असे सुचविले. "हे हिंदुस्तान नव्हे," आणि "कैदेत जिभेचे चोचले चालत नसतात म्हणून येथे मसालाही नसतो" असे कडक उत्तर मिळाले. डाळीची मागणी केली, कारण सदर आहारात स्नायूंना पोषक असे काहीच नसते असे आम्ही म्हटले, तेव्हा डॉक्टर म्हणाले, "कैद्यांनी डॉक्टरी विषयाच्या चर्चेत पडण्याचे कारण नाही. स्नायूंना पोषण देणारे अन्न तुम्हाला देण्यात येते, कारण आठवड्यातून दोन वेळा मक्याच्या ऐवजी संध्याकाळी उकडलेले वाल देण्यात येतात." आठवड्यात किंवा

पंधरवड्यांत वेगवेगळे गुण असणारे अन्न वेगळ्या वेगळ्या वेळी एकदम घेऊन जर माणसाचा कोठा त्यातली सत्त्वे शोषून घेऊ शकत असता, तर डॉक्टरांचे म्हणणे बरोबर होते.

या प्रमाणे तरुंगात एक पंधरवडा गेला असेल तेवढ्यात नवे येणारे बातम्या आणू लागले की, सरकारशी समेट करण्याची काही मसलत चालली आहे. या खड्यांचे तात्पर्य असे होते, की हिंदी लोकांनी आपले परवाने बदलून घेणे त्यांच्या मर्जीवर ठेवावे. जर हिंदी प्रजेपैकी बहुतांश लोक स्वखुषीने परवाने घेतील, तर सरकार खुनी कायदा रद्द करील.

जनरल स्मट्सना भेटण्यासाठी मला प्रिटोरियाला घेऊन जाण्यात आले. चर्चेनंतर मी. सुचविलेल्या बदलांसह समेटाचा मसुदा त्यांनी स्वीकारला. कैद्यांना सोडून देण्यात आले. मी देशवासियांना समेटाच्या अटी समजावून सांगितल्या.

५३. आघात

दहा बोटाने ठसे देण्याला मी संमती दर्शविल्याबद्दल कितीतरी पठाण माझ्यावर रागावले होते. ता. १०-२-१९०८ च्या सकाळी आम्ही परवाने काढून घेण्याकरिता जायला तयार झालो. लोकांनी परवाने काढण्याचे काम झटपट संपवायचे आहे हे लोकांना पुष्कळ समजविण्यात आले होते. आणि पहिल्या दिवशी पुढाऱ्यांनीच सर्वांच्या अगोदर परवाने काढून घ्यावेत असेही ठरले होते. त्यात हेतू लाज मोडण्याचा, एशियाटिक अधिकारी आपले काम सौजन्यपूर्वक करताहेत की नाही ते पाहण्याचा आणि त्या कामावर एकंदरीत देखरेख राहावी हा होता. माझे ऑफिस हेच सत्याग्रहाचे ऑफिस होते. तेथे मी पोचलो तो ऑफिसच्या भिंतींच्या बाहेरच्या बाजूला मीर आलमला आणि त्याच्या इतर सोबत्यांना पाहिले. मीर आलम माझा जुना अशील होता. आपल्या सर्व कामात तो माझा सल्ला घेत असे. तो सहा फुटांच्यावर उंच होता, भरदार अंगाचा आणि मजबूत हाडापेराचा होता. आज पहिल्याप्रथमच मी मीर आलमला ऑफिसच्या आत बसण्याऐवजी बाहेर असलेला पाहिले आणि आमचे डोळे एकमेकांना भेटले तरी आज प्रथमच त्याने मला सलाम केला नाही. पण मी सलाम करतांच त्याने उलट सलाम केला. माझ्या शिरस्त्याप्रमाणे मी त्याला 'कैसे हो?' असे विचारले. त्याने 'अच्छा है' असे उत्तर दिले. पण आज त्याचा चेहरा नेहमीप्रमाणे आनंदी नव्हता. त्याच्या डोळ्यात क्रोध असल्याचे मला दिसले. माझ्या मनात मी त्याची नोंद घेतली. काही तरी होणार असाही अंदाज केला. मी ऑफिसात शिरलो. अध्यक्ष इसापमियां आणि इतर मित्रमंडळी आली आणि आम्ही एशियाटिक ऑफिसकडे रवाना झालो. सोबत मीर आलम आणि त्याचे सोबतीही होते.

एशियाटिक ऑफिसने घेतलेले ठिकाण 'वॉन ब्रुन्डिस स्क्वेअर' (चौका) मध्ये होते. चौकात जाताना मेसर्स आर्नोर्ट अँड गिब्सन यांच्या इमारतीच्या पलीकडे आम्ही पोचलो आणि एशियाटिक ऑफिस तीन एक मिनिटांच्या अंतरावर राहिले असेल तेवढ्यात मीर आलम माझ्याजवळ आला. त्याने मला विचारले, "कहाँ जाते हो?"

मी उत्तर दिले : “मैं दस उंगलियाँ देकर रजिस्टर निकलवाना चाहता हूँ: अगर तुम भी चलोगे तो तुम्हारी उंगलियाँ देने की जरूरत नहीं है. तुम्हारा रजिस्टर पहले निकलवाके मैं उंगलियाँ देकर मेरा निकालवाउंगा.”

इतके मी बोलतो आहे तोंच माझ्या डोक्यावर मागून एक काठीचा तडाखा बसला. 'हे राम' म्हणत मी बेशुद्ध होऊन पालथा पडलो. नंतर काय झाले त्याचे मला काही भान नव्हते. पण मीर आलमने आणि त्याच्या साथीदारांनी आणखी तडाखे लगावले आणि लाथाही मारल्या. त्यातले काही तडाखे इसापमियांनी व थंबी नायडूंनी आपल्या अंगावर घेतले. त्यामुळे इसापमियांनासुद्धा थोडा मार लागला तसा थंबी नायडूंनाही लागला. एवढ्यात आरडाओरडा झाला, येणारे—जाणारे गोरे जमा झाले. मीर आलम आणि त्याचे सोबती पळाले, पण त्यांना गोऱ्यांनी धरले. दरम्यान पोलीसही येऊन ठेपले. त्यांना पोलिसांच्या हवाली करण्यात आले. जवळच मि. जे. सी. गिब्सन यांचे ऑफिस होते तेथे मला उचलून नेले. थोड्या वेळाने मला शुद्ध आली तेव्हा माझ्या तोंडावर वाकलेल्या रेवरंड डोकना मी बघितले. त्यांनी मला विचारले, “कसे काय वाटते तुला?”

मी हसून म्हटले, “बरे आहे, पण माझे दात आणि बरगड्या दुखताहेत.” मी विचारले, “मीर आलम कुठे आहे?”

त्यांनी सांगितले, “त्याला पकडले आहे आणि त्याच्याबरोबरच्या इतरांनाही.”

मी म्हटले, “ते सुटले पाहिजेत.”

डोक म्हणाले, “ते सारे होईल. इथे तू एका परक्याच्या ऑफिसात पडलेला आहेस. तुझा ओठ फाटला आहे. पोलीस तुला इस्पितळात घेऊन जायला तयार आहेत, पण माझ्या घरी आलास तर मिसेस डोक आणि मी तुझी शक्य तितकी शुश्रूषा करू.”

मी म्हटले, “मला तुमच्याकडे घेऊन चला. पोलिसांच्या निरोपाबद्दल त्यांना माझे आभार कळवा. पण तुमच्या इथे येणे मला अधिक पसंत आहे हे त्यांना कळवा.”

एवढ्यात एशियाटिक ऑफीसर मि. चमनीही येऊन दाखल झाले. एका गाडीतून मला त्या सज्जन पाद्र्याच्याच्या घरी घेऊन गेले. त्यांचे घर स्मिट स्ट्रीटवर होते. डॉक्टरला बोलावले होते. दरम्यान मी एशियाटिक अमलदार मि. चमनी यांना म्हटले, “तुमच्या ऑफिसात येऊन बोटांचे ठसे देऊन पहिला परवाना आपण काढावा अशी माझी इच्छा होती. ती ईश्वराला मान्य नसावी. पण आता माझी तुम्हाला विनंती आहे की तुम्ही आताच सगळे कागद घेऊन यावे आणि मला रजिस्टर करून घ्यावे. माझ्या अगोदर दुसऱ्याची नोंद करू नये, अशी माझी इच्छा आहे.”

ते म्हणाले, “त्याची काय घाई आहे? आता डॉक्टर येतील. तुम्ही आराम करा. मागाहून सर्व काही होईल. दुसऱ्यांना परवाने दिले तरी तुमचे नाव मी पहिले घालीन.”

मी म्हटले, “तसे नाही; माझी प्रतिज्ञा आहे की, मी जिवंत असेन तर आणि ईश्वराला मान्य असेल तर सर्वांअगोदर मीच परवाना काढीन. म्हणूनच माझा आग्रह आहे की, तुम्ही कागद घेऊन या.”

मग ते गेले.

माझे दुसरे काम म्हणजे अॅटर्नी जनरलला म्हणजे सरकारी वकीलांना तार करायची की, 'मीर आलम आणि त्याचे सोबती यांनी माझ्यावर जो हल्ला केला त्याबद्दल मी त्यांना अपराधी मुळीच मानीत नाही वाटेल ते झाले, तरी त्यांच्यावर फौजदारी चालावी अशी माझी इच्छा नाही. माझ्याखातर तुम्ही त्यांना सोडून द्यावे अशी माझी इच्छा आहे. पण जोहान्सबर्गच्या गोऱ्या लोकांनी अॅटर्नी जनरलला पुढीलप्रमाणे कडक पत्र लिहिले : “गुन्हेगारांना शिक्षा करण्याविषयी गांधीचे विचार वाटेल ते असतील. ते या देशात चालू शकणार नाहीत. त्याला जो मार मिळाला आहे त्याबद्दल तो खुशाल काही न करो, पण गुन्हेगारांनी कुठे घराच्या कोपऱ्यात मार दिलेला नाही, चांगला राजरोस रस्त्यावर गुन्हा घडला आहे. हा सार्वजनिक गुन्हा मानला पाहिजे. कित्येक इंग्रजसुद्धा गुन्हाचा पुरावा देऊ शकतील. गुन्हेगारांना पकडलेच पाहिजे.” या चळवळीमुळे सरकारी वकीलाने मीर आलमला आणि एका साथीदाराला पुनः पकडले आणि त्यांना तीन तीन महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा मिळाली. मात्र मला साक्षीदार म्हणून बोलावण्यात आले नाही.

जमातीला उद्देशून, अध्यक्षांच्या मार्फत मी एक छोटेसे गुजराती पत्र लिहून प्रसिद्ध करायला पाठवून दिले.

“माझी प्रकृती चांगली आहे. मिस्टर आणि मिसेस् डोक अंग मोडून सेवा करीत आहेत आणि मी थोड्याच दिवसात परत सेवेला हजर होईन.

“ज्यांनी मला मार दिला त्यांच्यावर माझा राग नाही. त्यांनी गैरसमजुतीमुळे हे कर्म केले. त्यांच्यावर केस चालविण्याची जरूर नाही. जर बाकीचे लोक शांत राहतील, तर या प्रसंगातून सुद्धा आपला लाभच होईल.

हिंदूंनी यत्किंचितही मनात रोष धरता कामा नये. यातून हिंदु—मुसलमानांमध्ये कडवटपणा उत्पन्न होण्याऐवजी स्नेहभाव वाढावा अशी माझी इच्छा आहे आणि खुदाजवळ-ईश्वराजवळ तशी माझी प्रार्थना आहे.

परमेश्वरापाशी माझी प्रार्थना आहे की, त्याने जमातीचे भले करावे, तिला सत्याच्या वाटेला लावावे, आणि हिंदु-मुसलमानांना माझ्या रक्ताने सांधावे.”

मि. चमनी आले. यातना होत होत्या तरी मी माझ्या बोट्यांचे ठसे दिले. त्या वेळी त्यांच्या डोळ्यात मला पाणी आलेलेही दिसले. त्यांच्याविरुद्ध मला कडक लेखही लिहावे लागले होते. पण संबंध आल्याने माणसाचे हृदय कसे कोमल बनू शकते याचे चित्र माझ्यापुढे उभे राहिले.

हा सर्व विधी व्हायला फार वेळ लागला नाही हे वाचकांच्या लक्षात येईलच. मी पूर्णपणे शांत आणि स्वस्थ राहावे असे सारखे मिस्टर आणि मिसेस् डोक यांच्या मनात होते. जखमेनंतर चाललेल्या माझ्या मानसिक धडपडीचे त्यांना दुःख वाटत होते. कदाचित माझ्या तब्येतीवर त्याचा वाईट परिणाम होईल अशी त्यांना भीती वाटत होती. म्हणून इशान्यांनी व इतर युक्त्या योजून त्यांनी माझ्या बिछान्यापासून सर्वांना दुसरीकडे नेले आणि मला लिहिण्याची किंवा काहीही करण्याची मनाई केली. मी लिहून मागणी केली की, मी पूर्णपणे शांत होऊन झोपून जाण्यापूर्वी आणि झोप येण्याकरिता त्यांच्या छोट्या मुलीने - ऑलिवने - मला माझे प्रिय इंग्रजी भजन म्हणून

दाखवावे. ते भजन म्हणजे - 'लीड काइन्डली लाईट'. ही माझी विनंती डोकना फारच आवडली. आपल्या मधुर हास्याने त्यांनी मला हे जाणवून दिले आणि ऑलिवला खुणेने बोलावून, दारांच्या बाहेर उभी राहून, हलक्या आवाजात भजन गायला सांगितले. हे लिहीताना वेळी ते सारे दृश्य माझ्या डोळ्यांपुढे जसेच्या तसे उभे राहत आहे आणि ऑलिवच्या दिव्य सुरांचे नाद अजून माझ्या कानात घुमत आहेत.

५४. सत्याग्रहाची पुनरावृत्ती

हिंदी लोकांनी स्वखुषीने परवाने काढून घेतले. आता सरकार खुनी कायदा रद्द करणार होते. पण खुनी कायदा रद्द करण्याचे बिल तयार करण्याऐवजी जनरल स्मट्स यांनी एक नवेच पाऊल टाकले. त्यांनी जे बिल प्रसिद्ध केले, त्यात खुनी कायदा कायमच केला आणि खुषीचे परवाने कायदेशीर मानले. पण या परवाने काढलेल्यांना खुनी कायदा लागू करता येणार नाही असे त्या बिलामध्ये कलम त्यांनी घालून ठेवले. याचा अर्थ असा झाला की, नव्या येणाऱ्या किंवा नवे परवाने काढून घेणाऱ्या हिंदी लोकांनासुद्धा खुनी कायद्याच्या अंमलाखालीच यावे लागणार. हे बिल वाचून मी तर दिङ्मूढच झालो.

सरकारला सत्याग्रहांचे 'अल्टीमेटम' पाठविण्यात आले, त्याचा सारांश असा की, समेटाच्या शर्तीप्रमाणे जर एशियाटिक कायदा रद्द करण्यात आला नाही, तर आणि तसे करीत असल्याचा निर्णय जमातीला अमुक मुदतीपर्यंत कळविण्यात आला नाही, तर जमातीने गोळा केलेले परवाने जाळून टाकण्यात येतील आणि त्याकरीता ज्या आपत्ती जमातीवर येतील, त्या विनयाने आणि निश्चयाने जमात सहन करील.

निश्चयपत्रात (अल्टीमेटमध्ये) उत्तराची मुदत, ज्या दिवशी दुसरा एशियाटिक कायदा पास व्हायचा होता, त्या दिवसाचीच घातली होती. मुदत संपल्यानंतर दोन एक तासांनी परवाने जाळण्याची जाहीर क्रिया करण्याकरिता सभा बोलावण्यात आली होती. अनपेक्षितपणे यदाकदाचित सरकारचे अनुकूल उत्तर आले तरीसुद्धा ती सभा फुकट जाऊ नये असे सत्याग्रह कमिटीने योजले होते; कारण त्याच सभेत सरकारचा अनुकूल ठराव जाहीर करता येण्याजोगा होता.

सभेला सुरुवात करण्याची वेळ आली. एवढ्यात एक स्वयंसेवक सायकलवरून येऊन पोचला. त्याच्या हाती तार होती. ही तार म्हणजे सरकारचे उत्तर होते. उत्तरी सरकारने जमातीच्या निर्णयाबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली होती आणि सरकार आपला निर्णय बदलू शकणार नाही असेही कळविले होते. ती तार सभेपुढे वाचून दाखविण्यात आली. सभेने तिचे टाळ्यांनी स्वागत

केले. जणू काय संस्कारने निश्चयपत्रातील मागणी जर मान्य केली असती, तर परवान्यांची होळी करण्याचे शुभ कार्य करण्याची जमातीला मिळालेली संधी हातची गेली असती!

या सभेत मीर आलमही होता. त्याने मला मारण्यात आपली चूक झाली असे जाहीर केले आणि आपला अस्सल परवाना जाळण्याकरिता दिला! त्याने स्वेच्छेने काढावयाचा परवाना तर काढलाच नव्हता. मीर आलमच्या या कृत्यामुळे सभेच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. मी मीर आलमचा हात पकडला आणि हर्षभरीत होऊन तो दाबला. माझ्या मनात त्याच्याविषयी कधी रोष नव्हताच हे मी त्याला पुनः सांगितले.

कमिटीकडे जाळण्याकरिता २००० वर परवाने आले होते. त्यांचा गठा कढईत टाकून त्यावर रॉकेल ओतून मि. युसुफ मियांनी त्याला आग लावली. सारी सभा उठून उभी राहिली आणि परवाने जळत होते तोवर टाळ्यांनी लोकांनी मैदान दणाणून सोडले. ज्या काहींनी आपले परवाने अजून आपल्यापाशीच राखून ठेवले होते; त्यांनी त्यांचा मंचावर वर्षाव केला आणि तेही त्या कढईत पडले.

या सभेला इंग्रजी वृत्तपत्रांचे बातमीदार आले होते. त्यांच्यावरसुद्धा या सान्या दृश्याची फार मोठी छाप पडली आणि त्यांनी सभेचे हुबेहूब वर्णन आपापल्या पत्रांतून दिले.

कायदेमंडळाच्या ज्या बैठकीत एशियाटिक कायदा (दुसरा) पास ... झाला, त्याच बैठकीत एक दुसरे बिलही जनरल स्मट्स यांनी मांडले. त्याचे नाव 'इमिग्रन्टस् रिसट्रिक्शन ॲक्ट' हे होते. म्हणजे अप्रत्यक्षपणे या कायद्याने एकही नवा हिंदी दाखल होऊ शकणार नाही, अशी युक्ती होती. हिंदी जमातीच्या अधिकाऱ्यांवर झालेल्या हल्ल्याला विरोध करणे हे जमातीच्या दृष्टीने आवश्यकच होते. त्यामुळे कित्येक सत्याग्रही ट्रान्सवालमध्ये जाणूनबुजून दाखल झाले. त्यांना कैद करण्यात आली. मलाही दुसऱ्यांदा पकडले होते. वॉक्सरस्टच्या तुरुंगात एक वेळ आम्ही जवळ जवळ ७५ हिंदी कैदी जमा झालो होतो. सरकार चिंतेत पडले. तुरुंगात किती हिंदी माणसांना डांबायचे? खर्च वाढणार. आता काय करावे? या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी

सरकारने ँक नवीन युक्ती शोधली. पकडलेल्या हिंदी लोकांना हिंदुस्तानापर्यंत हद्दपार करण्यातआले.

असे असूनही पुष्कळ हिंदी लोक पूर्णपणे खंबीर राहिले. पुष्कळ ढिलेही पडले.

५५. टॉलस्टॉय फार्म

आतापर्यंत (१९१०) तुरुंगात जाणाऱ्या कुटुंबांचे पोषण त्यांना दरमहा पैसे देऊन चालत असे. सर्वांना त्यांच्या गरजेप्रमाणे दिले जात असे. मुंगीला कण आणि हत्तीला मण. पण हे समाधानकारक वाटलं नाही. या अडचणीची उकल एकाच रितीने होण्यासारखी होती - सर्व कुटुंबांना एकाच ठिकाणी ठेवायचे आणि सर्वांनी एकत्र मिळून काम करायचे.

माझे मित्र कॅलनबॅक यांनी १९०० एकर जमीन विकत घेतली आणि तिचा उपयोग सत्याग्रहींसाठी करण्याकरिता म्हणून ती बिनभाड्याने दिली (३० मे, १९१०). जमिनीवर सुमारे १००० फळझाडे होती. तिच्या एका टोकाला लहानशी टेकडी होती आणि एक पाचसात माणसे राहू शकतील असे लहानसे घर होते. पाण्यासाठी दोन विहिरी आणि एक झरा होता. तेथून स्टेशन एक मैल लांब होते आणि जोहान्सबर्ग २१ मैल होते. याच जमिनीवर घरे बांधण्याचे आणि कुटुंबे आणून वसविण्याचे ठरविले.

या ठिकाणी घरकाम, तसेच शक्य तितके शेतीवाडीचे आणि बांधकामही नोकर ठेवून करून घ्यायचे नाही असा कडक नियम ठेवला होता. तेव्हा पायखान्यापासून थेट स्वयंपाकापर्यंत सर्व काम आपणच करावयाचे होते. कुटुंबे ठेवायची, पण पहिल्यापासूनच स्त्रियांना आणि पुरुषांना वेगवेगळे ठेवायचे ठरवून टाकले होते. म्हणून घरे अलग अलग आणि थोडी दूर बांधायची असे ठरले. दहा स्त्रिया आणि आठ पुरुष राहू शकतील इतकी घरे ताबडतोब बांधण्याचे ठरले. मि. कॅलनबॅकना राहण्याकरीतासुद्धा एक घर बांधायचे होते आणि त्याचबरोबर एक शाळेकरीताही. याशिवाय एक कारखानाघर—सुतारकाम, मोचीकाम इत्यादी करण्याकरीता बांधावयाचे होते.

जे या ठिकाणी राहायला यायचे होते, ते गुजरात, मद्रास, आंध्र आणि उत्तर हिंदुस्तान इतक्या मुलखातले होते. ते धर्मांनी हिंदू, मुसलमान, पारसी आणि ख्रिस्ती असे होते. जवळ जवळ ४० तरुण, २-३ वृद्ध, ५ स्त्रिया व २० ते ३० लहान मुले होती. त्यातच ४- ५ मुली होत्या.

टॉलस्टॉय फार्ममध्ये 'दुबळे' सशक्त झाले आणि अंगमेहनत सर्वाना पचली.

सर्वाना काही ना काही प्रसंगाने जोहान्सबर्गला जावे लागे. मुलांना सहल करण्याकरीता तिकडे जाण्याची इच्छा असायची. मलाही कामाकरीता जावे लागे. ठराव असा झाला होता की, ज्यांना फार्मच्या (सामुदायिक) कामासाठी जायचे असेल त्यांनाच रेल्वेने जाण्याची परवानगी असावी. तिसऱ्या वर्गाशिवाय तर जायचेच नाही. आणि सहल करण्याकरीता जायचे असेल तर चालत जावे. बरोबर खाण्याकरीता फराळाचे बांधून घ्यावे. कोणीही खाण्याकरिता शहरात पैसा खर्च करू नये. असे कडक नियम ठेवले नसते, तर जो पैसा वाचविण्याकरिता वनवास पसंत करण्यात आला होता तो, रेल्वे-भाड्यात आणि फराळातच उडाला असता. घरचे फराळाचेसुद्धा साधे असे. घरीच बनविलेली बिनचाळलेल्या आणि घरी दळलेल्या जाड पिठाची रोटी, त्यावर भुईमुगापासून घरी बनविलेले लोणी आणि घरी बनविलेला नारिंगीच्या सालीचा मुरंबा. दळण्याकरीता हातांनी चालणारे लोखंडाचे जाते घेतले होते. भुईमुगाचे दाणे भाजून दळून घेतले म्हणजे त्यातून लोणी काढता येते. त्याची किंमत दुधाच्या लोण्यापेक्षा चौपटीने स्वस्त पडत असे. नारिंगे तर फार्ममध्येच पुष्कळ व्हायची. फार्ममध्ये गायीचे दूध क्वचितच घेत असू. डब्यातले दूध वापरीत असू.

पण आपण आता परत प्रवासाकडे वळू. ज्यांना जोहान्सबर्गला मजेखातर जाण्याची इच्छा होती, ते आठवड्यातून एक किंवा दोन वेळा चालत जात आणि त्याच दिवशी परत येत. मागे मी लिहिलेच आहे की, हा रस्ता २१ मैलांचा होता. पायी जाण्याच्या या एका नियमाने शेकडो रुपयांची बचत झाली आणि चालत जाणाऱ्यांना पुष्कळ लाभ झाला. कित्येकांना चालण्याचा नवा सराव झाला. नियम असा होता की, पायी जाणाऱ्यांनी भल्या पहाटे २ वाजता उठावे आणि २॥ वाजता निघावे. सगळे सहा ते सात तासात जोहान्सबर्गला पोचू शकत. कमीत कमी वेळात पोचणाऱ्यांना चार तास अठरा मिनिटे लागत.

आमचे काम सत्याग्रही कुटुंबांना उद्योगी ठेवणे, पैसा वाचवणे आणि शेवटी स्वावलंबी होणे हे होते. असे केल्यानेच वाटेल तितका काळ आम्ही ट्रान्सवालच्या सरकारशी लढू शकणार होतो

ना? पायात घालण्याच्या जोड्यांचाही खर्च होता. म्हणून आम्ही पादत्राणे बनविणे शिकण्याचे ठरविले. कित्येक तरुण पादत्राणे बनवायला शिकले आणि आम्ही ती मित्रमंडळीत विकूही लागलो. दुसरे काम सुताराचे सुरु केले. एक गावच जेथे आम्ही वसविले तेथे पाटापासून पेटीपर्यंत अनेक लाहान मोठ्या वस्तू लागायच्याच; त्या आम्ही आमच्या हातांनीच बनवीत असू.

तरुण मुले आणि लहान मुले—मुली यांच्यासाठी शाळा ही पाहिजेच. हे काम मात्र सर्वात कठीण आणि शेवटपर्यंत आम्हाला त्यात पूर्ण यश कधी मिळाले नाही. शिक्षणाची जबाबदारी मुख्यतः मि. कॅलनबॅक व माझ्यावर होती. शाळा दुपारीच चालविणे शक्य होते. आम्ही दोघेही मेहनत झाल्याने खूप थकलेले असायचो. विद्यार्थीसुद्धा थकलेलेच असायचे. तेव्हा पुष्कळ वेळा ते डुलक्या घेत आणि आम्हालाही डुलक्या यायच्या. डोळ्यांवर पाणी मारून घ्यायचे, मुलांशी थट्टा-मस्करी करून त्यांचा आणि आमचा आळस झाडायचा आम्ही प्रयत्न करायचो, पण ते कित्येक वेळा व्यर्थ जाई. शरीराला जेवढा आराम पाहिजे तेवढा दिलाच पाहिजे. हे आपले एक अगदी लहानसे विघ्न सांगितले. कारण अशा डुलक्या येत असतानासुद्धा वर्ग हे चालायचेच. पण तमिळ, तेलगु आणि गुजराती अशा तीन भाषा बोलणाऱ्यांना काय आणि कसे शिकवावे? त्यांच्या मातृभाषेतून शिकविण्याची आम्हाला फार इच्छा होती. तमिळ थोडेसे मला येत असे. पण तेलगूचे अक्षरही मी जाणत नव्हतो. अशा स्थितीत एका शिक्षकाकडून काम कसे व्हायचे?

पण हा शिक्षणाचा प्रयोग फुकट गेला नाही. मुलांमध्ये त्यायोगे असहिष्णुता आली नाही. ती एकमेकांच्या धर्माबद्दल आणि रितीरिवाजाबद्दल उदारता ठेवायला व एकमेकांशी सख्ख्या भावंडांप्रमाणे राहायला शिकली. एकमेकांची सेवा करायला शिकली. सभ्यता शिकली. मेहनती बनली. आणि आजसुद्धा त्या मुलांपैकी ज्यांच्या कामाची मला थोडीफार माहिती आहे, त्यावरून त्यांनी टॉलस्टॉय फार्ममध्ये जे मिळविले ते व्यर्थ गेले नाही हे मला माहित आहे. तो प्रयोग अपुरा होता तरी विचारपूर्वक व धार्मिक प्रयोग होता. आणि टॉलस्टॉय फार्मच्या मधुर स्मृतीत ही शिक्षणाच्या प्रयोगाची स्मृती काही कमी मधुर नाही.

फार्मवर आहाराच्या दृष्टीने आणि रोगांच्या उपचाराच्या दृष्टीने कित्येक प्रयोग झाले. निरमिषाहारी आपण म्हणवितो तर दूध घेण्याचा आपल्याला कितपत अधिकार आहे किंवा आहे का, त्याचा विचार मी बराच केला होता. त्यासंबंधी वाचलेलेही पुष्कळ होते. पण फार्ममध्ये राहात असता माझ्या हाती एक पुस्तक की वृत्तपत्र काहीतरी आले आणि त्यात मी वाचले की कलकत्त्यात गार्डम्हशींना रक्ताचा थेंब येईपर्यंत पिळून त्यांचे दूध काढण्यात येते. त्या लेखात 'फुक्या'च्या घातकी आणि भयानक क्रियेचे वर्णनही होते. त्याच दिवशी मी दूध सोडले.

५६. लढतीमध्ये स्त्रियांचा सहभाग

सन १९१२ च्या ऑक्टोबर महिन्यात गोखले दक्षिण आफ्रिकेला आले. सत्याग्रही आणि सरकारमध्ये तडजोड करणे हे त्यामागील प्रमुख कारण होते. त्यांना विश्वास होता की, जनरल बोथांनी दिलेल्या वचनानुसार 'काळा कायदा' मागे घेतील व तीन पौडांचा कर रद्द करतील. पण जनरल बोथांनी वचनभंग केला.

वचनभंग झाल्याचे मी गोखल्यांना कळविले आणि लढा सुरू करण्याची तयारी केली. मी त्यांना लिहिले की, तुम्ही निश्चित राहावे, आम्ही मरेपर्यंत झुंजू आणि कर रद्द करायला लावू. तुरुंगवास दीर्घकाळ भोगावा लागणार हेही लक्षात आले. म्हणून टॉलस्टॉय फार्म बंद करण्याचे ठरविले आणि फिनिक्स हे केंद्र करण्याचे ठरविले.

अजून लढा सुरू करण्याची तयारी चालू होती एवढ्यात एक नवे विघ्न आले. त्यामुळे स्त्रियांनाही लढ्यात सामील होण्याची संधी मिळाली. आतापर्यंत परदेशात स्त्री वर्गाला तुरुंगात पाठविणे हे आम्हां सर्वांना अयोग्य वाटले. पण या वेळी असा एक खटला झाला ज्यात न्यायाधीशाने निकाल दिला की, दक्षिण आफ्रिकेच्या कायद्यात ख्रिस्ती धर्माप्रमाणे नोंदविलेली लग्ने सोडून इतर लग्नांना सरकारी मान्यता नाही. म्हणजेच हिंदु, मुसलमान, पारसी इ. धर्मविधीप्रमाणे झालेली लग्ने वरील भयंकर निर्णयाने दक्षिण आफ्रिकेत रद्द ठरली आणि म्हणून त्या कायद्यान्वये दक्षिण आफ्रिकेत ज्यांची लग्ने झाली अशा हिंदी स्त्रियांचा दर्जा धर्मपत्नी म्हणून नाहीसा होऊन रखेल्यासारखा झाला, आणि त्या स्त्रियांपासून झालेल्या संततीच्या वारसाचा हक्कही गेला. ही स्थिती स्त्रियांना सहन होणे शक्य नव्हते, तसेच पुरुषांनाही सहन होणे शक्य नव्हते.

स्त्रियांचा अपमान झाल्यानंतर धीर कसा काय राहणार? स्त्रिया थोड्या असोत किंवा जास्त असोत, जेवढ्या मिळतील तेवढ्यांनी निकराचा सत्याग्रह सुरू करण्याचे ठरविले. आता स्त्रियांना लढ्यात भाग घ्यायला प्रतिबंध करणे शक्य नव्हते; एवढेच नव्हे, पण स्त्रियांना लढ्यात दाखल होण्याकरिता आवाहन करण्याचे आम्ही ठरविले. प्रथम ज्या स्त्रिया टॉलस्टॉय फार्ममध्ये

राहून गेल्या होत्या, त्यांना बोलावण्यात आले. त्या तर लढ्यात सामील होण्याकरीता धडपडत होत्या. मी त्यांना लढ्यात असणाऱ्या सर्व धोक्यांची जाणीव करून दिली. खाण्यापिण्याच्या, बसण्या-झोपण्याच्या, पोषाखाच्या इत्यादी सर्व बाबींवर तुरंगात निर्बंध राहणार हे त्यांना बजावले. तेथे जबर मेहनतीची कामे देतील, कपडे धुवायला लावतील, अधिकारी अपमान करतील वगैरे गोष्टींची पूर्वसूचना दिली. पण या स्त्रिया एकाही गोष्टीला भ्याल्या नाहीत. सगळ्या शूर होत्या. एकीला तर दिवस गेले होते. कोणी लेकुरवाळ्या होत्या. अशांनी सुद्धा सामील होण्याचा आग्रह धरला. त्यांना कोणालाही अडवून धरणे मला अशक्य होते. यामधल्या सहाजर्णींना अंगावर पिणारी लेकरे होती.

ह्या स्त्रियांनी परवानगी न घेता ट्रान्सवालमध्ये प्रवेश केला तरी कोणी पकडेना. त्यांनी विनापरवाना फेरी केली, तरी पण पोलिसांनी त्यांना पकडण्याचे नाकारले.

फिनिक्सच्या आश्रमवासियांनी सोळा लोकांना सरहद्द पार करून ट्रान्सवालमध्ये प्रवेश करविण्याचे ठरविले. या मंडळींनी, ट्रान्सवालची सरहद्द ओलांडून आत प्रवेश करावा व तेथे दाखल होताच विनापरवाना प्रवेश केल्याच्या गुन्ह्याकरीता पकडून घ्यावे अशी ही योजना होती. ज्या ज्या स्त्रिया ट्रान्सवालात पकडून घेण्याचा प्रयत्न करीत होत्या, त्यांनी नाताळात यायचे होते. जसा नाताळातून ट्रान्सवालात परवान्यावाचून जाणे हा गुन्हा होता, तसाच ट्रान्सवालातून नाताळात जाणे हा गुन्हा होता. म्हणून स्त्रियांना तेथेच पकडले तर बरेच, नाहीतर त्यांनी नाताळात जेथे कोळशाच्या खाणी होत्या, त्या न्यूकेसल या मुख्य केंद्राच्या ठिकाणी जाऊन तेथील मजुरांना बाहेर पडण्यास विनंती करावी, असे ठरविले होते. जर या मजुरांनी स्त्रियांचे ऐकून आपले काम सोडले, तर त्यांनासुद्धा मजुरांबरोबर सरकार पकडल्यावाचून राहायचेच नाही, त्यामुळे मजुरांत जास्त उत्साह येण्याचा पुष्कळच संभव होता. या प्रकारचा व्यूह मनात रचून ट्रान्सवालच्या स्त्रीयांना मी सूचना दिल्या होत्या.

मग मी फिनिक्सला गेलो. तेथे राहणाऱ्या स्त्रिया व इतर अनुयायांनी आपल्या हालअपेष्टा कथन केल्या. त्यादेखील ट्रान्सवालमधील स्त्रीयांप्रमाणेच पेटून उठल्या होत्या. त्यामध्ये

कस्तूरबाईपण होती. सर्व स्त्रियांनी तरंगात जाण्याची तयारी दर्शविली. कितीही त्रास झाला तरी तरुंगातील लढ्यात माघार घेणार नाही अशी खात्री त्यांनी दिली.

ही तुकडी सरहद्द ओलांडून विनापरवाना ट्रान्सवालात दाखल होण्याच्या गुन्ह्याकरिता तरुंगात जायची होती. पोलिसांनी या तुकडीला पकडले. सर्वांना तीन तीन महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा झाली.

ज्या स्त्रिया ट्रान्सवालात पकडून घेण्याच्या प्रयत्नात निराश झाल्या होत्या, त्या नाताळात दाखल झाल्या. त्यांना विनापरवाना दाखल होण्याबद्दल पोलिसांनी पकडले नाही. म्हणजे ठरलेल्या योजनेप्रमाणे त्यांनी न्यूकेसलमध्ये आपले बस्तान बसविले. स्त्रियांनी आपले काम सुरू केले. त्याचा प्रभाव विद्युतवेगाने पसरला. तीन पौंड कराच्या अन्यायाच्या हकीकतीने मजुरांच्या अगदी हृदयाला स्पर्श केला. त्यांनी काम सोडले.

या शूर स्त्रियांना काय सरकार आता सोडणार? त्या पकडल्या गेल्या आणि प्रत्येकीला तीन महिन्यांच्या कैदेची शिक्षा मिळाली.

स्त्रियांच्या बहादुरीविषयी काय बोलावे? सर्वांना नाताळची राजधानी मारित्सबर्ग येथे ठेवण्यात आले. तेथे त्यांना बराच त्रास देण्यात आला. अन्न देताना काडीमात्र काळजी बाळगली गेली नाही. मजुरीचे काम म्हणून त्यांना धोब्याचे काम देण्यात आले. बाहेरून अन्न देण्याची सक्त मनाई जवळजवळ शेवटपर्यंत होती. एका बाईचे विशिष्ट अन्न घेण्याचेच व्रत होते. तिला ते अन्न देण्याचा निर्णय मोठ्या मुष्किलीने झाला, पण ते इतके वाईट होते की खाण्याची सोयच नाही. ऑलिव्ह ऑइलची तिला विशेष आवश्यकता होती. ते पहिल्यांदा तर मिळालेच नाही. नंतर मिळाले; पण जुने आणि खवट. आमच्या खर्चाने आम्ही मागवू अशी विनंती केली. त्याला उत्तर “ही काही खानावळ नाही, येथे मिळेल ते खावे लागेल” असे मिळाले. ही बाई जेव्हा तरुंगातून बाहेर पडली तेव्हा ती निव्वळ अस्थिपंजर राहिली होती. महाप्रयासाने ती वाचली.

दुसरी एक स्त्री प्राणघातक ताप घेऊन बाहेर पडली. ती तरुंगातून बाहेर पडल्यानंतर थोड्याच दिवसात त्या तापाने प्रभूच्या घरी गेली. (२२-२-१९१४) तिला विसरणे कसे शक्य आहे!

तिचे नाव वालियामा. ती फक्त अठरा वर्षांची पोर होती. मी तिच्याकडे गेलो तेव्हा ती अंथरुणावर पडून होती. ती शरीराने उंच असल्यामुळे तिचे काठीसारखे शरीर भयप्रद वाटत होते.

“वालियामा, तुरुंगात गेल्याचा पश्चाताप तर वाटत नाही ना?”

“पश्चाताप कसला? मला पुनः पकडले तर मी आत्ताच तुरुंगात जायला तयार आहे.”

“पण त्यात मरण आले तर?” मी विचारले.

“आले तर आले. देशाकरिता मरणे कोणाला आवडणार नाही?”

हे बोलणे झाले त्यानंतर थोड्याच दिवसात वालियामा मृत्यू पावली. तिचा देह गेला, पण ही मुलगी आपले नाव अमर करून गेली.

या स्त्रियांचे बलिदान निर्मळ होते. शुद्ध हेतूने केलेल्या बलिदानाचेच फळ मिळते. प्रभूला भक्तीपूर्वक, म्हणजे निष्काम बुद्धीने अर्पण केलेले एखादे पान, फुल किंवा पाणीसुद्धा ईश्वर प्रेमाने स्वीकारतो आणि त्याचे कोटीपटीने फळ देतो. सत्याग्रहींनी एवढे अवश्य लक्षात ठेवावे की, त्यांच्यात एक जरी शुद्ध असेल, तरी त्याचे आत्मसमर्पण यश आणण्याला पुरेसे आहे. पृथ्वी ही सत्याच्या बळावर टिकली आहे. असत्-असत्य-म्हणजे 'नाही', सत्-सत्य-म्हणजे 'आहे.' असतूला जेथे अस्तित्वच नाही तेथे त्याच्या यशाचा प्रश्नच नाही. आणि 'आहे' त्याचा नाश कोण करू शकणार? एवढ्यात सत्याग्रहाचे सगळे शास्त्र आहे.

५७. मजुरांची रीघ

स्त्रियांच्या या त्यागाचा प्रभाव मजुरांवर अद्भुतपणे झाला. न्यूकॅसलजवळच्या खाणींतील मजुरांनी आपली अवजारे खाली ठेवली. शहराकडे त्यांची रीघ सुरू झाली. मला ते कळताच मी फिनिक्स सोडले आणि न्यूकॅसल येथे जाऊन पोचलो.

अशा मजुरांना स्वतःची घरे नसतात. मालकच त्यांच्याकरीता घरे बांधतात. मालकच त्यांच्या रस्त्यांवर दिवाबत्ती लावून देतात. मालकच त्यांना पाणीही देतात. त्यामुळे मजूर पराधीन होतात.

हे संपावर जाणारे लोक माझ्याकडे अनेक प्रकारच्या तक्रारी घेऊन आले होते. कोणी म्हणे मालक रस्त्यावरच्या बत्त्या बंद करीत आहेत, कोणी म्हणे ते पाणी बंद करीत आहेत, तर कोणी म्हणे संपावर गेलेल्यांचे सामानसुमान त्यांच्या खोल्यांच्या बाहेर फेकून देत आहेत. मी सुचविले, रस्ता एकच होता की लोकांनी मालकांच्या कोठड्या सोडून द्यायच्या, म्हणजे 'हिजरात' करायची.

मजूर काही पाचपंचवीस नव्हते, शेकडो होते; त्यांचे हजार व्हायलाही वेळ लागायचा नाही. त्यांच्यासाठी घरे कोठून आणू? खायचे कोठून आणू? माणसांची गर्दी झाली. इतक्या संख्येने आलेल्या आणि निरंतर वाढत जाणाऱ्या मजुरांना एकाच ठिकाणी आणि कामधंद्यावाचून सांभाळणे अशक्यच नव्हते—भयानक काम होते. मला उपाय सुचला. या तुकडीला ट्रान्सवालात घेऊन जावे आणि जसे ते सोळा पकडले गेले, तसे यांनाही तुरंगात नेऊन बसवावे. माझ्या येथे जवळजवळ पाच हजार माणसे गोळा झाली असतील. त्या सर्वांना काही आगगाडीने नेणे शक्य नव्हते. इतके पैसे कोठून आणू? आणि त्यात लोकांची परीक्षा व्हायची नाही. न्यूकॅसलहून ट्रान्सवालची हद्द ३६ मैल होती. नाताळच्या सरहद्दीवरचे गाव चार्ल्सटाउन होते, तर ट्रान्सवालच्या सरहद्दीवरील गाव वॉक्सरस्ट होते. शेवटी पायी प्रवास करायचा असे मी ठरविले. मजुरांशी विचारविनिमय केला. त्यांत स्त्रिया, मुले वगैरे होती. काहींनी का कू केले. हृदय कठोर केल्याशिवाय माझ्यापुढे दुसरा इलाज नव्हता. ज्याला परत खाणीवर कामाला जायचे असेल, त्यांनी जावे, असे मी सांगितले. कोणी परत जायला तयार नव्हते. जे अपंग होते, त्यांना

आगगाडीने पाठविण्याचे ठरविले. बाकीच्या सर्वांनी पायी चालत चार्ल्सटाउनला जाण्याची आपली तयारी दर्शविली. ही मजल दोन दिवसांत पूर्ण करायची होती.

एके दिवशी पहाटे उठून कूच सुरू करायची, असे लोकांना मी सांगितले. रस्त्याने कसे चालायचे त्याचे नियम सांगितले. पाच-सहा हजारांचा जमाव सांभाळणे ही काही लहानसहान गोष्ट नव्हती. त्यांची मोजदाद तर माझ्यापाशी मुळीच नव्हती. नावे-गावेही माहीत नव्हती. जे येतील, ते राहतील अशा हिशेब होता. सर्वांना सव्वा शेर रोटी आणि अडीच तोळे साखर याशिवाय दुसरे अन्न देण्याची शक्ती नव्हती. याखेरीज वाटेत हिंदी व्यापाऱ्यांनी काही दिले, तर मी मागून घेईन, असे मी म्हटले होते. पण लोकांनी रोटी आणि साखर घेऊनच संतोष मानला पाहिजे असे ठरले होते. मला बोअर आणि हबशी युद्धात मिळालेला अनुभव फार उपयोगी पडला. सोबत जरूरीपेक्षा जास्त कपडे मुळीच ठेवायचे नाहीत ही अट तर होतीच. वाटेत कोणाचा माल घ्यायचा नाही, सरकारी अधिकारी किंवा कोणी इंग्रेज भेटला, त्याने शिव्या दिल्या, मारले किंवा कैद केले, मी पकडलो गेलो तरीसुद्धा लोकांनी कूच चालू ठेवायची वगैरे गोष्टी मी समजावून दिल्या. एकामागून एक माझ्या जागी कोण कोण नेमले जातील हेही सांगितले.

लोकांनी मान्य केले. समुदाय सहीसलामत चार्ल्सटाउनपर्यंत पोचला, चार्ल्सटाउन येथे व्यापाऱ्यांनी खूप मदत केली. आपली घरे वापरायला दिली. मशिदीच्या मैदानात स्वयंपाक करण्याची परवानगी दिली. कूच चालू असताना जे अन्न दिले जात असे, ते मुक्काम पडला म्हणजे नसायचे, तेव्हा स्वयंपाकाची भांडी लागणारच. तीही व्यापाऱ्यांनी आनंदाने दिली. तांदूळ वगैरे तर माझ्याकडे पुष्कळच आला होता. त्यांतही व्यापाऱ्यांनी आपली भर घातली.

चार्ल्सटाउन हे एक लहानसे गाव. त्यात त्या काळी चारपाच हजारांची वस्ती असेल नसेल. त्यांत इतक्या माणसांचा समावेश करायचा हे कठीण होते. बायका मुलांनाच फक्त घरात ठेवले. पुष्कळांना मैदानातच जागा दिली होती.

मी आणि माझे सोबती झाडू मारण्याचे, मैला उचलण्याचे वगैरे कामे करताना मुळीसुद्धा का कू करीत नव्हतो. त्यामुळे लोक ती कामे हौसेने स्वतःकडे घेत. असे जर न केले, तर हुकूम

कोणी कोणाला करायचा? सगळे सेनापती बनून दुसऱ्यांना हुकूम करू लागले, तर शेवटी काम व्हायचेच नाही. पण जेथे सेनापती स्वतःच सेवक बनतो, तेथे दुसरे सेनापतीपणाचा अधिकार कसा सांगणार?

स्वयंपाक करणाऱ्यांचा म्होरक्या मी होतो. कधी डाळीत पाणी जास्त पडे, तर कधी ती कच्ची राही. कधी भाजी शिजलेली नसायची, तर कधी भातसुद्धा कच्चा राहायचा. असले अन्न हस्तमुखाने घेऊन जेवणार मी जगात फार थोडे पाहिले.

शिजविण्यापेक्षा वाढण्याचे काम जास्त कठीण होते आणि ते माझ्या हातीच असायचे. अन्न कमी असले आणि माणसे वाढली तर कमी देऊन त्यांचे समाधान राखणे हे सुद्धा माझ्याचकडे असायचे. मी कमी वाढले की क्षणभर माझ्याकडे नाराजीच्या नजरेने बघणाऱ्या आणि मग माझ्या कमी वाढण्याचा अर्थ लक्षात घेऊन हसत चालत्या होणाऱ्या भगिनींची ती दृश्ये जन्मभर मी विसरणे शक्य नाही. मी म्हणे, “माझा नाइलाज झाला आहे. माझ्याकडे अन्न थोड आहे आणि जेवणारे पुष्कळ आहेत, तेव्हा मला सर्वांच्या वाट्याला येईल तितकेच दिले पाहिजे ना?” एवढे त्यांना समजावून देताच 'संतोषम्' म्हणून हसत त्या चालू लागत.

५८. ती भव्य कूच

मी सरकारला पत्र लिहिले होते की, आम्ही ट्रान्सवालात स्थायिक होण्याच्या हेतूने प्रवेश करू इच्छित नाही. आमचा प्रवेश हा सरकारच्या वचनभंगाविरुद्ध केलेला प्रभावशाली पुकार आहे, तसेच स्वमानभंगाने मनाला होत असलेल्या दुःखाचे ते शुद्ध चिन्ह आहे. आम्हांला तुम्ही येथे चार्ल्सटाउनलाच पकडाल, तर आम्ही निश्चित होऊ. जर तुम्ही तसे न कराल आणि आमच्यापैकी कोणी गुपचूप ट्रान्सवालात दाखल होईल तर त्यासाठी आम्ही काही जबाबदार राहणार नाही. आमच्या लढ्यांत गुप्त असे काहीच नाही. व्यक्तिगत स्वार्थ कोणालाच साधायचा नाही. कोणी गुपचूप प्रवेश करणे आम्हाला आवडणार नाही. पण जेथे हजारो अपरिचित माणसांशी काम पडते आणि जेथे प्रेमाशिवाय दुसरे कसलेही बंधन नाही तेथे एखाद्याच्या कर्मासंबंधी आम्ही जबाबदार राहायचे हे शक्य नाही. शिवाय हेही लक्षात घ्या की, जर तुम्ही तीन पौडांचा कर काढून टाकलात, तर गिरमिटे परत कामाला लागतील आणि हरताळ बंद होईल. आमची दुसरी गाऱ्हाणी दूर करून घेण्यासाठी त्यांना आम्ही सत्याग्रहात सामील करणार नाही.

पण सरकारच्या उत्तराची वाट काही अशा स्थितीत दिवसेंदिवस पाहत राहणे शक्य नव्हते. म्हणून जर सरकारने पकडले नाही, तर लागेच चार्ल्सटाउन सोडून ट्रान्सवालात दाखल व्हायचे असे मी ठरविले. जर वाटेत पकडले नाही, तर समुदायाने रोज वीस ते चोवीस मैलांची कूच आठ दिवस करायची होती. आठ दिवसात टॉलस्टॉय फार्मला पोचण्याचा आमचा संकल्प होता आणि लढा संपेपर्यंत सर्वांनी तेथे राहायचे आणि फार्मवर काम करून आपला चरितार्थ चालवायचा अशी कल्पना होती.

समुदायाने कूच करण्यासंबंधीची इतर तयारीही केली. चार्ल्सटाउनच्या भल्या इंग्रज डॉक्टरने आम्हांला एक लहानशी औषधाची पेटी तयार करून दिली आणि आपली कित्येक हत्यारे, जी माझ्यासारखा मनुष्य वापरू शकेल अशी दिली.

खाण्याकरीता रोटी आणि साखर याशिवाय काही नव्हतेच, पण ही रोटी आठ दिवस कशी काय पुरवायची? रोजच्या रोज ती लोकांना वाटून दिली पाहिजे. यावर उपाय हाच की, आम्हाला

प्रत्येक मुक्कामावर कोणी तरी रोटि पोचती केली पाहिजे. हे कोण करणार? चार्ल्सटाउनपेक्षा वॉक्सरस्ट दुप्पट मोठे होते. तेथे भट्टीवाल्यांचे (बैकरचे) मोठे दुकान होते. त्याने आनंदाने प्रत्येक ठिकाणी रोटि पुरविण्याचा करार केला. त्याने ती रेल्वेला वेळेवर पोचविली आणि रेल्वेवाल्यांनी (हेसुद्धा गोरेच होते!) ती प्रामाणिकपणे पोचती केली; इतकेच नव्हे, तर त्यांनी ती पोचती करताना पूर्ण काळजी घेतली आणि आम्हाला कित्येक खास सोयी करून दिल्या. त्यांना माहीत होते की, आमचे कोणाशी शत्रुत्व नाही.

अशी कूच करण्याची सर्व तयारी झाली, तेव्हा मी पुन्हा समेटाचा प्रयत्न केला. पत्रे, तारा वगैरे पाठविल्याच होत्या. माझा अपमान ते करणारच, पण झाला अपमान तर झाला, आपण त्यांना टेलिफोन करायचा असे मी ठरविले. अर्ध्या मिनिटांत उत्तर आले, “जनरल स्मट्स तुमच्याशी कसलेही संबंध ठेवू इच्छित नाहीत; तुमच्या इच्छेला येईल तसे करा.” टेलिफोन बंद. मी तशी कल्पना केलीच होती. मात्र तुसडेपणाची अपेक्षा ठेवली नव्हती.

दुसऱ्या दिवशी ठरलेल्या घंटेला (६ नोव्हेंबर १९१३, ६.३० वाजता) आम्ही प्रार्थना करून ईश्वराच्या नावाने कूच केले. समुदायात यावेळी २०२७ पुरुष, १२७ स्त्रिया आणि ९७ मुले होती.

चार्ल्सटाउनहून एक मैल दूर वॉक्सरस्टचा ओढा लागतो. तो उतरून पलीकडे गेले की, वॉक्सरस्टमध्ये म्हणजेच ट्रान्सवालमध्ये प्रवेश होतो. या ओढ्याच्या पलीकडे पोलीस घोडेस्वार होते. मी अगोदर त्यांच्याकडे गेलो. लोकांना मी सांगून ठेवले होते की, मी खूण केली की त्यांनी तिकडे यायचे. पण मी अजून पोलिसांशी बोलत आहे एवढ्यांत लोक जोराने पुढे घुसले आणि ओढा ओलांडून पलीकडे आले. घोडेस्वारांनी त्यांना वेढा दिला, पण या समुदायाला थोपविणे अशक्य झाले. पोलिसांचा आम्हांला पकडण्याचा उद्देश नव्हताच. मी लोकांना शांत केले आणि रांगेने चालायला सांगितले. पाच-सात मिनिटांत सर्व शांत झाले आणि ट्रान्सवालमध्ये कूच सुरू झाली.

वॉक्सरस्टच्या लोकांनी दोन दिवस आधीच सभा भरविली होती. त्यांत अनेक प्रकारच्या धमक्या दिल्या होत्या. काहीजण म्हणाले होते की, जर हिंदी लोक ट्रान्सवालात दाखल झाले तर

आम्ही त्यांच्यावर गोळ्या चालवू. या सभेत कॅलनबॅक त्या गोऱ्यांना समजविण्याकरिता गेले होते. कॅलनबॅकचे कोणी ऐकायलाच तयार नव्हते.

आमची मिरवणूक तर शांत रीतीने पुढे चालली. कोणा गोऱ्याने चेष्टा केल्याचेही मला आठवत नाही. सगळे हे अपूर्व आश्चर्य पाहायला बाहेर पडले. त्यांच्यापैकी कित्येकांच्या डोळ्यात स्नेहभावही होता.

आमचा मुक्काम पहिल्या दिवशी आठएक मैलांवर पामफोर्ड स्टेशन आहे तेथे होता. आम्ही संध्याकाळी सहा-सात वाजता तेथे पोचलो. लोकांनी रोटी आणि साखर खाल्ली आणि सगळे मोकळ्या मैदानात पसरले. कोणी भजन गात होते, तर कोणी गप्पा मारीत होते. वाटेत कित्येक बाया थकून गेल्या होत्या. आपल्या मुलांचे ओझे घेऊन चालण्याची हिंमत त्यांनी धरली होती खरी, पण पुढे चालणे त्यांच्या शक्तीबाहेरचे होते. म्हणून माझ्या पूर्वसूचनेप्रमाणे मी त्यांना एका सज्जन हिंदी माणसाच्या दुकानात ठेवले, आणि आम्ही टॉलस्टॉय फार्मला पोचलो तर तिकडे त्यांना पाठवावे आणि पकडले गेलो तर त्यांच्या घरी पाठवावे असे सांगून ठेवले. त्या हिंदी व्यापाऱ्याने आमची विनंती मान्य केली.

रात्र होत गेली तसे सर्व सामसूम झाले. मीसुद्धा झोपण्याच्या तयारीत होतो. एवढ्यात खडखड आवाज ऐकला. कंदील घेऊन येणाऱ्या गोऱ्यांना मी बघितले. मी सावधान झालो. मला तयारी कसलीच करायची नव्हती. पोलिस अधिकारी म्हणाला, “तुमच्याकरिता माझ्यापाशी वॉरंट आहे, मी तुम्हांला कैद करणार आहे.”

मी विचारले, “केव्हा?”

उत्तर आले, “आत्ताच.”

“मला कुठे घेऊन जाणार?”

“आत्ता जवळच्या स्टेशनावर आणि गाडी आली की तिच्यात बसून वॉक्सरस्टला.”

मी म्हटले, “तर मग कुणालाही न उठविता तुमच्याबरोबर मी येतो, पण माझ्या सोबत्यांना काही सूचना देतो.”

“खुशाल.”

शेजारीच झोपलेल्या पी. के. नायडूंना मी उठविले. मी पकडला गेल्याची बातमी लोक सकाळी जागे होईपर्यंत त्यांना न देण्याबद्दल सांगितले. सकाळ होताच ठरल्याप्रमाणे कूच करायलाही सांगितले. कूच अर्थात सूर्योदयापूर्वीच सुरू करायची होती. विसावा घेण्याची आणि लोकांना रोटी वाटण्याची वेळ झाली की, लीकांना माझ्या अटकेची बातमी सांगायची. मध्ये कोणी विचारले तरी सांगायला हरकत नाही. सगळ्या समुदायाला अटक झाली, तर होऊ द्यायची, न झाली तर ठरलेल्या पद्धतीने कूच चालू ठेवायची. नायडूंना भय कसलेच नव्हते. त्यांना पकडले तर काय तेही सांगून ठेवले. वॉक्सरस्टमध्ये कॅलनबॅक होतेच.

मी पोलिसांबरोबर गेलो. सकाळ झाली. वॉक्सरस्टच्या गाडीत बसलो. वॉक्सरस्टमध्ये खटला चालला. खटला तहकूब करण्याची मागणी सरकारी वकिलानेच केली; कारण त्याच्यापाशी पुरावाच तयार नव्हता. मी जामिनावर सोडण्याचा अर्ज करून त्याचे कारण असे सांगितले की, माझ्याबरोबर २००० माणसे १२२ बायकामुलांसह आहेत. खटल्याची तारीख द्याल त्या मुदतीत मी लोकांची व्यवस्था लावून हजर होऊ शकेन. सरकारी वकिलाने जामिनावर सोडण्यास विरोध केला, पण मॅजिस्ट्रेटचा नाईलाज होता. माझ्यावर जो आरोप होता तो असा नव्हता की, ज्यांत जामिनावर सोडणे हे मॅजिस्ट्रेटच्या मर्जीवर अवलंबून होते. तेव्हा मला पन्नास पौंडांच्या जामिनावर सोडले. माझ्याकरिता कॅलनबॅकनी मोटार तयारच ठेवली होती. तेव्हा तिच्यात बसून मला माझ्या समुदायात आणून सोडले. ट्रान्सवालच्या वृत्तपत्राचा प्रतिनिधी आमच्याबरोबर येऊ इच्छित होता. त्याला आम्ही घेतले. त्याने या मोटारीच्या प्रवासाचे, खटल्याचे आणि लोकांशी झालेल्या भेटीचे सुंदर चित्र त्यावेळी प्रसिद्ध केले होते. लोकांनी माझे स्वागत केले आणि त्यांच्या उत्साहाला भरते आले. कॅलनबॅक लगेच परत वॉक्सरस्टला गेले. त्यांचे काम चार्ल्सटाउनमध्ये राहिलेल्या आणि इतर येणाऱ्या हिंदी लोकांना सांभाळण्याचे होते.

आम्ही चालत होतो; पण मला मोकळे सोडणे सरकारला परवडण्यासारखे नव्हतेच. तेव्हा पुनः मला दुसऱ्या दिवशी स्टँडरटन् येथे पकडले. स्टँडरटन् हा एक मोठा गाव आहे. येथे मला विचित्र रितीने पकडण्यात आले. मी लोकांना रोटी वाटीत होतो. येथील दुकानदारांनी मुरंब्याचे डबे भेट म्हणून दिले होते म्हणून वाटण्याच्या कामाला जरा जास्त वेळ लागला होता. मॅजिस्ट्रेट माझ्यापाशी येऊन उभा राहिला. त्याने वाटण्याचे काम पुरते करू दिले. मग त्याने मला एका बाजूला बोलावले. त्याची माझी ओळख होती, म्हणून मला वाटले की, त्याला माझ्याशी काही बोलायचे असेल. त्याने मला हसून म्हटले;

“तू माझा कैदी आहेस.”

मी म्हटले, “माझा दर्जा वाढलेला दिसतो. पोलिसांऐवजी मॅजिस्ट्रेट स्वतः पकडायला आले आहेत. पण माझ्यावर केस आत्ताच चालविणार ना?”

तो म्हणाला, “माझ्याबरोबरच चल. कोर्ट तर चालूच आहे.”

लोकांना प्रवास चालू ठेवायला सांगून मी अलग झालो. कोर्टात पोचलो तो तेथे माझे सोबती पी. के. नायडू, बिहारीलाल महाराज, रामनारायण सिंग, रघु नारसू आणि रहिमखान अशा पाच जणांना पकडलेले मी पाहिले.

मला लगेच कोर्टापुढे उभे करण्यात आले. मी माझ्याकरीता वॉक्सरस्टप्रमाणेच कारण देऊन मुदत मागितली. येथेही सरकारी वकिलाने विरोध केला; येथेही मॅजिस्ट्रेटने मुदत दिली. खटला २१ तारखेपर्यंत तहकूब करण्यात आला. व्यापारी मंडळींनी माझ्यासाठी घोडागाडी तयार ठेवलीच होती, त्यात मला बसवून लोक अजून तीन मैलही पुढे गेले नसतील तेवढ्यात त्यांच्यात नेऊन पोचविले. आता लोकांना आणि मला असेच वाटले की, कदाचित टॉलस्टॉय फार्मला एकत्रच जाऊ; पण ही कल्पना बरोबर नव्हती. लोक माझ्या अटकेला सरावले हा काही थोडाथोडका लाभ नव्हता. माझे सोबती मात्र तरुंगातच राहिले.

आता आम्ही जोहान्सबर्गच्या नजीक आलो आहोत! ही सारी यात्रा सात दिवसांची ठरविली होती. आम्ही आतापर्यंत योजलेली मजल पूर्ण करीत आलो होतो, आता फक्त पुण्या चार मजला बाकी राहिल्या होत्या. पण आमचा उत्साह जसा वाढला, तशी सरकारची जागृतीही वाढणारच. आम्हाला मजला पुण्या करू द्यायच्या आणि मग पकडायचे यात त्यांची दुर्बलता आणि अकुशलताच सिद्ध होणार म्हणून पकडायचे, तर मजल पुण्या होण्यापूर्वीच पकडले पाहिजे.

गोखलेंची इच्छा होती की, पोलाकनी हिंदुस्तानला येऊन त्यांना मदत करावी. म्हणून त्यांना हिंदुस्तानला पाठविण्याची तयारी चालली होती. त्यांनी जावे असे मी पत्र लिहून पाठविले होते. पण मला भेटल्याशिवाय आणि पूर्ण सूचना प्रत्यक्ष घेतल्याशिवाय जावेसे त्यांना वाटले नाही, म्हणून आमची कूच चालू असतानाच भेटण्यासंबंधी त्यांनी विचारले. मी तार केली की, पकडवून घेण्याचा धोका पत्करून यायचे असेल तर या.

पोलाकनी पकडला जाण्याचा धोका पत्करून येण्याचे पसंत केले. ९ तारखेला स्टँडरटन आणि ग्रीलिंगस्टेडच्या मध्ये असलेल्या टीकवर्थ येथे ते येऊन आम्हाला भेटले. आमचे बोलणे चालू होते; जवळजवळ संपतही आले होते. ही वेळ साधारणतः दुपारच्या तीनची असेल. आम्ही दोघे समुदायाच्या अग्रभागी होतो. दुसरे सोबतीही आमच्या गप्पा ऐकत चालले होते. पोलाकना संध्याकाळची डरबनला जाणारी ट्रेन पकडायची होती. पण जेथे रामचंद्रांनाही राज्याभिषेकाच्याच वेळी वनवास मिळाला, तेथे पोलाकची काय कथा? आम्ही बोलत होतो तेवढ्यात आमच्यापुढे एक घोडागाडी येऊन राहिली. त्यात एशिया खात्याचे वरिष्ठ अधिकारी मि. चमनी आणि दुसरे पोलिस अधिकारी होते. दोघे खाली उतरले. मला जरा दूर घेऊन गेले व म्हणाले, “मी तुम्हाला अटक करीत आहे” अशा रीतीने चार दिवसांत तीन वेळा मला अटक झाली. मी विचारले, “समुदायाचे काय?”

“ते आम्ही पाहून घेऊ.”

मी काही बोललो नाही. त्यांनी मला फक्त माझ्याच अटकेची बातमी लोकांना सांगू दिली. मी पोलाकना म्हटले, “तुम्ही लोकांच्या बरोबर जा.” लोकांना शांतता पाळायला वगैरे सांगू

लागलो, तो अंमलदारसाहेब म्हणाले, “तुम्ही आता कैदी आहात. तुम्हाला भाषणे करता येणार नाहीत.”

मला ग्रीलिंगस्टेड आणि त्यानंतर बेलफोरला नेऊन शेवटी हॅडल्बर्गच्या ठाण्यात नेऊन उतरविले. आम्ही रात्र तेथेच काढली. समुदायाला घेऊन पोलाक पुढे निघाले. ते हॅडल्बर्गला पोचले. तेथे माझ्यासोबत आलेल्या समुदायालाही अटक करण्याची व्यवस्था झाली होती. हॅडल्बर्ग येथे लोकांना कैद करून नाताळला नेण्याकरीता दोन खास आगगाड्या ठेवलेल्या होत्या. लोकांनी थोडासा हट्ट धरला : “गांधीना बोलवा. त्यांनी सांगील्ले तर आम्ही पकडवून घेऊ आणि गाडीत बसू.” मि. चमर्नींनी पोलाक आणि काछलिया शेठ यांची मदत या लोकांना समजविण्याकरीता घेतली. लोकांनी मानले आणि गाडीत बसले.

५९. सत्याग्रहाचा विजय

इकडे मला कोर्टात उभे करण्यात आले. यावेळी माझ्या अटकेचे वॉरंट डंडी येथून निघाले होते. गिरमिट्यांना नाताळ सोडण्यासाठी प्रवृत्त केल्याचा आरोप माझ्यावर ठेवण्यात आला होता. म्हणून मला त्याच दिवशी आगगाडीने डंडीला घेऊन गेले.

तिकडे पोलाकना हॅडल्बर्ग येथे पकडले नाही, इतकेच नाही तर त्यांनी मदत केली म्हणून त्यांचे आभार मानले. पण तसे पोलाकना त्यांनी चार्ल्सटाउनला गाडीची वाट पाहात असताना पकडले. कॅलनबॅकलाही पकडले. दोघांनाही वॉक्सरस्टच्या तुरुंगात डांबले.

११ तारखेला डंडी येथे माझ्यावर खटला चालला. मला ९ महिन्यांची सक्त मजुरीच्या तुरुंगवासाची शिक्षा देण्यात आली. अजून वॉक्सरस्ट येथे माझ्यावर खटला चालवायचा होता. येथे माझ्यावर प्रतिबंधित माणसांना ट्रान्सवालमध्ये प्रवेश करण्यास मदत केल्यास आरोप होता. डंडीहून १३ तारखेला मला वॉक्सरस्टला घेऊन गेले. तेथे मी कॅलनबॅक आणि पोलाक या दोघांना पाहिले. असे आम्ही तिघेजण वॉक्सरस्टच्या तुरुंगात एकत्र आलो. त्यामुळे आम्हाला अतिशय हर्ष झाला. अशा रितीने थोडे दिवस वॉक्सरस्टच्या तुरुंगात राहिलो, पण सरकारने तिघांनाही निरनिराळ्या तुरुंगांमध्ये पाठवून दिले.

यात्रेकरूंना खास गाड्यांत घालून नाताळात घेऊन गेले. सरकारने जेथून जेथून गिरमिट्ये पळाले होते त्या त्या ठिकाणांना म्हणजे कोळशाच्या खाणींनाच चौतर्फी तारांच्या जाळ्या लावून तरंग बनविले, आणि त्या तुरुंगाचे जेलर खाणीच्या नोकरांनाच नेमले. असे करून ज्या गोष्टीचा मजुरांनी त्याग केला होता, तीच गोष्ट सरकारने मजुरांकडून जबरदस्तीने करवून घेतली. म्हणजे मजूर आता पुरते गुलाम झाले. पण मजुरांनी खाणीत काम करण्याचे स्पष्ट नाकारले. त्याकरीता त्यांना फटक्यांचा मार खावा लागला. जी उर्मट माणसे एका क्षणात अंमलदार होऊन बसली होती, त्यांनी लाथा मारल्या, शिव्या दिल्या. या अत्याचारांच्या तारा हिंदुस्तानला पोचल्या. सगळा हिंदुस्तान प्रक्षुब्ध झाला आणि दक्षिण आफ्रिकेचा प्रश्न हिंदुस्तानात सर्वांच्या तोंडी झाला.

मद्रासमध्ये (डिसेंबर १९१३) लॉर्ड हार्डिंग यांचे प्रख्यात भाषण झाले त्या भाषणाने दक्षिण आफ्रिकेत आणि विलायतेत खळबळ उडवून दिली. व्हाइसरॉय इतर वसाहतराज्यांवर टीका करू शकत नव्हता, पण लॉर्ड हार्डिंग यांनी कडक टीका केली, इतकेच नव्हे, तर त्यांनी सत्याग्रह्यांची बाजू पूर्णपणे उचलून धरली. लॉर्ड हार्डिंगच्या या दृढपणाचा परिणाम फार चांगला झाला.

हजारो निरपराध माणसांना तुरुंगात ठेवण्याची शक्ती दक्षिण आफ्रिकेच्या सरकारपाशी नव्हती. व्हाइसरॉयलाही ते सहन होण्यासारखे नव्हते. सगळे जग जनरल स्मट्स काय करतात, इकडे नजर लावून बसले होते. अशा वेळी सर्वच सरकारे जे करतात, ते दक्षिण आफ्रिकेच्या सरकारने केले. अशा बिकट अवस्थेतून बाहेर पडायचे म्हणजे लोकमताला भिऊन चालणारी सरकारे नेहमी कमिशन नेमतात. त्याकरवी फक्त नाममात्र चौकशी करण्यात येते, कारण अशा कमिशनचा निकाल पहिल्यापासूनच माहित झालेला असतो आणि कमिशनने शिफारस केली म्हणजे तिचा अंमल झालाच पाहिजे अशी सामान्य प्रथा असते; म्हणजेच कमिशनच्या शिफारशीचा आधार घेऊन, जो न्याय करण्याचे सरकारांनी पूर्वी नाकारलेले असते, तोच न्याय ती नंतर करतात. जनरल स्मट्सच्या कमिशनांत तीन सभासद नेमले गेले. कमिशनने सरकारला शिफारस केली होती की, कमिशनला काम करणे सुकर व्हावे याकरिता मि. कॅलनबॅक, मि. पोलाकना आणि मला बिनशर्त सोडून द्यावे. सरकारने या शिफारशीचा स्वीकार केला व आम्हा तिघांना एकदमच सोडून दिले. (१८-१२ - १९१७) आम्ही दोन महिने कैद भोगली असेल नसेल.

कमिशनमध्ये हिंदी लोकांतर्फे कोणी तरी असलेच पाहिजे हे अवश्य वाटले. म्हणून आम्ही जनरल स्मट्सना त्या अर्थाचे पत्र लिहिले. जनरल स्मट्सनी कमिशनच्या सभासदात वाढ करण्याचे नाकारले. आम्ही तुरुंगात जाण्याची तयारी करून जाहीर केले की, सन १९१४ च्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेला डरबनहून तुरुंगात जाणाऱ्यांची कूच सुरू होईल.

याच सुमारास युनियन रेल्वेत गोऱ्या कामगारांचा मोठा संप झाला. त्या संपामुळे सरकारची स्थिती नाजूक झाली. माझ्याकडे हिंदी लोकांची कूच सुरू करण्यासंबंधी निरोप आले. मी जाहीर केले की, माझ्याने रेल्वे संपवाल्यांना अशा रीतीने मदत होऊ शकणार नाही. आमचा हेतू

सरकारची अडवणूक करण्याचा नव्हता. आमचा लढा वेगळा आणि वेगळ्या प्रकारचा होता. आम्हाला कूच करायची असेल तरी आम्ही इतर वेळी जेव्हा रेल्वेची गडबड थंड होईल तेव्हा करू. या आमच्या निर्णयाचा परिणाम गंभीर झाला. त्याबाबतची तार रॉडरने विलायतेला पाठविली. लॉर्ड एम्प्टहिलनी धन्यवादाची तार विलायतेहून पाठविली. दक्षिण आफ्रिकेतील इंग्रज मित्रांनीही धन्यवाद दिले. जनरल स्मट्सचा चिटणीस विनोदाने म्हणाला, “मला तर तुम्ही लोक मुळीसुद्धा आवडत नाहीत. माझी त्यांना मदत करण्याची बिलकुल इच्छा नाही. पण काय करायचे? तुम्ही आमच्या बिकट परिस्थितीत आम्हाला मदत करता. तुम्हाला आता मारायचे कसे? मला तर पुष्कळ वेळा वाटते की तुम्हीसुद्धा या इंग्रज संपवाल्याप्रमाणे हुल्लड करावी की लगेच तुम्हाला आम्ही लंबे करू. पण तुम्ही तर शत्रूला दुखापत करू इच्छित नाही. स्वतःच दुःख सहन करून जिंकू म्हणता, विवेकमर्यादा तुम्ही सोडीत नाही, मग आमचा इलाज काय चालणार?” अशाच प्रकारचे उद्गार स्मट्स यांनीही काढले.

अशा प्रकारच्या विवेकाच्या उदाहरणाचा प्रभाव चहूकडे पडत असलेला मला दिसत होता; आणि त्यायोगे हिंदी लोकांच्या प्रतिष्ठेत भर पडत होती आणि समेटाला वातावरण अनुकूल बनत होते.

कमिशनच्या कार्याबद्दल जनरल स्मट्सचा आणि माझा पत्रव्यवहार चालू झाला. जमातीला ज्या ज्या गोष्टी पाहिजे होत्या, त्या सर्व देण्याची शिफारीस कमिशनने केली. थोड्याच दिवसात ज्या कायद्याने हिंदी लोकांचा फायदा व्हायचा होता, त्याचा मसुदा युनियन गॅझेटात प्रसिद्ध झाला. ज्यानुसार, तीन पौंडांचा कर रद्द केला गेला. जो विवाह हिंदुस्तानात कायदेशीर मानला जाईल, तो दक्षिण आफ्रिकेतसुद्धा कायदेशीर मानला जाईल. दक्षिण आफ्रिकेत राहण्याकरिता जी अधिकारपत्रे हिंदी लोकांना मिळाली होती, ती युनियनमध्ये प्रवेश करण्याचा हक्क असल्याचा पुरावा म्हणून मान्य करण्यात आली होती.

अशा रितीने आठ वर्षांच्या शेवटी हा सत्याग्रहाचा महान लढा संपला आणि दक्षिण आफ्रिकाभर वसलेल्या हिंदी लोकांना स्वस्थता लाभली असे वाटले. १८ जुलै १९१४ रोजी

विलायतेत गोखल्यांना भेटून तेथून हिंदुस्तानला जाण्याकरिता मी दक्षिण आफ्रिकेहून निघालो. दक्षिण आफ्रिका सोडताना माझ्या अंतःकरणात सुखदुःखमिश्रित अशी भावना होती. आनंद मला या विचाराने झाला, की बऱ्याच वर्षांनंतर हिंदुस्थानला जाऊन गोखल्यांच्या मार्गदर्शनाखाली सेवा करण्याचे सद्भाग्य आता मला लाभणार. ज्या दक्षिण आफ्रिकेत एकवीस वर्षे मी काढली आणि असंख्य कडू-गोड अनुभव घेतले, ते सोडून जाताना मला अवघड वाटले आणि दुःख झाले.

खंड ९ : विलायत आणि युद्ध

६०. युद्धात सहभाग

लढाई ४ ऑगस्ट १९१४ रोजी सुरू झाली. आम्ही ६ तारखेला विलायतेला पोचलो.

माझे असे मत होते की, विलायतेत राहणाऱ्या हिंदी लोकांनी लढाईमध्ये स्वतःचा वाटा उचलला पाहिजे. इंग्रज विद्यार्थ्यांनी लढाईमध्ये भाग घेण्याचा आपला निश्चय जाहीर केला होता. हिंदी विद्यार्थ्यांनी मागे राहून चालावयाचे नाही. या युक्तिवादामुळेही पुष्कळ मतभेद झाले.

प्रजेची मागणी जोराने पुढे मांडून आपल्या स्थितीमध्ये सुधारणा करून घेण्याबद्दल आग्रह करण्याची हीच वेळ आहे, अशी विरोधकांची समजूत होती.

माझी अशी समजूत होती की, इंग्रजांच्या आपत्तीची वेळ ही आपल्या मागण्या करण्याची वेळ नव्हे. लढाई चालू असताना आपल्या मागण्या तहकूब करणे, यातच शिष्टाचार व दिव्यदृष्टी दोन्ही आहेत. म्हणून मी माझा सल्ला कायम ठेवला आणि ज्यांना नावे नोंदवायची असतील, त्यांनी नोंदवावी असे सुचविले. नोंदविलेल्या नावांची संख्या भरपूर झाली. त्यात बहुतेक सर्व प्रांतांच्या व सर्व धर्मांच्या माणसांची नावे होती.

या बाबतीत मी लॉर्ड क्र्यू यांना पत्र लिहिले आणि हिंदी लोकांची मागणी स्वीकारली जावी यासाठी, जखमी शिपायांची शुश्रूषा करण्याचे शिक्षण घेण्याची आवश्यकता असेल, तर ते घेण्याची इच्छा व तयारी व्यक्त केली.

थोड्या वाटाघाटीनंतर लॉर्ड क्र्यू यांनी हिंदी लोकांची मागणी स्वीकारली आणि आणीबाणीच्या वेळी साम्राज्याला मदत करण्याच्या तयारीबद्दल आभारही मानले.

युद्धामध्ये भाग घेणे याचा अहिंसा तत्वाशी मेळ बसत नाही, हे मला पूर्णपणे कळत होते. पण कर्तव्याचे ज्ञान हे सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणे नेहमीच स्पष्ट नसते.

इंग्रज राज्यामार्फत माझी, म्हणजे माझ्या देशबांधवांची स्थिती सुधारण्याची माझी इच्छा होती. मी इंग्लंडात राहात असता इंग्लंडचे आरमार माझे रक्षण करीत होते. त्याच्या बळाचा अशा तऱ्हेने फायदा घेत असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये असलेल्या हिंसकतेचा मी सरळच भागीदार होत होतो. अर्थात जर मला त्या सत्तेशी संबंध ठेवायचा असेल, त्या सत्तेच्या निशाणाखाली राहायचे असेल, तर एक तर मी युद्धाचा उघड उघड विरोध करून, जोपर्यंत त्या सत्तेची युद्धनीती बदलणार नाही तोपर्यंत, सत्याग्रहाच्या शास्त्राप्रमाणे तिच्यावर बहिष्कार घातला पाहिजे: किंवा त्या सत्तेचे जे कायदे मोडण्यासारखे असतील, त्यांचा सविनय भंग करून तुरुंगाचा रस्ता पकडला पाहिजे. नाहीपेक्षा मी तिच्या युद्धकार्यामध्ये भाग घेत राहूनच त्या कार्याचा विरोध करण्याची शक्ती व अधिकार मिळविली पाहिजेत. तेवढी शक्ती माझ्यामध्ये नव्हती. अर्थात मला युद्धात भाग घेण्याखेरीज दुसरा मार्ग नाही असे मी ठरविले.

अहिंसेच्या दृष्टीने हातात बंदुक धरणारा व त्याला मदत करणारा यांच्यामध्ये भेद मला तरी दिसत नाही. जो मनुष्य लुटारूंच्या टोळीमध्ये त्यांची पडेल ती चाकरी करण्यासाठी, त्यांची ओझी उचलण्यासाठी, ते लूट करीत असतील तेव्हा पहारा करण्यासाठी, ते घायाळ झाल्यास त्यांची सेवा करण्यासाठी राहातो, तो लुटीबद्दल त्या लुटारूंद्वारे जबाबदार आहे. या दृष्टीने विचार करता लष्करात जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्यास जाणारा मनुष्य युद्धाच्या दोषातून मोकळा राहू शकत नाही.

हा विचार मी पोलाकची तार येण्यापूर्वीच करून ठेवलेला होता. त्यांची तार आल्यानंतर मी त्यासंबंधी काही मित्रांशी चर्चा केली. युद्धामध्ये भाग घेणे मला कर्तव्य वाटत होते व आजही विचार करता मला वरील विचारसरणीमध्ये दोष दिसत नाहीत. ब्रिटीश साम्राज्याबद्दल त्या वेळी माझे जे विचार होते, त्यांना अनुसरून मी युद्धात भाग घेतला. त्यामुळे त्याबद्दल मला पश्चात्तापही वाटत नाही.

पण तेवढ्या मुदतीतच माझ्या फासळ्यांशी खूप दुखू लागले. कडाक्याची थंडी पडण्याआधी स्वदेशी जाण्याचा मला सल्ला देण्यात आला. मी हा सल्ला मान्य केला. बऱ्याच वर्षांच्या विदेशवारीनंतर स्वदेशी येताना मला फार आनंद झाला.

खंड १० : स्वदेशी परत आणि साबरमती आश्रमाची स्थापना

६१. पुण्यामध्ये

मी स्वदेशी येण्यापूर्वीच फिनिक्सपैकी जी मंडळी परत हिंदुस्थानात यावयाची होती, ती येऊन पोचली होती. मी मुंबई बंदरी उतरलो, तोच मला खबर मिळाली की, सध्या हे कुटुंब शांतिनिकेतनमध्ये आहे. म्हणून गोखल्यांची भेट घेऊन तिकडे लवकर जाण्याची मला उत्कंठा लागलेली होती.

गोखले व सर्वट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे सभासद यांनी मला प्रेमजलाने न्हाऊ घातले. मला आठवते की, त्यांनी सर्व सभासदांना पुण्यास बोलाविले होते. सर्वांबरोबर अनेक मुद्द्यांवर मी मनमोकळेपणाने चर्चा केली.

गोखल्यांची फार इच्छा होती की, मी सोसायटीमध्ये दाखल व्हावे. माझी तर इच्छा होतीच. पण सभासदांचे मत पडले की, सोसायटीचे आदर्श व काम करण्याची त्यांची रीत माझ्या रीतीहून भिन्न आहे. त्यामुळे मी सभासद होणे योग्य होईल की काय याबद्दल त्यांना शंका वाढत होती.

मी स्वतःची कल्पना त्यांना कळविली होती. मी सोसायटीचा सभासद झालो किंवा न झालो, तरी माझ्या मनातून एक आश्रम काढून त्यात फिनिक्समधील सहवासी मंडळींना घेऊन शक्यतो गुजराथमध्ये राहावयाचे होते. मी गुजराथी असल्यामुळे गुजराथची सेवा करून, याद्वारे देशाची सेवा करण्यासाठी मी अधिक सक्षम आहे, असे मला वाटत होते. गोखल्यांना हा विचार पसंत पडला व ते म्हणाले, “तुम्ही अवश्य तसे करा. सभासदांबरोबरच्या चर्चेचा निकाल कसाही लागो, पण तुम्हाला आश्रमासाठी लागणारे द्रव्य तुम्ही माझ्यापासूनच घ्यायचे आहे. मी तो माझाच आश्रम समजणार.”

माझे हृदय फुलून गेले. पैसे गोळा करण्याच्या कामातून बरी मोकळीक झाली, असे म्हणून मी फार आनंद मानला. आणि यापुढे मला स्वतःच्या जबाबदारीवर चालावे लागणार नाही, तर

प्रत्येक अडचणीमध्ये मला मार्गदर्शक मिळणार या विश्वासामुळे माझ्या डोक्यावरील मोठा भार खाली उतरला, असे मला वाटले.

गोखल्यांनी माझ्याकडून वाचन घेतले की, अनुभव घेण्याकरिता एक वर्षापर्यंत मी हिंदुस्थानभर प्रवास करावा आणि कोणत्याही सार्वजनिक प्रश्नासंबंधी मत निश्चित करू नये किंवा बोलू नये दाखवू नये.

६२. तिसऱ्या वर्गाच्या हालअपेष्टा

दक्षिण आफ्रिकेत सत्याग्रहाच्या लढ्याच्या निमित्ताने मी माझा पोषाख गिरमित्या मजुरांशी शक्य तेवढा मिळता करून होता. विलायतेतही घरामध्ये हाच पोषाख वापरीत असे. मुंबईला मी काठेवाडी पोषाखात उतरलो होतो. तो पोषाख म्हणजे सदरा, अंगरखा, धोतर आणि शुभ्र फेटा. हे सर्व देशी गिरण्यांच्या कापडाचेच बनविलेले होते. मुंबई ते काठेवाड तिसऱ्या वर्गातून जायचे होते. या प्रवासात फेटा व अंगरखा म्हणजे नसता बोजा असे मला वाटले. म्हणून फक्त सदरा, धोतर व आठदहा आप्यांची काश्मिरी टोपी एवढाच पोषक केली होता. असला पोषाख वापरणाऱ्यांची गणना गरीबातच होणार.

शांतिनिकेतून परत येताना, तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंना तिकिट मिळविण्यास किती कष्ट पडतात, याचा अनुभव आम्हाला आला, "तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंना तिकिटे आगाऊ देण्यात येत नाहीत" असा जबाब मिळाला. मी स्टेशनमास्तरांपाशी गेलो. मला स्टेशनमास्तरपर्यंत जाऊ तरी कोण देतो? कोणी एकाने मेहेरबानी करून स्टेशनमास्तर दाखवून दिले. मी त्यांच्याकडे गेलो; त्यांच्याकडूनही वरीलप्रमाणेच जबाब मिळाला. 'खिडकी उघडली' तेव्हा तिकिट घेण्यास गेलो. पण तिकिटे मिळविणे सोपी गोष्ट नव्हती. सशक्त उतारू एकामागून एक घुसत आणि माझ्यासारख्याला मागे हटवीत जात. अखेर एकदाची तिकिटे मिळाली.

गाडी आली. तेथेही ताकदवान होते. ते आत शिरले. आतील उतारू व आत शिरू इच्छिणारे एकमेकांशी वर्दळीवर येत; धक्काबुक्की चाले. आम्ही तिघेही इकडे तिकडे हिंडत होता. प्रत्येक ठिकाणाहून जबाब एकच की, "येथे जागा नाही." मी गार्डकडे गेलो. तो म्हणाला, "जागा मिळाली तर बसा, नाहीतर दुसऱ्या गाडीने जा."

मी नम्रपणे म्हटले, "पण मला जरूरीचे काम आहे." ते ऐकून घ्यायला गार्डला वेळच नव्हता. माझे उपाय हरले. मगनलालना जागा मिळेल तेथे बसण्यास सांगितले; पत्नीला घेऊन मी तिसऱ्या वर्गाच्या तिकिटाने 'इंटर'मध्ये शिरलो. गार्डने मला त्यामध्ये जाताना पाहिले. आसनसोल स्टेशनवर गार्ड जादा भाडे घ्यायला आला. मी म्हटले,

मला जागा दाखवून देण्याचे तुमचे काम होते. जागा मिळाली नाही त्यामुळे मी येथे बसलो आहे. तुम्ही मला तिसऱ्या वर्गात जागा दिलीत, तर मी तिकडे जायला तयार आहे.”

गार्डसाहेब म्हणाले, “माझ्यापाशी ही वकिली चालणार नाही. माझ्यापाशी जागा नाही. पैसे द्यायचे नसतील, तर गाडीतून निघून जावे लागेल.”

मला कसेही करून पुण्याला पोचायचे होते. गार्डबरोबर भांडण चालविण्याची माझी तयारी नव्हती. मी त्याचे पैसे चुकते केले. त्याने थेट पुण्यापर्यंतचे जादा भाडे घेतले. मला हा अन्याय झोंबला.

सकाळी मोंगलसराई स्टेशन आले. मगनलालनी तिसऱ्या वर्गात जागा मिळविली होती. मोंगलसराईला मी तिसऱ्या वर्गात गेलो. तिकीट-कलेक्टरला मी ही हकीकत कळविली; त्याच्याकडून मी आमच्या हकीकतीचे प्रमाणपत्र मागितले. त्याने देण्याचे नाकारले. मी जादा भाड्याचे पैसे परत मिळण्याबद्दल रेल्वेच्या वरिष्ठाकडे अर्ज केला.

“प्रमाणपत्राखेरीज जादा पैसे परत देण्याचा आमचा रिवाज नाही; पण तुमच्या बाबतीत आम्ही ते परत देतो. बरद्धानपासून मोंगलसराईपर्यंतचे जादा भाडे मात्र परत देता येणार नाही.” अशा अर्थाचा जबाब मिळाला.

तिसऱ्या वर्गाच्या प्रवासामध्ये अरेरावी, सत्तेमुळे होणारे अपमान व विटंबना तर असतातच; पण तिसऱ्या वर्गात बसणाऱ्या कित्येक उतारूंचा उद्धटपणा, त्यांचा ओंगळपणा, त्यांची स्वार्थबुद्धी, त्यांचे अज्ञानसुद्धा काही कमी नसतात. दुःखाची गोष्ट तर ही आहे, पुष्कळदा आपण उद्धटपणाने वागत आहो, अथवा दुर्गंधी होण्यास मदत करीत आहो किंवा आपला तेवढा स्वार्थ शोधीत आहो हे त्या उतारूंच्या लक्षातही येत नाही. प्रत्येकजण स्वतः जे करतो ते त्याला स्वाभाविक वाटते. आम्ही सुधारलेल्या लोकांनी तिकडे लक्षच दिलेले नाही.

रेल्वेतील गर्दीमुळे होणाऱ्या हालांचा अतिशय कडू अनुभव मला लाहोर व दिल्ली यांच्या दरम्यान आला. कराचीहून लाहोरमार्गे कलकत्त्याला जावयाचे होते. लाहोरला गाडी बदलायची

होती. या गाडीत माझी कोठेच दाद लागण्यासारखी नव्हती. उतारू अंगबळाच्या जोरावर आपापल्यासाठी वाट काढून घेत होते. डब्याचे दार बंद असले, तर खिडकीतून आत शिरत. मला कलकत्त्याला ठरलेल्या तारखेला पोचायचे होते. ही गाडी चुकली, तर पोचणे शक्य नव्हते. मी जागा मिळविण्याची आशा सोडून देण्याच्या बेतात होतो. कोणीही मला डब्यात येऊ देण्यास तयार होईना. शेवटी एका हमालाने मला जागा शोधताना पाहून म्हटले : “मला बारा आणे द्याल, तर मी जागा मिळवून देतो. मी म्हटले : “मला जागा देशील तर अवश्य बारा आणे देईन.” बिचारा हमाल उतारूच्या पायधरण्या करी, पण कोणी मला आत घेण्यास तयार होईना. गाडी सुटण्याच्या बेतात होती. एका डब्यातील काही उतारू म्हणाले : “येथे जागा तर नाही, पण आत घुसडून देणार असाल तर द्या; उभे राहावे लागेल.”

हमालाने विचारले, “क्यों जी?” मी रुकार दिला व त्याने मला खिडकीतून आत फेकून दिले. मी आत घुसलो व हमालाने बारा आणे कमावले.

माझी ती रात्र फार कठीण गेली. इतर उतारू कसेबसे बसले होते. मी वरच्या बैठकीची साखळी पकडून दोन तास उभा होतो. मधूनमधून काही उतारू माझ्यावर ओरडत होते, “काय रे, अजूनही बसत नाहीस का?” मी पुष्कळ सांगून पाहिले की, कोठेच जागा नाही. पण मी उभा राहिलेलाही त्यांना खपेना. ते स्वतः मात्र वरच्या फळीवर ताणून झोपलेले होते; पुन्हा पुन्हा मला त्रास देत होते. ते त्रास देत तसतसा मी शांतपणे जबाब देत असे. त्यामुळे ते काहीसे थंड पडले. माझे नाव गाव विचारले. मला नाव सांगावे लागले. ते ऐकून ते खजील झाले. माफी मागून मला आपल्या शेजारी जागा करून दिली. ‘धीराजनां पळ मीठा’ (सोशिकपणाची फळे मधुर) या म्हणीचे स्मरण झाले. मी खूप थकलो होतो. डोके गरगरू लागले होते. मला बसण्यासाठी जागेची खरी गरज होती तेव्हा ईश्वराने ती दिली.

६३. आश्रमाची स्थापना

सत्याग्रह आश्रमाची स्थापना २५ मे १९१५ रोजी अहमदाबादमध्ये झाली.

अहमदाबादवर माझी दृष्टी होतीच. मी गुजराथी असल्यामुळे गुजराथमार्फतच देशाची अधिकाधिक सेवा करू शकेन, अशी माझी समजूत होती. अहमदाबाद एके काळी हातमागाचे मोठे केंद्र असल्यामुळे चरख्याचे काम येथेच अधिक चांगल्या तऱ्हेने चालेल अशी समजूत होती. गुजराथची राजधानी असल्यानेही येथील धनाढ्य लोकांकडून पैशांची मदतही होऊ शकेल हीसुद्धा आशा होतीच.

घराची सोय करताना मला मदत करणारी प्रमुख व्यक्ती म्हणजे अहमदाबादमधील बॅरिस्टर श्री. जीवनलाल. त्यांचेच कोचरबमध्ये असलेले घर भाड्याने घेण्याचे ठरले. आश्रमाला नाव काय द्यायचे हा प्रश्न उपस्थित झाला. आम्हाला तर सत्याची पूजा, सत्याचा शोध कर्तव्य होता, त्याचाच आग्रह धरावयाचा होता आणि दक्षिण आफ्रिकेमध्ये ज्या पद्धतीचा उपयोग मी केला, तिचीच ओळख भारतवर्षाला करून द्यायची होती आणि तिची शक्ती कोठपर्यंत पोचू शकते ते पाहायचे होते. त्यासाठी मी व माझ्या सोबत्यांनी 'सत्याग्रहाश्रम' नाव' पसंत केले. त्यामध्ये सेवा व सेवेची पद्धती या दोहोंचेही दिग्दर्शन सहजीच होत होते. आश्रम चालविण्यासाठी नियमावलीची आवश्यकता होती. त्यासाठी नियमावली तयार करून तिच्यावर अभिप्राय मागविले. सुमारे पंचवीस स्त्री-पुरुषांनिशी आश्रमाची सुरुवात झाली. सर्वजण एकत्र जेवीत असत व एकाच कुटुंबातील माणसे असावी, अशा तऱ्हेने वागण्याचा प्रयत्न करीत.

आश्रम अस्तित्वात येऊन थोडे महिनेही लोटले नाहीत, इतक्यात मी आशा केली नव्हती, अशा तऱ्हेची आमची कसोटी झाली. भाई अमृतलाल ठक्कर यांच्याकडून पत्र आले : 'एक गरीब व प्रामाणिक अत्यंत कुटुंब आहे. त्याची इच्छा तुमच्या आश्रमात येऊन राहण्याची आहे. त्याला घ्याल का?'

ते आश्रमाचे नियम पाळण्यास तयार असले, तर त्याला दाखल करण्याची तयारी भाई अमृतलाल ठक्कर यांस कळविली.

दूदाभाई, त्यांच्या पत्नी दानीबेन आणि रांगती लक्ष्मी अशी तिघेजण आले. दूदाभाई मुंबईमध्ये शिक्षकाचे काम करीत असत. ते नियमांचे पालन करण्यास तयार होते. त्यांना आश्रमात घेतले.

सहायक मित्रमंडळामध्ये खळबळ उडाली. ज्या विहिरीमध्ये बंगल्याच्या मालकाचा भाग होता, त्या या विहिरीतून पाणी काढण्यास अडचण पडू लागली. मोटवाल्याच्या अंगावर आमच्या पाण्याचे शिंतोडे उडाले, तरी तेवढ्याने त्याला विटाळ होणार! त्याने शिवीगाळ सुरू केली, दूदाभाईंना त्रास द्यायला सुरुवात केली. त्याच्या शिष्यांना प्रत्युत्तर देऊ नये व दृढतापूर्वक पूर्वीप्रमाणेच पाणी भरीत जावे असे मी सर्वास सांगितले. आम्ही शिष्या गूपचूप ऐकून घेतो असे पाहून मोटवाला शरमला व त्रास देईनासा झाला.

पण पैशाची मदत बंद झाली. बहिष्काराच्या अफवा माझ्या कानावर येऊ लागल्या. मी सोबत्यांबरोबर विचार करून ठेवलाच होता की, आपल्यावर बहिष्कार पडला आणि आपल्यापाशी कसलीच मदत राहिली नाही, तरीही यापुढे आता आपल्याला अहमदाबाद सोडून चालणार नाही. अंत्यजवाड्यात जाऊन त्यांच्याबरोबर राहू व जे काही मिळेल तेवढ्यावर किंवा मजुरी करून निर्वाह करू.

अखेरीस एके दिवशी मगनलालनी मला नोटीस दिली : “येत्या महिन्याला आश्रमखर्च चालविण्यास आपल्यापाशी पैसे शिल्लक नाहीत.”

मी शांतपणे उत्तर दिले, “तर मग आपण अंत्यजवाड्यात राहायला जाऊ.”

अशा तऱ्हेचा अडचणीचा प्रसंग माझ्यावर हा पहिलाच होता असे नाही. प्रत्येक प्रसंगी अखेरच्या घडीला भगवंताने मदत धाडलेली आहे. मगनलालनी नोटीस दिल्यानंतर लवकरच एके दिवशी सकाळी एका मुलाने बातमी आणली, “बाहेर मोटार उभी आहे व एक शेठ तुम्हाला

बोलवीत आहेत.” मी मोटारीपाशी गेलो. शेठनी मला विचारले. “आश्रमाला काही मदत देण्याची माझी इच्छा आहे; तुम्ही घ्याल का?”

मी उत्तर दिले. “तुम्ही घ्याल तर मी अवश्य घेईन. मला कबूल केले पाहिजे की, सध्या मी अडचणीतही आहे.”

“मी उद्या याच वेळी येईन. तेव्हा तुम्ही आश्रमात असाल?” मी होय म्हटले व शेठजी निघून गेले.

दुसऱ्या दिवशी ठरलेल्या वेळी मोटारीचे शिंग वाजले. मुलांनी मला येऊन सांगितले. शेठ आत आले नाहीत; मी त्यांना भेटायला गेलो. ते माझ्या हातात १३,००० रुपयांच्या नोटा ठेवून निघून गेले.

या मदतीची मी कधीच आशा केली नव्हती. मदत देण्याची ही रीत नवीनच दिसली. त्यांनी यापूर्वीही कधी आश्रमात पाऊल टाकले नव्हते. त्यांना पूर्वी एकवारच भेटल्याचे मला स्मरते. आश्रमात यायचेही नाही, विचारपूस नाही, काही नाही; बाहेरच्या बाहेर पैसे देऊन निघून जायचे. माझा हा पहिलाच अनुभव. या मदतीमुळे अंत्यजवाड्यात जावयाचे तहकूब राहिले. सुमारे एक वर्षाचा खर्च मला मिळून चुकला.

पण बाहेर खळबळ उडाली तशीच ती आश्रमात उडाली. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये माझ्याकडे अंत्यज येत, राहात, जेवीत-खात; परंतु या ठिकाणी कुटुंबात अंत्यज येऊन राहणे हे माझ्या पत्नीला व इतर स्त्रियांना रुचले असे म्हणता येणार नाही. दानीबेनबद्दल त्यांना तिरस्कार नसला, तरी पण औदासीन्य होतेच. असल्या बाबतीत माझ्या फार बारीक असलेल्या नजरेला ते दिसून येई व तीक्ष्ण कानांना ऐकू येई. आर्थिक मदत मिळण्याची बंद झाली. त्याबद्दल मला बिलकुल काळजी वाटली नव्हती, पण या अंतःस्थ खळबळीमुळे मोठा पेच पडला. दानीबेन सामान्य स्त्री होती. दूदाभाईचे शिक्षणही साधारणच होते; पण त्यांची आकलनशक्ती चांगली होती. त्यांच्या सोशिकपणाही मला आवडला. क्वचितप्रसंगी त्यांना क्रोधही येई. पण एकंदरीत त्यांच्या सोशिकपणाची माझ्यावर चांगली छाप पडली. बारीकसारीक अपमान पोटात घालण्याबद्दल मी

दूदाभाईंना विनवून सांगत असे; त्यांची समजूत पडत असे व दानीबेनकडून तेच सहन करवून घेत असत.

या कुटुंबाला आश्रमात ठेवल्यापासून आश्रमाला पुष्कळ शिकायला मिळाले. आश्रमात अस्पृश्यतेला थारा नाही ही गोष्ट सुरुवातीलाच स्पष्ट होऊन गेल्यामुळे आश्रमाची मर्यादा अंकित झाली व या बाबतीतील त्याचे काम बिनधोक बनले. असे असताही आश्रमाचा वाढता खर्च बहुतांशी जुन्या पद्धतीच्या हिंदूंकडूनच मिळत आलेला आहे. यावरून माझ्या मते हे स्पष्ट दिसते की, अस्पृश्यतेची पाळे ढिली झालेली आहेत. याचे इतर पुरावे पुष्कळच आहेत. परंतु जेथे अंत्यजाबरोबर रोटिव्यवहारही ठेवला जातो, अशा संस्थेला सनातनी गणले जाणारे हिंदू मदत देतात हाही अगदीच क्षुल्लक पुरावा म्हणता येणार नाही.

खंड ११ : चंपारण्य

६४. निळीचा डाग

चंपारण्य म्हणजे जनकराजाची भूमी. चंपारण्यात ज्याप्रमाणे आंब्याची वने आहेत, त्याचप्रमाणे सन १९१७ साली तेथे निळीची शेती होती. चंपारण्यातील शेतकऱ्यांनी आपापल्या जमिनीच्या तीनविसांश भागामध्ये जमिनीच्या मूळ मालकासाठी निळीचीच लागवड केली पाहिजे असे कायद्याचे बंधन होते. वीस कठांचा एक एकर होतो व एकरी तीन कठांची लागवड करणे, याला 'तीनकठिया'ची पद्धत म्हणतात.

राजकुमार शुक्ल नावाचे चंपारण्यातील एक शेतकरी होते. त्यांनाही हे दुःख सहन करावे लागले होते. ते दुःख त्यांना सलत तर होतेच, पण स्वतःला भोगाव्या लागलेल्या आपत्तीमुळे सर्वावरील हा निळीचा डाग धुवून काढण्याची तळमळ त्यांच्यामध्ये उत्पन्न झाली होती. चंपारण्यातील शेतकऱ्यांची दुःखे मला समक्ष दाखविण्याची त्यांची इच्छा होती. मी म्हटले, “माझ्या फिरतीमध्ये मी चंपारण्यही घेईन, एकदोन दिवस देईन.” ते म्हणाले, “एक दिन काफ़ी होगा. नजरोसे देखिये तो सही.”

१९१७ सालच्या आरंभी कलकत्याहून आम्ही दोघेजण रवाना झालो. दोघांचीही समान जोडी. दोघेजी शेतकऱ्यांप्रमाणेच दिसत होतो. राजकुमार शुक्ल घेऊन गेले, त्या गाडीत आम्ही दोघेही बसलो. सकाळी पाटण्याला उतरलो.

राजकुमार शुक्ल मला राजेंद्रबाबूंच्या घरी घेऊन गेले. राजेंद्रबाबू पुरीला की कोठेसे गेले होते. बंगल्यात एकदोन नोकर होते. पण ते उदासीन होते. फराळाचे सामान माझ्यापाशी थोडेसे होते. मला खजूर पाहिजे होता, तो बिचाऱ्या राजकुमार शुक्लांनी बाजारातून आणला.

बिहारमध्ये स्पर्शास्पर्शाचा रिवाज फार सक्त होता. माझ्या बादलीतील पाण्याचे थेंब उडाले, तर तेवढ्याने नोकराला विटाळ होई. मी कोणत्या जातीचा कोण, हे नोकराला कसे कळावे? राजकुमारांनी आतील पायखान्याचा उपयोग करावयास सांगितले. नोकराने बाहेरच्या

पायखान्याकडे बोट केले. मला यात खट्ट होण्याचे किंवा राग येण्याचे कसलेच कारण नव्हते. असल्या अनुभवांना मी निर्ढावलेला होतो. नोकर आपला धर्मच पाळीत होता व राजेंद्रबाबूंबद्दलचे आपले कर्तव्य बजावीत होता.

मी प्रथम मुझफ्फरपूरला जावे असे ठरले. आचार्य कृपलानी मुझफ्फरपूर कॉलेजमध्ये प्रोफेसर होते, तेथून मोकळे होऊन बसले होते. मी त्यांना तार केली. मुझफ्फरपूरला गाडी मध्यरात्री पोचत होती. ते आपल्या शिष्यमंडळासह आले.

कृपलानींनी बिहारच्या व विशेषतः तिरहूत विभागाच्या दीन स्थितीची हकीकत सांगितली व माझ्या कामाच्या कठीणपणाची मला कल्पना करून दिली. कृपलानींनी बिहारी लोकांबरोबर गाढ सख्य जोडले होते. त्यांनी माझ्या कामासंबंधी माहिती त्यांना करून दिली होती.

सकाळी छोटेसे वकीलमंडळ माझ्याकडे आले. ब्रजकिशोरबाबू दरभंगाहून आले. राजेंद्रबाबू पुरीहून आले. त्या मंडळींमध्ये व माझ्यामध्ये जन्माची प्रेमगाठ बांधली गेली. ब्रजकिशोरबाबूंनी मला सर्व हकीकत सांगितली. ते गरीब शेतकऱ्यांच्या वतीने खटले चालवीत. अशा तऱ्हेचे दोन खटले चालू होते.

मी म्हटले, “या खटल्याची हकीकत वाचल्यानंतर तर माझा अभिप्राय असाच आहे की, आपण असले खटले करण्याचे यापुढे बंद करावे. असल्या खटल्यांपासून लाभ फार थोडा होतो. जेथे रयतवर्ग इतका चिरडून गेलेला आहे, जेथे सगळेच इतके भयग्रस्त आहेत, तेथे कचेऱ्यांमार्फत इलाज थोडाच होऊ शकणार? लोकांचा भित्रेपणा दूर करणे हेच याच्यासाठी खरे औषध आहे. ही 'तीनकठिया' पद्धत नाहीशी होईपर्यंत आपण सुखाने बसू शकत नाही. मी तर दोन दिवसांत पाहता येईल तेवढे पाहण्यास आलो होतो. पण आता तर मला असे दिसते की, या कामाला दोन वर्षेही लागतील. एवढा वेळ लागला तरी तो देण्यास मी तयार आहे. या कामी काय केले पाहिजे ते मला सुचत आहे. पण तुमची मदत मात्र पाहिजे.”

ब्रजकिशोरबाबू मला फार निश्चल बुद्धीचे दिसून आले. त्यांनी शांतपणे जबाब दिला, “आमच्याकडून होईल ती मदत आम्ही करू, पण ती कशा स्वरूपाची पाहिजे ते समजावून सांगा.”

आम्ही या संभाषणात रात्र घालविली.

मी सांगितले, “मला तुमच्या वकिलीच्या शक्तीचा उपयोग कमीच पडेल. तुमच्यासारख्याकडून मी तर कारकुनाचे आणि दुभाष्याचे काम घेणार. त्यात तरंगात जाण्याचा प्रसंग येण्याचाही संभाव आहे. तुम्ही तेवढी जोखीम पत्करलेली मला आवडेल. परंतु तुमची तेवढी तयारी नसेल, तरी काही हरकत नाही. पण वकिलाचे कारकून बनणे आणि आपापला धंदा अनिश्चित मुदतीपर्यंत बंद ठेवणे, हेही काही मी कमी मागत नाही. इकडची हिंदी भाषा समजायला मला अवघड होते. कागदपत्र सर्व कैथीमध्ये किंवा ऊर्दूमध्ये लिहिलेले असतात. ते मला वाचता येत नाहीत. त्यांचे भाषांतर तुम्ही करून द्यावे अशी मी अपेक्षा बाळगतो. हे काम पैसे देऊन करावयाचे म्हटले तर झेपणार नाही. हे सर्व सेवाभावाने व बिनपैशाने झाले पाहिजे.”

ब्रजकिशोरबाबूंची समजूत पटली. पण त्यांनी माझी व आपल्या जोडीदारांची उलट तपासणी चालवली.

शेवटी त्यांनी पुढीलप्रमाणे निश्चित जबाब दिला : “आम्ही इतकेजण तुम्ही सांगाल ते काम करून द्यायला नेहमी तयार राहू. आमच्यापैकी ज्यावेळी जेवढ्यांची मागणी कराल, तेवढे तुमच्याबरोबर राहतील. तरंगात जाण्याची गोष्ट नवीन आहे. त्याबाबतीत शक्ती मिळविण्याचा आम्ही प्रयत्न करू.”

६५. अहिंसादेवीचा साक्षात्कार

मला शेतकऱ्यांच्या स्थितीची चौकशी करावयाची होती. निळीच्या मळेवाल्यांविरोद्ध ज्या तक्रारी होत्या, त्यामध्ये कितपत तथ्य आहे तेही पाहावयाचे होते. या कामानिमित्ताने हजारो शेतकऱ्यांना भेटावे लागणार. परंतु अशा तऱ्हेने त्यांच्याशी संबंध येण्यापूर्वी निळीच्या मालकांची बाजू ऐकून घेणे व कमिशनरांना भेटणे मला आवश्यक वाटले. दोघांनाही पत्रे लिहिली.

मळेवाल्यांच्या मंडळाच्या चिटणीसांची भेट झाली. तेव्हा त्यांनी साफ सांगून टाकले की, तुम्हाला तर परकीय म्हणता येईल. तुम्ही आमच्या व शेतकऱ्यांच्या मध्ये पडता कामा नये. त्यातूनही तुम्हाला काही सांगावयाचे असेल, तर मला लिहून कळवा. मी चिटणीसांना नम्रपणे सांगितले की, मी स्वतःला परदेशी समजत नाही व शेतकऱ्यांची इच्छा असेल तर त्यांच्या स्थितीची चौकशी करण्याचा मला पूर्ण अधिकार आहे.

मी कमिशनरसाहेबांनाही भेटलो. त्यांनी तर धमकी द्यायलाच सुरुवात केली व मला पुढे न जाता तिरहूत सोडून जाण्याची शिफारस केली.

मी सर्व हकीकत सोबत्यांना निवेदन केली व सांगितले की, तपास करण्याची सरकार मला आडकाठी करील असा संभाव आहे व तरुंगात जाण्याचा प्रसंग मला वाटले होते त्याहून लवकरही येईल. अटक व्हायचीच तर गला मोतीहारीमध्ये किंवा बेतियामध्ये झालेली बरी. त्यासाठी शक्य तेवढ्या त्वरेने तिकडे जाऊन पोचले पाहिजे.

चंपारण्य हा तिरहूत विभागाचा एक जिल्हा व मोतीहारी हे त्याचे मुख्य शहर. बेतियाच्या जवळच राजकुमार शुक्ल यांचे घर होते व त्याच्या जवळपासच्या मळ्यांतील शेतकरी अधिकात अधिक रंक होते. त्यांची स्थिती मला दाखवावी अशी राजकुमार शुक्ल यांची इच्छा होती. मलाही ती पाहण्याची इच्छा होती.

म्हणून साक्षीदारांना बरोबर घेऊन मी त्याच दिवशी मोतीहारीला जावयाला निघालो. मोतीहारीमध्ये गोरखबाबूंच्या घरी उतरलो व त्यांचे घर जणू काही धर्मशाळा बनून गेले. आमचा

सर्वांचा त्याच्यामध्ये कसाबसा समावेश होऊ शकत होता. पोचलो त्याच दिवशी समजले की, मोतीहरीपासून सुमारे पाच मैल अंतरावर एक शेतकरी राहात असे, त्याच्यावर अत्याचार झाले आहेत. दुसरे दिवशी मी धरणीधरप्रसाद वकिलांना घेऊन त्याला भेटण्यास जावे असे ठरले. सकाळी आम्ही हत्तीवर बसून निघालो. अर्ध्या वाटेपर्यंत जातो, इतक्यात पोलीस सुपरिंटेंडंटचा मनुष्य येऊन थडकला व मला म्हणाला, “तुम्हाला सुपरिंटेंडंटसाहेबांनी सलाम सांगितला आहे.” मी समजलो. धरणीधरबाबूंना मी पुढे जावयाला सांगितले. मी त्या निरोप्याबरोबर त्याने आणलेल्या गाडीमध्ये बसलो. त्याने चंपारण्य सोडून जाण्याची नोटीस मला दिली. मला घरी घेऊन गेला व माझी सही मागितली. मी जबाब लिहून दिला की, मी चंपारण्य सोडून जाण्यास तयार नाही; मला पुढे जायचे आहे व तपासही करायचा आहे. निघून जाण्याचा हुकूम मोडल्याबद्दल दुसऱ्या दिवशी कोर्टात हजर व्हावे, असे समन्स मिळाले.

संबंध रात्र जागून मला पत्रे लिहावयाची होती, ती मी लिहून काढली व ज्या ज्या सूचना करावयाच्या होत्या, त्या ब्रजकिशोरबाबूंपाशी देऊन ठेवल्या.

समन्सची वार्ता एका क्षणात सगळीकडे पसरली व लोकांच्या मते पूर्वी कधी न पाहिलेले दृश्य त्या वेळी मोतीहारीमध्ये दिसून आले. गोरखबाबूंचे घर व कचेरी यांमध्ये न मावतील इतके लोक येऊन भरले. सुदैवाने मी माझे सर्व काम रात्रीच आटोपून घेतले होते. त्यामुळे मी त्या गर्दीला तोंड देऊ शकलो. सोबत्यांचा उपयोग मला पुरेपूर समजून आला. ते लोकांना मर्यादित राखण्याच्या कामी गुंतून गेले. कचेरीकडे किंवा जावे तिकडे टोळ्याच टोळ्या माझ्या मागून येत.

कलेक्टर, मॅजिस्ट्रेट, सुपरिंटेंडंट इत्यादी व मी यांच्यामध्येही एक प्रकारचे ऐक्य जुळून आले. सरकारी नोटिशींचा मी कायदेशीरपणे विरोध करू शकलो असतो. तसे न करता मी त्यांच्या सर्व नोटिसा स्वीकारल्या. त्यावरून व अंमलदारांशी प्रत्यक्ष संबंध आला असता दाखवलेल्या सौजन्यावरून त्यांना कळून आले की, मला त्यांना विरोध करावयाचा नव्हता, तर त्यांच्या हुकुमाचा सविनय भंगच करावयाचा होता. त्यामुळे त्यांना एक प्रकारची निर्भयता प्राप्त झाली. मला त्रास देण्याऐवजी लोकांना मर्यादित राखण्याच्या कामी त्यांनी माझ्या व माझ्या सोबत्यांच्या

मदतीचा खुषीने उपयोग केला. पण त्याचबरोबर त्यांच्या हेही लक्षात आले की, आपली सत्ता आजपासून लुप्त झाली. लोक क्षणभर शिक्षेचे भय सोडून आपल्या नव्या मित्राच्या प्रेमशक्तीच्या अधीन झाले.

येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, चंपारण्यामध्ये मला कोणी ओळखीत नव्हते. शेतकरीवर्ग पूर्ण अशिक्षित होता. चंपारण्य हा गंगानदीच्या पैलतीरी थेट हिमालयाच्या पायथ्याशी, नेपाळच्या शेजारी असलेला मुलूख; म्हणजे मला ती नवीनच सृष्टी होती. त्या ठिकाणी राष्ट्रीय सभे (काँग्रेस)चे नावही ऐकायला येत नव्हते. ज्यांनी ऐकले होते, त्यांना ते नाव उच्चारण्याची किंवा राष्ट्रीय सभेच्या कार्यात भाग घेण्याची भीती वाटे.

यासाठी राष्ट्रीय सभेच्या वतीने कोणत्याही गुप्त किंवा प्रसिद्ध हस्तकांमार्फत कसलीही भूमिका तयार करण्यात आली नाही. हजारो लोकांमध्ये प्रवेश करण्याची शक्ती राजकुमार शुक्लामध्ये नव्हती. त्यांपैकी कोणीही अजूनपर्यंत राजकीय काम केलेलेच नव्हते. चंपारण्याबाहेरच्या दुनियेची त्यांना खबरही नव्हती. असे असताही त्यांची माझी भेट जुन्या मित्रांप्रमाणे झाली. यामध्ये मला ईश्वराचा, अहिंसेचा व सत्याचा साक्षात्कार झाला, असे म्हणण्यात अतिशयोक्ती तर नाहीच, पण ते अक्षरशः सत्य आहे. हा साक्षात्कार करण्यासारखा माझ्या अंगी अधिकार तरी कोणता होता, याचा जेव्हा मी विचार करतो तेव्हा लोकांबद्दलच्या प्रेमाशिवाय मला दुसरे काहीच काहीच आढळत नाही. हे प्रेम म्हणजे प्रेम किंवा अहिंसा यांबद्दल माझ्या मनात वसणारी अढळ श्रद्धा.

चंपारण्यातील तो दिवस मी जन्मात विसरू शकणार नाही असा होता. तो मला व शेतकऱ्यांनाही उत्सवाचा दिवस वाटला.

सरकारी कायद्याच्या भाषेत खटला माझ्यावर चालावयाचा होता; पण खरे पाहता तो सरकारवरच होता. कमिशनरने जाळे रचले माझ्यासाठी; पण त्यात फशी पडले सरकारच.

६६. खटला काढून घेतला

खटला चालू झाला. सरकारी वकील, मॅजिस्ट्रेट वगैरे घाबरून गेले होते. काय करावे ते त्यांना सुचेना. सुनावणी पुढे ढकलावी अशी मागणी सरकारी वकील करीत होता. मी मध्ये पडलो आणि विनंती केली की, पुढे ढकलण्याची काही जरूर नाही. कारण चंपारण्य सोडून जाण्याची नोटीस मोडल्याचा गुन्हा मला कबूल आहे.

आता खटल्याची सुनावणी तहकूब ठेवण्याचा प्रश्नच उरला नाही. पण मॅजिस्ट्रेटला किंवा वकिलाला कल्पनाही नव्हती की, येथपर्यंत गोष्ट येऊन ठेपेल. म्हणून कोर्टाने शिक्षा सांगण्यासाठी खटला तहकूब केला. शिक्षेसाठी कोर्टात जाण्याची वेळ येण्यापूर्वीच मॅजिस्ट्रेटचा हुकूम आला की, गव्हर्नरसाहेबांच्या हुकुमावरून खटला काढून घेण्यात आला आहे. कलेक्टरकडूनही पत्र आले की, मला करावयाची असेल ती चौकशी करावी व त्या कामी अंमलदाराकडून लागेल ती मदत मागावी. इतक्या त्वरित व शुभ परिणामाची आशा आम्ही कोणीही बाळगली नव्हती.

मी कलेक्टर मि. हेकॉकना भेटलो. ते स्वतः भले व न्याय करण्यास तत्पर असे दिसले. कागदपत्र वगैरे जे काही लागेल ते मागून घेण्यास व आपल्याला जेव्हा कधी भेटावेसे वाटेल तेव्हा भेटण्यास त्यांनी मला सांगितले.

दुसऱ्या बाजूने विचार करावयाचा, तर उभ्या हिंदुस्थानला सत्याग्रहाचा अथवा सविनय कायदेभंगाचा वस्तुपाठ मिळाला. वर्तमानपत्रात या गोष्टीची खूप चर्चा झाली व चंपारण्याला आणि माझ्या चौकशीला कल्पनातीत प्रसिद्धी मिळाली.

बिलकुल पैशांखेरीज आम्ही हे काम चालवू शकू, अशी स्थिती नव्हती. सार्वजनिक कामासाठी लागणारे पैसे लोकांकडून फंडाच्या रूपाने जमविण्याची आजवरची पद्धत नव्हती. ब्रजकिशोरबाबूंचे मंडळ हे मुख्यत्वेकरून वकीलमंडळ होते. अर्थात ते प्रसंग पडल्यास आपल्या खिशातून खर्च भागवीत किंवा मित्रमंडळींकडून काही घेत. स्वतःची धनदौलत चांगली असताना लोकांकडे पैशाची भिक्षा कशी मागावी, असे त्यांना वाटे. चंपारण्यातील रयतेकडून एक पैही

घ्यावयाची नाही, असा माझा दृढ निश्चय होता. ती घ्यावी, तर त्याचा भलताच अर्थ होणार. या चौकशीसाठी म्हणून हिंदुस्थानात जाहीर फंडही काढू नये, असेही ठरविले होते. तसे केल्यास त्या प्रश्नाला राष्ट्रीय व राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले असते. गरीबीमुळे काटकसरीने कमीत कमी खर्चात राहून लढा चालवायचा होता. त्यामुळे पैसा विशेषसा लागण्यासारखा नव्हता; वस्तुतः लागलाही नाही. सर्व मिळून दोन-तीन हजारांवर खर्च झाला नाही, अशी माझी कल्पना आहे. गोळा केलेल्या पैशांपैकी हजारपाचशे रुपये शिल्लकच राहिले असे मला स्मरते.

शेतकऱ्यांच्या टोळ्यांच्या टोळ्या स्वतःची हकीकत लिहून देण्यास येऊ लागल्या. हकीकत लिहावयाला सांगणाऱ्यांबरोबर त्याच्या जोडीदारांचे लष्कर असावयाचेच. त्यामुळे घराचे पटांगण भरून जाई.

जबानी लिहून घेणाऱ्यांनी काही नियमांचे पालन करावयाचे असे. प्रत्येक शेतकऱ्याची उलट तपासणी केली पाहिजे; उलट तपासणीत जो डळमळेल त्याची जबानी घ्यावयाचीच नाही. ज्याची हकीकत मुळातच निराधारशी वाटेल तीही घ्यावयाची नाही. नियमांच्या पालनामुळे वेळ थोडासा अधिक लागे खरा, पण जबान्या पुष्कळशा खऱ्याखऱ्या व सिद्ध करता येतील अशा मिळत.

या हकीकती घेतेवेळी गुप्त पोलिसांचे कोणी ना कोणी अंमलदार हजर असावयाचेच. या अंमलदारांना येण्यास आडकाठी करता आली असती, पण आम्ही सुरुवातीलाच ठरविले होते की, त्यांना येण्यास हरकत करावयाची नाही; एवढेच नव्हे, तर त्यांच्याशी आदरपूर्वक वागायचे व देता येण्यासारखी माहितीही त्यांना द्यावयाची.

माझी इच्छा मळेवाल्यांना खिजविण्याची नव्हती. त्यांना विनयपूर्वक वळविण्याचा मला प्रयत्न करावयाचा होता. म्हणून ज्यांच्याविरुद्ध विशेष गंभीर अशी तक्रार असेल, त्याला पत्र लिहीत असे, व भेटण्याचाही प्रयत्न करीत असे. मळेवाल्यांच्या मंडळाचीही भेट घेतली आणि रयतेच्या तक्रारी त्यांच्यापुढे मांडून त्यांची बाजूही ऐकून घेतली. त्यांच्यापैकी काहीजण माझा तिरस्कार करीत, काही तटस्थ होते व कोणी आदरही दर्शवीत.

६७. ग्रामप्रवेश

जसजसा मला अनुभव मिळत चालला तसतसे वाटू लागले की, चंपारण्यामध्ये नीट काम करावयाचे असेल, तर खेडोपाडी शिक्षणाचा प्रवेश झाला पाहिजे. लोकांचे अज्ञान कीव येण्यासारखे होते. पोरे गावात भटकत उनाडत असत; किंवा त्यांना दोन किंवा तीन पैसे मजुरी मिळे, तेवढ्यासाठी आईबाप त्यांना सारा दिवस निळीच्या मळ्यामध्ये राबवीत असत. त्याकाळी पुरुषांची मजुरी दहा पैशांहून अधिक नव्हती; स्त्रियांची सहा पैसे व मुलांची तीन पैसे. चार आणे मजुरी मिळेल तो मजूर भाग्यशाली समजला जात असे.

सोबत्यांबरोबर विचार करून सहा खेड्यांमध्ये प्रथम मुलांसाठी शाळा उघडण्याचे मी ठरविले. अशी अट घातली होती की, त्या त्या गावच्या पुढाऱ्यांनी घर आणि शिक्षकाचे जेवण एवढे द्यावे व बाकीचा खर्च आम्ही पुरवावा. इकडच्या खेड्यांमध्ये पैशांचा झरा वाहत नव्हता; पण धान्य वगैरे पुरविण्याइतकी लोकांमध्ये शक्ती होती. त्यामुळे लोक शिधा देण्यास तयार झाले.

बहुधा शाळेमध्ये एक पुरुष व एक स्त्री अशी व्यवस्था झाली होती. औषधपाणी व साफसफाई यांची व्यवस्था त्यांच्यामार्फतच व्हायची होती. स्त्रियांच्या मध्यस्थीने स्त्रीवर्गामध्ये शिरकाव करायचा होता.

औषधाचे काम अगदी सोपे करून टाकलेले होत. एरंडेल, कोयनेल आणि एक मलम एवढ्याच वस्तू प्रत्येक शाळेत ठेवलेल्या होत्या. जीभ तपासता ती मलीन दिसली आणि बद्धकोष्ठाची कुरकूर कानी आली तर एरंडेल द्यायचे; तापाचे दुखणे असल्यास एरंडेल देऊन दुसऱ्या खेपेला कोयनेल द्यावयाचे आणि फोड वगैरे असतील, तर ते धुऊन वर मलम लावायचे. पोटात घेण्याचे औषध किंवा मलम सहसा घरी घेऊन जाण्यास दिले जात नसे. जोखमीचे किंवा लक्षात न येण्यासारखे दुखणे आढळल्यास डॉक्टर देवांना दाखविण्यासाठी मागे ठेवले जात असे. डॉक्टर देव निरनिराळ्या ठिकाणी नेमलेल्या वेळी फेरी करीत.

असल्या साध्या सोयीचा लाभ लोक भरपूर प्रमाणात घेत असत. सर्वसामान्य दुखणी थोडीच असतात व त्यासाठी मोठमोठ्या विशारदांची जरूर नसते. हे लक्षात घेतले तर वर

दर्शविल्याप्रमाणे केलेली व्यवस्था कोणालाही हास्यास्पद वाटण्याचे कारण नाही. त्या लोकांना तर ती तशी वाटलीच नाही.

सफाईचे काम अवघड होते. लोक घाण काढून टाकण्यास तयार होत नव्हते. स्वतःच्या हाताने घाण साफ करण्याची तयारी जे लोक रोज शेतात मजुरी करीत, त्यांचीही नव्हती. डॉ. देव थोडक्यात हार मानणारे नव्हते. त्यांनी जातीने व स्वयंसेवकांनिशी एका गावचे रस्ते साफ केले. लोकांच्या अंगणातील कचरा काढून टाकला, विहिरींच्या आसपासचे खड्डे भरून काढले, चिखल काढला आणि गावच्या लोकांची स्वयंसेवक देण्याविषयी प्रेमपूर्वक समजूत घालीत राहिले. कित्येक ठिकाणी लोकांनी लाजेकाजेस्तव तरी काम सुरू केले आणि कित्येक ठिकाणी तर लोकांनी माझी मोटार थेट पसार व्हावी म्हणून सडकाही अंगमेहनतीने तयार केल्या. असल्या मधुर अनुभवांच्या जोडीला लोकांच्या बेपर्वाईचे कटू अनुभवही असत. या सफाईची माहिती ऐकून कित्येक ठिकाणी लोकांच्या मनामध्ये तिरस्कार उत्पन्न झाल्याचेही मला आठवते.

एका अनुभवाचे वर्णन स्त्रियांच्या अनेक सभांमध्ये मी केलेले आहे. ते या अनुभवांबरोबर येथेही करणे अस्थानी होणार नाही. भीतीहरवा हे एक लहानसे खेडे आहे. तेथे आमची शाळा होती. त्याला लागून त्याहूनही लहान एक खेडे होते. तेथे कित्येक स्त्रियांचे कपडे फारच मलीन दिसून आले. त्या स्त्रियांची कपडे धुण्याची पद्धत बदलण्याविषयी समजूत घालण्यास मी कस्तुरबाईला सुचविले. तिचे त्या बायांपाशी बोलणे झाले. त्यापैकी एक बाई तिला आपल्या झोपडीमध्ये घेऊन गेली व म्हणाली : “तुम्हीच पाहा ना, कपडे ठेवायला येथे काही पेटी, कपाट वगैरे नाही. माझ्यापाशी ही मी नेसले आहे तेवढीच काय ती एक साडी आहे. ती मी धुवावी कशी? महात्मार्जींना म्हणावे की, आम्हाला कपडे देण्याची व्यवस्था करा. मग मी रोज स्नान करून रोज कपडे बदलायला तयार आहे.”

असल्या झोपड्या हिंदुस्थानामध्ये अपवादरूप नाहीत. असंख्य झोपड्यांमध्ये सामानसुमान, पेटी-फडताळ, कपडेलत्ते, काही एक नसतात. आणि असंख्य माणसे अंगावरील कपड्यांवर काळ कंठीत असतात.

आणखी एक अनुभवही नमूद करण्याजोगा आहे. चंपारण्यात बांबू आणि गवत यांचा दुष्काळ नाही. लोकांनी भीतीहरवामध्ये शाळेसाठी जे छप्पर बांधले, ते बांबूचे व गवताचे बनविलेले होते. त्याला कोणीतरी रात्रीची आग लावली. शेजारच्या मळेवाल्यांच्या माणसांबद्दल शंका घेण्यात आली. परत बांबू—गवताचेच घर बांधणे बरे वाटले नाही. ही शाळा श्री. सोमण व कस्तुरबाई यांच्या ताब्यात होती. श्री. सोमणांनी विटांचे पक्के घर बांधण्याचा निश्चय केला; आणि त्यांच्या अंगमेहनतीचा संसर्ग इतरांनाही लागला. त्यामुळे अल्प काळात विटांचे घर उभे झाले, आणि पुन्हा घर जळून जाण्याचीही भीती राहिली नाही.

अशा तऱ्हेने शाळा, ग्रामसुधारणा व औषधपाणी इत्यादी कामांमुळे लोकांमध्ये स्वयंसेवकांविषयी विश्वास व आदरही वाढला व त्यांच्यावर चांगली छाप पडली.

पण मला सांगण्यास दिलगिरी वाटते की, हे काम दृढमूल करण्याची माझी इच्छा सफल झाली नाही. स्वयंसेवक मिळाले होते, ते मर्यादित मुदतीपुरतेच मिळाले होते. इतर नवीन मिळविणे कठीण झाले; आणि बिहारमधूनही या कामाला लायक असे कायमचे सेवक मिळू शकले नाहीत. चंपारण्यातील माझे काम पुरे होते, इतक्यात दुसरे एक काम माझ्यासाठी तयार होऊन राहिले होते. त्या कामाने मला दुसरीकडे खेचून नेले. असे असताही सहा महिन्यांपर्यंत केलेल्या कामाची पाळेमुळे येथपर्यंत गेली की, त्यांचा परिणाम या नाही त्या स्वरूपात आजमितीपर्यंत टिकून राहिला आहे.

६८. निळीचा डाग धुतला

माझ्या उतरण्याच्या ठिकाणी लोकांची गर्दी जसजशी वाढत चालली, तसतसा मळेवाल्यांचा क्रोध वाढत चालला. माझी चौकशी बंद करविण्याचे त्यांच्याकडून होणारे प्रयत्न वाढत गेले.

एके दिवशी मला बिहार सरकारकडून पत्र आले. त्याचा भावार्थ पुढीलप्रमाणे होता : “तुमची चौकशी बरीच लांबली असे म्हणण्यास हरकत नाही. तुम्ही आता ती आटपून घेऊन बिहार सोडून गेले पाहिजे.” पत्राची भाषा आदरयुक्त होती, पण भावार्थ स्पष्ट होता.

मी उत्तरी लिहिले की, “तपास तर लांबणारच आणि तो आटोपल्यानंतरही लोकांच्या दुःखांचे निवारण होईपर्यंत माझा इरादा बिहार सोडून जाण्याचा नाही.” माझी चौकशी थांबविण्याचा एकच रास्त इलाज सरकारपाशी होता. तो असा की, त्यांनी लोकांची तक्रार खरी समजून दाद घ्यावी किंवा निदान तक्रारीबद्दल आस्था दाखवून स्वतःची चौकशी कमिटी नेमावी.

गव्हर्नर सर एडवर्ड गेट यांनी मला बोलावले व स्वतः चौकशी कमिटी नेमण्याचा आपला इरादा मला बोलून दाखविला आणि त्या कमिटीचा सभासद म्हणून काम करण्यास मला पाचारण केले. मी इतर नावे पाहिली व सोबत्यांबरोबर विचार करून सभासद होण्याचे कबूल केले. त्यात अट ही घातली की, मला सोबत्यांबरोबर सल्ला मसलत करण्याची मोकळीक असली पाहिजे. तसेच सरकारने हेही ध्यानात बाळगले पाहिजे की, मी सभासद झालो म्हणून शेतकऱ्यांचा कैवारी नाहीसा होत नाही हे एक. दुसरे चौकशी आटोपल्यानंतर माझे समाधान न झाल्यास शेतकऱ्यांना मार्ग दाखविण्याचे माझे स्वातंत्र्य मी हातचे घालविण्यास तयार नाही.

सर एडवर्ड गेटनी या अटी वाजवी म्हणून मान्य केल्या. मरहूम सर फ्रँक स्लाय या कमिटीचे प्रमुख नेमले गेले होते. चौकशी कमिटीने शेतकऱ्यांच्या सर्व तक्रारी रास्त ठरविल्या आणि निळीच्या मळेवाल्यांनी गैरवाजवी रीतीने घेतलेल्या पैशांपैकी अमुक इतका भाग परत करावा व तीनकठियांचा कायदा रद्द करण्यात यावा अशी शिफारस केली.

हा रिपोर्ट सांगोपांग होण्याच्या व अखेरीस तदनुरूप कायदा पास होण्याच्या कामी सर एडवर्ड गेट यांचा फार मोठा वाटा होता. ते दृढ राहिले नसते किंवा त्यांनी आपल्या कौशल्याचा पूर्ण उपयोग केला नसता, तर रिपोर्ट एकमताने झाला तसा होऊ शकला नसता; आणि शेवटी जो कायदा पास झाला, तो होऊ शकला नसता. मळेवाल्यांच्या मंडळाचे फार वर्चस्व होते. रिपोर्ट बाहेर पडल्यानंतरही त्यांच्यापैकी काहींनी बिलाला कसून विरोध केला. पण सर एडवर्ड गेट अखेरपर्यंत भक्कम राहिले व कमिटीच्या शिफारशींचा त्यांनी संपूर्ण अंमल केला.

अशा तऱ्हेने शंभर वर्षांपासून चालत आलेल्या तीनकठियांचा कायदा मोडून पडला व त्याबरोबर मळेवाल्यांच्या सत्तेचा अस्त झाला. जो रयतवर्ग सदाचा दबलेला राहात होता, त्याला स्वतःच्या शक्तीची काहीशी प्रचीती आली, आणि निळीचा डाग धुऊन जाता जाणार नाही अशा तऱ्हेचा जो चुकीचा समज होता, तो दूर झाला.

खंड १२ : अहमदाबादचे मजूर

६९. मजुरांशी संबंध

या वेळी श्रीमती अनसूयाबाईंचे पत्र त्यांच्या मजूरसंघासंबंधी आले होते. मजुरांचे पगार तुटपुंजे होते. पगारवाढीची त्यांची मागणी फार काळापासूनची होती. या बाबतीत त्यांचे मार्गदर्शन करण्याची मला हौस होती. हे प्रमाणात छोटेसे वाटणारे कामही मी दूर राहून करू शकेन, अशी माझी शक्ती व हिंमतही नव्हती. म्हणून मी पहिली संधी सापडताच समक्ष अहमदाबादला गेलो.

माझी स्थिती अतिशय नाजूक होती. मजुरांचा पक्ष मला अतिशय बळकट दिसला. श्री अनसूयाबाईंना आपल्या सख्ख्या भावाबरोबरच लढावे लागणार होते. मजूर व मालक यांमधील या दुःखद युद्धामध्ये श्री. अंबालाल साराभाईंनी प्रामुख्याने भाग घेतला होता. गिरणीमालकांशी माझा सलोख्याचा संबंध होता. त्यांच्याबरोबर लढणे माझ्या जिवावर येत होते. मी त्यांना मजुरांच्या मागणीसंबंधी पंच नेमण्याबद्दल विनविले. परंतु आपल्या व मजुरांच्यामध्ये पंचांनी मध्यस्थी करावी, हेच मालकांना योग्य वाटेना.

मजुरांना मी संप पुकारण्याचा सल्ला दिला. तो सल्ला देण्यापूर्वी मजूर व मजुरांचे पुढारी यांच्याशी भरपूर परिचय करून घेतला. त्यांना संपाच्या अटी समजावून सांगितल्या. त्या अशा :

- १ काही झाले तरी शांतीभंग करावयाचा नाही.
- २ ज्यांची कामावर जाण्याची इच्छा असेल, त्यांच्यावर जोरजुलूम करावयाचा नाही.
- ३ मजुरांनी भिक्षान्न खाऊ नये.
- ४ संप कितीही लांबला, तरी त्यांनी दृढ राहावे आणि स्वतःजवळचे पैसे संपले, तर इतर मजुरी करून पोटास मिळवावे.

या अटी पुढान्यांनी समजून घेतल्या व मान्य केल्या. मजुरांची जाहीर सभा झाली व तीत त्यांनी ठराव केला की, आपली मागणी मान्य झाल्याखेरीज किंवा तिच्या युक्तायुक्ततेचा तपास करण्यासाठी पंच नेमले गेल्याखेरीज आपण कामावर जायचे नाही.

हा संप एकवीस दिवस चालला. या मुदतीत मी वेळोवेळी गिरणीमालकांबरोबर वाटाघाटी करीत असे व न्याय देण्याबद्दल त्यांना विनवीत असे. “आमच्यातही निश्चय म्हणून काही पाहिजेच ना? आमचा व आमच्या मजुरांचा संबंध पितापुत्रांप्रमाणेच असायचा; त्याच्या आड कोणी आल्यास आम्ही ते कसे सहन करावे? आमच्यामध्ये पंच ते कशासाठी?” असा जबाब मला मिळत असे.

७०. उपवास

मजुरांनी पहिले दोन आठवडे खूप हिंमत दाखविली. शांतीही टिकविली. रोजच्या सभेला हजेरीही चांगली असे. रोज मी त्यांना त्यांच्या प्रतिज्ञेचे स्मरण करून देत असे. "आम्ही मरू, पण आपल्या प्रतिज्ञेपासून कधीही ढळणार नाही," असे रोज ते मोठमोठ्याने गर्जून बोलत असत.

पण पुढे ते नरम पडू लागले. निर्बल मनुष्य ज्याप्रमाणे हिंसक असतो, त्याप्रमाणे ते कमकुवत झाले आणि गिरण्यांत कामावर जाण्याच्यांचा द्वेष करू लागले. ते एखाद्या वेळी कोणावर शक्तीचाही प्रयोग करतील, अशी मला धास्ती वाटू लागली. रोजच्या सभेतील माणसांची हजेरी मंदावत चालली. जे येत, त्यांच्या चेहऱ्यावर उदासीनता पसरलेली दिसे. मला बातमी लागली की, मजूर डगमगू लागले आहेत. मी फिकिरीत पडलो. अशा प्रसंगी माझा धर्म कोणता याचा मी विचार करू लागलो.

सकाळचा प्रहर होता. मी सभेमध्ये होतो. मी पुढे काय करणार आहे याची मला काही कल्पना नव्हती. पण सभेमध्ये मी बोलून गेलो, "मजूर जर पुन्हा सज्ज होत नसतील व निकाल लागेपर्यंत संप टिकवू शकणार नसतील, तर तसा निकाल लागेपर्यंत मी उपवास करणार."

हजर असलेले मजूर चपापले. अनसूयाबाईंच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा सुरू झाल्या. मजूर म्हणू लागले, "तुम्ही नका; आम्ही उपवास करतो, पण तुम्ही उपवास करता कामा नये. आम्हाला माफ करा, आम्ही प्रतिज्ञा पाळू."

मी म्हटले, "तुम्हाला उपवास करण्याची जरूर नाही. तुम्ही तुमच्या प्रतिज्ञेचे पालन करा म्हणजे झाले. आपल्यापाशी पैसे नाहीत. आपल्याला मजुरांना भिक्षान्न खाऊ घालून संप चालवायचा नाही. तुम्ही कसली तरी मजुरी करा आणि आपल्या रोजच्या रोटीपुरते पैसे मिळवा, म्हणजे संप कितीही लांबला तरी तुम्हाला निश्चिंत राहता येईल. माझा उपवास आता निकाल लागण्यापूर्वी सुटणे शक्य नाही."

वल्लभभाई त्यांच्यासाठी म्युनिसिपालिटीमध्ये काही काम शोधीत होते; पण तेथे काही मिळण्यासारखे नव्हते. आश्रमाच्या विणकामशाळेमध्ये रेतीची भरणी करायची होती. त्यामध्ये पुष्कळशा मजुरांना काम आहे, असे मगनलालनी सुचविले. मजूर ते काम करायला तयार झाले. अनसूयाबाईंनी सुरुवात केली आणि नदीच्या पात्रातून रेतीच्या टोपल्या भरभरून नेणाऱ्या मजुरांची रांग लागली. ते दृश्य पाहण्यालायक होते. मजुरांमध्ये नवीन चैतन्य आले. त्यांचा हिशेब चुकवणारे त्यांना पैसे देता देता दमले.

या उपवासामध्ये एक दोष होता. मी मागे लिहिलेच आहे की, मालकांशी माझा मित्रत्वाचा संबंध होता. अर्थात उपवासाची आच त्यांना लागल्याखेरीज राहिली नसती. सत्याग्रही या नात्याने मला त्यांच्याविरुद्ध उपवास करता येणार नाही, हे मला समजत होते. त्यांच्यावर जो काही परिणाम होणार तो मजुरांच्या संपाचाच झाला पाहिजे. माझे प्रायश्चित्त त्यांच्या दोषासाठी नव्हते. मजुरांच्या दोषानिमित्त होते. मी मजुरांचा प्रतिनिधी असल्यामुळे त्यांच्या दोषांनी मीही दुषित होईन. मालकांना मी फक्त विनंती करू शकणार, त्यांच्याविरुद्ध उपवास करणे हा त्रागा होईल. तरी पण माझ्या उपवासाचा त्यांच्यावर परिणाम झाल्याखेरीज राहणार नाही, हे मला कळत होते. परिणाम झालाही. पण माझा उपवास थांबविणे मला शक्य नव्हते. असा सदोष उपवासही करणे मला माझा धर्म असल्याचे प्रत्यक्ष दिसत होते.

मालकांना मी समजावून सांगितले, “माझ्या उपवासामुळे तुम्हाला तुमचा मार्ग सोडण्याची बिलकुल जरूर नाही.” त्यांनी मला कटुमधुर टोमणेही मारले. त्यांना तसे करण्याचा अधिकार होता.

शेठ अंबालाल या संपाविरुद्ध ठाम राहण्याच्या बाबतीत अग्रेसर होते. त्यांची दृढता आश्चर्य उत्पन्न करणारी होती. त्यांचा निर्भीडपणाही मला तितकाच आवडला. त्यांच्याबरोबर लढणे मला आवडत होते. त्यांच्यासारखे पुढारी विरुद्ध पक्षाकडे असताना माझ्या उपवासाचा त्यांच्यावर होणारा आडपरिणाम मलाही जाचत होता. त्यातूनही त्यांच्या धर्मपत्नी श्रीमती

सरलादेवी यांचे माझ्यावर सख्ख्या बहिणीप्रमाणे प्रेम होते. माझ्या उपवासामुळे त्यांना पडलेला पेच माझ्याने पाहावत नव्हता.

माझ्या उपवासाच्या पहिल्या दिवशी तर अनसूयाबाई, इतर अनेक मित्र व मजूर यांनीही माझ्याबरोबर उपवास केला. त्यांनी अधिक उपवास करू नये याबद्दल मी त्यांची मोठ्या मुश्किलीने समजूत घालू शकलो.

अशा तऱ्हेने चोहीकडे वातावरण प्रेममय बनून गेले. मालक केवळ दयेला वश होऊन तडजोड करण्याच मार्ग शोधून काढू लागले. अनसूयाबाईंच्या घरी त्यांच्या वाटाघाटी सुरू झाल्या. श्री. आनंदशंकर धुवही मध्ये पडले. अखेरीस त्यांना पंच नेमण्यात आले व संप मिटला. मला तीन दिवस उपवास करावा लागला. मालकांनी मजुरांना मिठाई वाटली. एकवीस दिवसांनी तडजोड झाली.

खंड १३ : खेडा सत्याग्रह

७१. खेडामध्ये सत्याग्रह

मजुरांचा संप पुरा झाल्यानंतर मला दम घ्यायलाही वेळ मिळाला नाही. लगेच खेडा जिल्ह्यातील सत्याग्रहाचे काम हाती घ्यावे लागले.

खेडा जिल्ह्यामध्ये दुष्काळी स्थिती असल्यामुळे वसूल माफ करून घेण्यासाठी खेड्याचे पाटीदार झटत होते.

लोकांची मागणी इतकी स्पष्ट आणि अल्प होती की, तिच्यासाठी लढण्याची जरूर पडू नये. पीक चार आणे किंवा त्याहून कमी आल्यास त्या वर्षापुरता वसूल माफ झाला पाहिजे, असा कायदा होता. पण सरकारी अंमलदारांची आकारणी चार आण्यांपेक्षा जास्त होती. लोकांकडून पंच नेमण्याची मागणी करण्यात आली. सरकारला ती सहन झाली नाही. करता आली तेवढी विनवणी करून झाल्यानंतर सोबत्यांचा विचार घेऊन मी पाटीदारांना सत्याग्रह करण्याचा सल्ला दिला.

सोबत्यांमध्ये खेडा जिल्ह्यातील सेवकांखेरीज मुख्यतः श्री. वल्लभभाई पटेल, श्री. शंकरलाल बँकर, श्री. अनसूयाबाई, श्री. इंदूलाल कन्हैयालाल याज्ञिक, श्री. महादेव देसाई इत्यादी होते. वल्लभभाई आपली मोठी व वाढती वकिली सोडून आले होते. त्या वेळेपासून पुढे त्यांना निवांतपणे बसून वकिली करावयाला मिळालीच नाही असे म्हटल्यास चालेल.

आम्ही नडियाद अनाथाश्रमामध्ये तळ दिला. नडियादमध्ये याच्यासारखे इतक्या सगळ्या लोकांना राहाता येईल एवढे स्वतंत्र घर दुसरे नव्हते. अखेरीस पुढील मजकुराच्या प्रतिज्ञापत्रावर सहा घेण्या आल्या :

“आमच्या गावचे पीक चार आण्यांहून कमी आलेले आहे, हे आम्हाला माहित आहे. या कारणास्तव सारावसुली पुढील वर्षापर्यंत तहकूब करण्याबद्दल आम्ही सरकारकडे अर्ज केला. परंतु तशी तहकुबी मिळाली नाही. म्हणून आम्ही खाली सहा करणारे प्रतिज्ञा करतो की, आम्ही

सरकारचा या सालचा वसूल पुरा किंवा जेवढा बाकी राहिला असेल तेवढा भरणार नाही. परंतु तो वसूल करण्यासाठी सरकारला जे कायदेशीर इलाज करावेसे वाटतील, ते करू देऊ; व त्यापायी सोसावी लागणारी दुःखे सहन करू. आमची जमीन खालसा झाली तरीही खालसा होऊ देऊ; पण आपल्या हाताने पैसे भरून खोटे ठरून स्वाभिमानाला मुकणार नाही. जर नामदार सरकारने बाकी येणे असलेल्या सर्व ठिकाणी दुसरा हप्ता तहकूब ठेवला, तर आमच्यापैकी ज्यांना सामर्थ्य आहे, ते संबंध किंवा बाकी राहिलेली रक्कम भरण्यास तयार आहेत. सामर्थ्य असणाऱ्यांनीही वसूल न भरण्याचे कारण एवढेच की, जो समर्थ आहे त्याने पैसे भरले म्हणजे जो असमर्थ आहे तोही घाबरून जाऊन आपली वाटेल ती चीजवस्तू विकून किंवा कर्ज करूनही वसूल भरतो आणि दुःखात पडतो. अशा स्थितीतून गरिबाला वाचविणे हे धनिकांचे कर्तव्य होय, अशी आमची समजूत आहे.”

या लढ्याला मी फारशी प्रकरणे देऊ शकत नाही, त्यामुळे पुष्कळ मधुर स्मरणे सोडून द्यावी लागणार. ज्यांची या महत्त्वाच्या लढ्याचा खोल अभ्यास करण्याची इच्छा असेल, त्यांनी शंकरलाल परीखांनी लिहिलेला 'खेडा सत्याग्रहा'चा सविस्तर व साधार इतिहास वाचावा, अशी माझी त्यांना शिफारस आहे.

७२. कांदेचोर

गुजराथी लोकांना या नव्या गोष्टीबद्दल खूप गोडी वाटू लागली होती. ते धन लुटविण्यास तयार होते. सत्याग्रहाचा लढा धनाच्या बळावर चालू शकत नाही, धनाची त्याला कमीत कमी जरूर पडते ही गोष्ट त्यांच्या चटकन लक्षात येईना. नको नको म्हणत असताही मुंबईच्या धनिकांनी पाहिजे होते त्याहून अधिक पैसे दिले व लढ्याच्या अखेरीला त्यापैकी काही रक्कम शिल्लक राहिली.

अंमलदार हे प्रजेचे शेठ नाहीत, तर नोकर आहेत. प्रजेच्या पैशांतूनच ते पगार खाणारे आहेत, हे समजावून देऊन त्यांच्याबद्दलचा दरारा दूर करणे हे मुख्य काम होते; आणि निर्भय होऊनही विनय टिकवून धरण्यास सांगणे व ते त्यांस पटवून देणे हे तर जवळजवळ अशक्यसे वाटत होते. अंमलदाराबद्दलचे भय दूर झाले की, मग त्यांनी केलेल्या अपमानांची फेड करण्याची इच्छा कोणाला होणार नाही? तरी पण सत्याग्रही मुनष्याने अविनयी होणे म्हणजे दुधात सोमल पडल्यासमान आहे असे म्हणता येईल. विनयासंबंधीची शिकवण पाटीदारांमध्ये पुरी भिनली नव्हती, हे माझ्या मागाहून लक्षात आले. अनुभवांती मला असे दिसून येत आहे की, विनय हा सत्याग्रहाचा कठिनात कठीण भाग आहे. विनय म्हणजे बोलताना आदरयुक्त भाषा ठेवणे, एवढाच अर्थ येथे घ्यावयाचा नाही; विनय म्हणजे विरुद्ध पक्षाबद्दल मनात आदर, सरळभाव, त्याच्या हिताची इच्छा व त्याप्रमाणे वर्तन.

सुरुवातीच्या दिवसांत लोकांमध्ये खूप हिंमत दिसून येत होती. सुरुवातीला सरकारचे इलाजही नरम होते. पण सरकारला जेव्हा दिसले की, लोक अधिकाधिक भक्कम होत चालले आहेत, तेव्हा त्यांनीही उग्र इलाज करण्याचा विचार केला. जप्तीदारांनी लोकांची गुरे विकली, घरांतून वाटेल तो माल हिरावून नेला. चौथाईच्या नोटिसाही निघाल्या. काही गावांची उभी पिके संबंधच्या संबंध जपत करण्यात आली. लोकांची घाबरगुंडी उडाली. काहींनी सारा भरला. “अंमलदार आपला मालच जप्त करून सारा वसूल करून घेतील तर बरे” असे इतर काहीजण मनातल्या मनात म्हणू लागले; काहीजण सर्वस्वावर उदार होणारेही निघाले.

अशा स्थितीत शंकरलाल परीखांच्या जमिनीचा सारा त्यांच्या जमिनीत राहणाऱ्या कुळाने भरला. त्यामुळे जिकडे तिकडे हाहाःकार उडाला. शंकरलालनी ती जमीन सार्वजनिक कार्यार्थ देऊन टाकली; व अशा तऱ्हेने आपल्या माणसाकडून घडलेल्या दोषाचे प्रायश्चित्त केले. त्यांचे नाव शाबूत राहिले. इतरांनाही उदाहरण झाले.

भयभीत झालेल्या लोकांमध्ये उत्साह आणण्यासाठी मी एक युक्ती योजिली. एक शेत अयोग्य तऱ्हेने जप्त करण्यात आले होते व त्यात कांद्याचे पीक तयार झालेले होते. ते पीक मोहनलाल पंड्यांच्या नेतृत्वाखाली काढून आणण्याचा सल्ला मी दिला. माझ्या मते यात कायद्याचा भंग होत नव्हता; आणि होत असला तरीसुद्धा एवढ्यातेवढ्या साऱ्यासाठी उभे पीक जप्त करणे याला कायद्याचा आधार असला तरी ते न्यायनीतीला सोडून आहे, ती सरळ लूट आहे, आणि अशा तऱ्हेने जप्तीचा अनादर करणे आपले कर्तव्यच आहे असे मी सुचविले. तसे करण्यामध्ये तुरुंगात जाण्याची किंवा दंड होण्याची धास्ती आहे, हे लोकांना स्पष्ट करून सांगितले होते. मोहनलाल पंड्यांना तेच पाहिजे होते. सत्याग्रहाला बाधा येणार नाही अशा तऱ्हेने कोणी तुरुंगात गेल्याखेरीज खेडा सत्याग्रह पुरा व्हावा, हे त्यांना रुचत नव्हते. त्यांनी शेतातील कांदे काढण्याचा निश्चय केला; त्यांच्या जोडीला आणखी सातआठ जण मिळाले.

सरकार त्यांना पकडल्याशिवाय कसे राहिल? मोहनलाल पंड्या व त्यांचे जोडीदार यांना अटक करण्यात आली. त्यामुळे लोकांमध्ये उत्साह वाढला. लोक तुरुंगाबद्दल बेफिकीर बनले की, मग सरकारच्या सोट्याने ते दबत नाहीत, तर त्यांना अधिक शौर्य चढते. कचेरीमध्ये लोकांचे थवेच्या थवे खटला पाहावयाला येऊन भरले. पंड्या व त्यांचे जोडीदार यांना थोडी थोडी तुरुंगाची शिक्षा झाली. मला तर वाटते की, कोर्टाचा ठराव चुकीचा होता. कांदे काढण्याचे कृत्य कायद्याने केलेल्या चोरीच्या व्याख्येमध्ये येत नव्हते; पण अपील करण्याची वृत्ती नव्हती.

कैद्यांना पोचविण्यासाठी मिरवणूक निघाली, त्या दिवसापासून मोहनलाल पंड्यांना 'कांदेचोर' असा सन्मानार्थी किताब मिळाला व तो आजपर्यंत त्यांच्याकडे चालत आला आहे.

७३. खेडा सत्याग्रहाचा शेवट

लोक दमले होते, हे स्पष्ट दिसत होते. जे खंबीर राहिले होते, त्यांचा अखेरपर्यंत पूर्ण विनाश होऊ देणे जीवावर येत होते. सत्याग्रहींना कमीपणा येणार नाही, अशा तऱ्हेने लढा आटोपण्याचा काही शोभून दिसेल असा मार्ग मिळाल्यास तो अवलंबण्याकडे माझी प्रवृत्ती होती. अशा तऱ्हेचा मार्ग अवचित सापडल. नडियाद तालुक्याच्या मामलेदाराने सांगून पाठविले की, जर सुस्थितीतील पाटीदारांनी आपापला महसूल भरला, तर गरिबांची वसुली तहकूब ठेवण्यात येईल. याबद्दल मी लेखी कबूली मागितली, तीही मिळाली. पण मामलेदार फक्त आपल्या तालुक्यापुरती जबाबदारी घेऊ शकणार होता; पुऱ्या जिल्ह्याची जबाबदारी कलेक्टरची होती. म्हणून मी कलेक्टरला विचारले. त्यांच्याकडून उत्तर आले की, मामलेदार म्हणतात तसा हुकूम निघालेला आहे. मला याची माहितीही नव्हती. पण तसा निघाला असेल, तर लोकांची प्रतिज्ञा पुरी झाली, असे म्हणता येईल. प्रतिज्ञेत हीच गोष्ट होती; म्हणून तेवढ्या हुकुमावर संतोष मानून घेतला.

तरीपण या निकालाने आमचे कोणाचेच समाधान झाले नाही. सत्याग्रहाच्या युद्धाच्या पश्चात जी गोडी झाली पाहिजे, ती तेथे नव्हती. कलेक्टरला तर वाटे की, आपण नवीन असे काहीच केले नाही. गरीब लोकांना सूट देण्याची भाषा होती, पण तेही क्वचितच सुटले. गरीब कोण हे ठरविण्याचा अधिकार लोकांना चालविता आला नाही. लोकांमध्ये तेवढे त्राण राहिले नाही, याबद्दल मला वाईट वाटत होते. म्हणूनच युद्धाच्या अंतानिमित्त उत्सव करण्यात आला, तरी तो मला वरील कारणास्तव निस्तेज वाटला.

असे असले तरीही या लढ्याचे जे अप्रत्यक्ष परिणाम झाले, त्यांपासून होणारा लाभ तर आजही दिसून येत आहे व घेण्यात येत आहे. खेडा सत्याग्रहापासूनच गुजराथच्या शेतकरीवर्गाच्या जागृतीला व त्यांच्या राजकीय शिक्षणाला सुरुवात झाली. पाटीदारांना स्वतःच्या शक्तीची जाणीव झाली व तिचा कधीच विसर पडला नाही. प्रजेच्या मुक्तीची मदत स्वतः तिच्यावरच आहे, तिच्या त्यागबलावरच आहे ही गोष्ट सर्वांच्या प्रत्ययाला आली. खेड्याच्या निमित्ताने गुजराथच्या भूमीत सत्याग्रहाने आपली पाळेमुळे रोवली.

खंड १४ : रिक्कूटभरती

७४. रिक्कूटभरती

खेडा प्रकरण चालले होते, त्यावेळी युरोपात महायुद्धही चालू होते. त्यानिमित्त व्हाइसरॉयनी दिल्लीला सर्व पुढाऱ्यांची सभा बोलावली. तिला हजर राहण्याबद्दल त्यांनी मलाही आग्रह केला.

मी आमंत्रण मान्य करून दिल्लीला गेलो; पण त्या सभेमध्ये भाग घेण्याबाबत मला एक अडचण वाटत होती. मुख्य कारण तर हे की, अलीबंदू व इतर पुढाऱ्यांना निमंत्रण दिलेले नव्हते.

हिंदु-मुसलमानांमध्ये खरी मैत्री नाही, हे तर दक्षिण आफ्रिकेमध्येच माझ्या लक्षात आले होते. दोहोंमधील वैषम्य जेणेकरून मिटेल असा कोणताही उपाय तिकडे असताना मी हातचा घालवीत नसे. लटकीच खुशामत करून किंवा स्वत्व घालवून, त्यांची काय किंवा कोणाचीही मनधरणी करण्याचा माझा स्वभाव नव्हता. पण तिकडे असल्यापासूनच मला समजून चुकले होते की, माझ्या अहिंसेची कसोटी व तिचे विशाल प्रयोग या ऐक्याच्या निमित्ताने व्हायचे आहेत.

ह्या विचारांनीशीच मी मुंबई बंदरी उतरलो होतो. अर्थात मला या बंधुद्वयाची झालेली भेट मनापासून आवडली. आमच्यामधील स्नेह वाढत गेला. आमची ओळख झाल्यानंतर लवकरच सरकारने तर अलीभाईंना जिवंत डांबून टाकले. मौलाना महमदअलींना परवानगी मिळे, तेव्हा तेव्हा ते मला लांबलचक पत्रे बैतुल जेलमधून किंवा छिंदवाड्याहून लिहीत असत. त्यांना भेटावयाला जाण्याची परवानगी मी सरकारपाशी मागितली, पण ती मिळाली नाही.

खिलाफतीच्या प्रश्नाबाबत मी मुसलमानांना दुजोरा दिला, याबद्दल मित्रांनी व टीकाकारांनी माझ्यावर टीकेचा वर्षाव केला आहे. या सर्वांचा विचार केल्यानंतरही मी केलेल्या निर्णयाबद्दल आणि केल्या करविलेल्या मदतीबद्दल मला पश्चाताप होत नाही. त्यात काही दुरुस्ती करण्याचे प्रयोजन दिसत नाही. आजही तसलाच प्रश्न उपस्थित झाल्यास माझे वर्तन तशाच तऱ्हेचे राहील, अशी माझी समजूत आहे.

मी दिल्लीला गेलो, त्या वेळी मुसलमानांच्या दुःखांसंबंधी मला व्हॉइसरॉयबरोबर चर्चा करायची होती. खिलाफतीच्या प्रश्नाला अद्याप पूर्ण स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते.

दिल्लीला पोहोचल्यानंतर तेथे दीनबंधू अँड्र्यूजनी एक नैतिक प्रश्न उपस्थित केला. त्याच सुमाराला इंग्लंड व इटली यांच्यामधील गुप्त कराराची चर्चा इंग्रजी वर्तमानपत्रांमध्ये नक होती. तिच्याविषयी दीनबंधुंनी मला सांगितले व म्हणाले, “इंग्लंडने जर असले गुप्त करार कोणत्याही सत्तेबरोबर केले असतील, तर तुम्हाला या सभेत भाग घेऊन मदत कशी करता येईल?” मला या करारासंबंधी काही माहिती नव्हती. दीनबंधुंचा शब्द मला पुरेसा होता. असल्या कारणांमुळे सभेला हजर राहण्याबद्दल नाखुषी दर्शविणारे पत्र मी लॉर्ड चेम्सफर्डना लिहिले. त्यांनी मला चर्चा करण्यासाठी बोलाविले. त्यांच्याबरोबर व नंतर मि. मेफीबरोबर मी खूप चर्चा केली. अखेर निर्णय असा झाला की, सभेमध्ये भाग घेण्याचे मी कबूल केले.

व्हॉइसरॉयचे म्हणणे थोडक्यात असे होते :

“तुम्ही असे तर म्हणत नाही ना की, ब्रिटिश कॅबिनेट जे काही करते, त्याची व्हॉइसरॉयला माहिती असलीच पाहिजे? ब्रिटिश सरकार चूक करीतच नाही, असेही मी छातीठोकपणे सांगू शकत नाही, कोणीच सांगू शकणार नाही. पण त्याचे अस्तित्व जगाला कल्याणकारी आहे हे जर तुम्हाला कबूल असेल, त्याच्या अंमलामुळे एकंदरीत या देशाचा लाभ झाला आहे असे जर तुम्हाला वाटत असेल, तर त्याच्या आपत्तीच्या प्रसंगी त्याला मदत करण्याचे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे, हे तुम्ही कबूल करणार नाही काय? गुप्त करारासंबंधी तुम्ही जे वर्तमानपत्रात वाचले आहे, ते मीही पाहिले आहे; त्यापलीकडे त्यासंबंधी मला काहीही माहिती नाही, अशी मी तुम्हाला खात्री देऊ शकतो. वर्तमानपत्रात काहीही बातम्या येत असतात, ते तुम्हाला माहित आहेच. वर्तमानपत्रात आलेल्या एखाद्या निंदक बातमीवरून तुम्ही अशा प्रसंगी साम्राज्याचा त्याग करू शकता काय? लढाई पुरी झाल्यानंतर तुम्हाला नीतीचे प्रश्न काढावयाचे असतील तेवढे काढा आणि करावयाच्या असतील तेवढ्या तक्रारी करा ना!”

हा युक्तिवाद नवीन नव्हता. ज्या प्रसंगी व ज्या तऱ्हेने तो मांडला गेला, त्यावरून मला तो नवीन वाटला व मी सभेला जाण्याचे कबूल केले. खिलाफतीच्या बाबतीत मी व्हॉइसरॉयना पत्र लिहावे असे ठरले.

मी सभेला हजर राहिलो. सैनिक—साहाय्याच्या ठरावाला मी दुजोरा द्यावा अशी व्हॉइसरायची फार इच्छा होती. मी हिंदी भाषेमध्ये बोलण्याची परवानगी मागितली. व्हॉइसरायनी माझी मागणी मान्य केली, पण त्याबरोबर इंग्रजीत बोलण्याची सूचना केली. मला असे भाषण करावयाचेच नव्हते. मी बोललो एवढेच, “मला माझ्या जबाबदारीची पूर्ण जाणीव आहे; ती जबाबदारी लक्षात घेऊनच मी या ठरावास दुजोरा देत आहे.”

रंगरूटांची भरती सुरू करण्याची याचना मी खेडा जिल्ह्याशिवाय दुसरीकडे कोठे करू शकलो असतो? आपल्या सोबत्यांना प्रथम बोलवायचे नाही, तर कोणाला बोलवायचे? खेड्याला पोचताच वल्लभभाई इत्यादींबरोबर चर्चा केली. त्यांच्यापैकी कित्येकांच्या ही गोष्ट गळी उतरेना. ज्यांना ती गोष्ट आवडली, त्यांना ती कितपत तडीला जाईल याबद्दल शंका वाटत होती. ज्या वर्गामधून भरती करायची होती, त्या वर्गाला सरकारबद्दल कसलाच कळवळा नव्हता. सरकारी अंमलदारांचा त्यांना आलेला कटु अनुभव अद्याप ताजाच होता.

तरी पण कार्याला सुरुवात करावीच असे सर्वांचे मत पडले. आरंभ करताक्षणीच माझे डोळे उघडले. माझा आशावादही काहीसा खोटा ठरला. खेडा सत्याग्रहाच्या वेळी लोक आपल्या गाड्या मोफत देत: एका स्वयंसेवकाची जरूर असेल तेथे तीन—चार पुढे होत. आता पैसे देऊनही गाड्या मिळण्याची पंचाईत. स्वयंसेवकांसाठी तर विचारायचेच नाही. पण एवढ्याने आम्ही कोणी निराश होणारे नव्हतो. गाडीऐवजी पायी प्रवास करण्याचे ठरविले. रोज वीस मैलांची मजल मारायची असे. गाडी मिळण्याची पंचाईत, तेथे जेवण कोठून मिळणार? मागणेही योग्य झाले नसते. त्यासाठी प्रत्येक स्वयंसेवकाने आपापल्यापुरती शिंदोरी आपापल्या पिशवीत घालूनच बाहेर पडावे असे ठरले. उन्हाळ्याचे दिवस असल्यामुळे बरोबर आंथरूण-पांघरूण काही घेण्याची आवश्यकता नव्हती.

ज्या ज्या गावी जात असू तेथे सभा करीत असू. लोक सभेला येत, पण भरतीमध्ये एखाददुसरे नाव मिळाले म्हणजे मिळविली. “तुम्ही अहिंसावादी ना? मग आम्हाला हातात शस्त्र घ्यायला कसे सांगता?” “सरकारने हिंदुस्थानचे असे काय कल्याण केले आहे की, तुम्ही त्याला मदत करावयाल सांगता?” अशा तऱ्हेचे अनेक प्रश्न माझ्यापुढे मांडण्यात येत.

असे असताही हळूहळू आमच्या सतत कार्याचा परिणाम लोकांवर होऊ लागला. नावांची नोंदही बरी होऊ लागली. आणि पहिली एक तुकडी बाहेर पडली म्हणजे आणखी मिळविण्याला मार्ग मोकळा होईल, असे आम्हाला वाटू लागले. रंगरूट बाहेर पडत. त्यांना कोठे ठेवावे वगैरे गोष्टींची चर्चा मी कमिशनरबरोबर करू लागलो.

कमिशनर ठिकठिकाणी दिल्लीच्या नमुन्यावर सभा भरवू लागले होते. तशी गुजराथमध्येही झाली. तिला मला व माझ्या सोबत्यांना आमंत्रण होते. येथेही मी हजर राहिलो. पण दिल्लीमध्ये जर मी विशोभित दिसत होतो, तर येथे त्याहूनही अधिक विशोभित होतो, असे माझे मला वाटू लागले. हांजी हांजीच्या वातावरणामध्ये मला चैन पडेना. येथे मी थोडे अधिक बोललो. माझ्या भाषणात खुशामत ती कोठून असणार? उलट दोन कडू शब्दच होते.

रिक्रूटभरतीसाठी मी एक पत्रिका काढली. तीत भरतीमध्ये येण्यातर्फेचा एक युक्तिवाद होता. तो कमिशनरला खुपला. त्याचा सारांश असा होता : “ब्रिटिश राज्याने अनेक अपकृत्ये केली आहेत, त्यामध्ये सर्व प्रजेला निःशस्त्र बनविण्याच्या कायद्याला इतिहास सर्वाधिक काळा कायदा ठरवील. हा कायदा रद्द करायचा असेल व शस्त्रांचा उपयोग करायला शिकायचे असेल, तर ही सोन्यासारखी संधी आहे. सरकारच्या संकटकाळी मध्यमवर्गाने स्वेच्छापूर्वक मदत केल्यास अविश्वास दूर होईल; व ज्याला शस्त्र धारण करायचे असेल, तो ते खुशाल धारण करू शकेल.” याच मजकुराला उद्देशून कमिशनरला म्हणावे लागले की, त्यांच्या माझ्यामध्ये मतभेद असताही सभेमध्ये मी हजर राहणे त्यांना प्रियच होते. मलाही माझ्या मताचे समर्थन शक्य तेवढ्या सौम्य शब्दांमध्ये करणे भाग पडले.

७५. मृत्युशय्या

रिक्रूटभरती करता करता मला शरीर खूप झिजवावे लागले. त्यावेळी माझा आहार मुख्यत्वेकरून भाजून कुटलेले भुईमुगदाणे व लिंबांचे पाणी असा असे. दाणे प्रमाणाबाहेर खाल्ल्यास बाधक होतात, हे मला कळत असताही ते जास्त खाल्ले गेले. त्यामुळे किंचित मुरडा होऊ लागला. मला वारंवार आश्रमात यावे लागत असे. मला त्या मुरड्याकडे लक्ष देण्याचे कारण दिसले नाही. रात्री आश्रमात जाऊन पोचलो त्या काळी औषधे मी क्वचितच घेत असे; एक वेळ खाल्ले नाही म्हणजे बरे वाटेल असा विश्वास वाटत होता. दुसऱ्या दिवशी सकाळी काही खाल्ले नाही, त्यामुळे दुखायचे बहुतेक बंद झाले. पण मला कळत होते की, मला आणखी काही काळपर्यंत उपवास केला पाहिजे, किंवा खायचेच असेल तर फळांच्या रसासारखे काही ग्रहण केले पाहिजे.

तो दिवस कसल्या तरी सणाचा होता. दुपारीही मी जेवणार नाही असे कस्तुरबाईला सांगून ठेवल्याचे मला स्मरते. पण तिने मला मोहात गुंतविले व मी सापडलो. त्या वेळी मी कोणत्याही जनावराचे दूध घेत नसे; अर्थातच तूप, ताक इत्यादीदेखील वर्ज्य होती. म्हणून माझ्यासाठी गहू भरडून तेलावर परतून त्याची लापशी बनविलेली होती. लापशी व मुगाची उसळ माझ्यासाठी ठेवून दिलेली आहे, असे कस्तुरबाईने मला सांगितले, आणि जिव्हालौल्यामुळे माझा निश्चय डळमळला. डळमळला तरी इच्छा अशी होती की, मी कस्तुरबाईची समजूत करण्यापुरते थोडेसेच खाईन, स्वाद पण चाखीन व शरीरही सांभाळून ठेवीन. पण सैतान आपली संधी साधण्यासाठी टपूनच बसलेला होता. जेवायला बसलो आणि मी पोट भरून खाल्ले. स्वादसुख तर पुरे घेतले, पण त्याबरोबर यमराजालाही निमंत्रण दिले. खाऊन एक तासभर लोटला नसेल इतक्यात जोराचा मुरडा सुरू झाला.

चिंतातूर होऊन सर्व सोबती माझ्या सभोवार जमले. त्यांनी माझ्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला. पण माझ्या दुःखामध्ये ते बिचारे कसा भाग घेऊ शकणार? माझा हट्टही अमर्याद होता. डॉक्टरला बोलवून आणण्याचे मी नाकारले. औषध मला घ्यावयाचेच नाही; केल्या कर्माचे प्रायश्चित्त

भोगणार. मित्रांनी हे सर्व दुःखी मनाने सहन केले. चोवीस तासात तीस-चाळीस वेळा शौचास झाले. खाणे मी बंद केलेच होते. सुरुवातीच्या दिवसात फळांचे रसही घेतले नाहीत; घेण्याची इच्छाही बिलकुल नव्हती. ज्या शरीराला मी अजूनपर्यंत दगडाप्रमाणे मजबूत समजत होतो, तेच मातीच्या ठेकळासारखे होऊन गेले. शक्ती खचून गेली. डॉ. कानुगा आले. त्यांनी औषध घेण्याबद्दल माझी विनवणी केली. मी कबूल झालो नाही. ते इंजेक्शन देतो म्हणाले. त्यालाही मी मनाई केली. इंजेक्शनसंबंधीचे माझे त्या वेळचे अज्ञान हास्यास्पद होते. मला असे वाटत होते की, हे इंजेक्शन म्हणजे कसली तरी लस असेल. पण मला मागाहून कळले की, ते निर्दोष वनस्पतीच्या औषधाचे असते. पण ही अवकल आली, तेव्हा वेळ निघून गेली होती. शौचाचे चालूच होते. अतिश्रमामुळे ताप आला व शुद्धही हरपली. मित्रमंडळी विशेषच घाबरली. इतर डॉक्टरही आले. पण जो रोगी त्यांचे ऐकावयालाच तयार नाही, त्यावर त्यांचा इलाज काय चालणार?

वैद्यमित्र व डॉक्टरमित्र अनेक प्रकारे सल्ला देत; पण मी काही औषध घ्यावयाला तयार झालो नाही. दोनतीन मित्रांनी सांगितले की, दूध वर्ज्य असेल तर मांसाचे सार घ्यावे. औषध म्हणून मांस वगैरे घ्यावयाला हरकत नाही. अशा अर्थाची आयुर्वेदातील प्रमाणेही त्यांनी दिली. एकाने अंडी घेण्याची शिफारस केली. पण त्यांपैकी कोणताच सल्ला मान्य करणे मला शक्य नव्हते. माझा जबाब एकच होता.

माझ्या बाबतीत खाण्यापिण्याचा निर्णय केवळ शास्त्रांतील श्लोकांच्या आधारे करायचा नव्हता. तो माझ्या एकंदरीत जीवनाशी निगडीत झाला होता. वाटेल ते खाऊन किंवा वाटेल त्या उपचारांनी जगण्याचा मोह मला बिलकुल नव्हता. ज्या धर्माची अंमलबजावणी मी माझ्या मुलांच्या बाबतीत केली, पत्नीच्या बाबतीत केली, मित्रांच्या बाबतीत केली, त्या धर्माचा त्याग मी स्वतःच्या बाबतीत कसा करावा?

इतके लांबलेले किंवा इतक्या गंभीर स्वरूपाचे असे हे माझ्या आयुष्यातील पहिलेच दुखणे होते. या दुखण्यामध्ये मला अशा तऱ्हेने धर्मनिरीक्षण करण्याचा, त्याची कसोटी करण्याचा अलभ्य

लाभ मिळाला. एके दिवशी रात्री तर मी आशा सोडून दिली. मृत्यू जवळच येऊन ठेपला आहे असे माझ्या मनाने घेतले.

अशा तऱ्हेने मृत्यूची वाट पाहत बसलो होतो, इतक्यात डॉक्टर तळवलकर एका विचित्र प्राण्याला घेऊन आले. ते प्राणी महाराष्ट्राकडचे आहेत. हिंदुस्थान त्यांना ओळखीत नाही, पण ते माझ्यासारखेच 'चक्रम' आहेत. त्यामुळे मला त्यांची प्रथमदर्शनीच ओळख पटली. ते स्वतःचे उपचार माझ्यावर करून पाहाण्यासाठीच आले होते. त्यांनी माझ्या सर्वांगावर बर्फ घासण्यास सुरुवात केली. त्यापासून त्यांची समजूत होती तितका परिणाम जरी माझ्यावर घडून आला नाही, तरीही रोज जो मी मरणाची वाट पाहत बसत असे, त्याऐवजी आता मला जगण्याची काहीशी आशा वाटू लागली; काहीसा हुरूप वाटू लागला. मानसिक उत्साहाबरोबर शरीरातही उत्साह जाणवू लागला. अन्नही थोडे अधिक जाऊ लागले. मी आसपासच्या कामामध्ये थोडे थोडे लक्ष घालू लागले.

माझ्या तब्येतीची रखवालदारी शंकरलालनी आपल्याकडे घेतली होती. त्यांनी डॉक्टर दलालचा सल्ला घेण्याचा आग्रह केला. डॉक्टर दलाल आले. त्यांची त्वरित निर्णय घेण्याची शक्ती पाहून मी मोहित झालो, ते म्हणाले :

“तुम्ही दुध घेत नाही तोपर्यंत मला तुमचे शरीर सुधारता येणार नाही. शरीर भरून येण्यासाठी तुम्ही दूध घेतले पाहिजे आणि लोखंड व सोमल यांची इंजेक्शने घेतली पाहिजेत. एवढे कराल तर तुमचे शरीर परत सुदृढ करून देण्याची मी गॅरंटी देतो.”

“इंजेक्शन द्या, दूध मात्र मी घेणार नाही,” असा मी जबाब दिला.

“तुमची दुधाविषयी प्रतिज्ञा काय आहे?” डॉक्टरांनी विचारले.

“गाई—म्हशींवर फुंकरीची क्रिया होते, हे ऐकल्यापासून दुधाबद्दल मला तिरस्कार उत्पन्न झाला व तो मनुष्याचा आहारही नव्हे, असे मी नेहमीच मानीत आलो आहे. म्हणून मी दुधाचा त्याग केला आहे.”

“असेच असेल तर बकरीचे दूध घेता येईल,” कस्तुरबाई खाटेपाशी उभी होती, ती चटकन् म्हणाली.

“बकरीचे दूध घेतलेत की माझे काम झाले,” डॉक्टर मध्येच म्हणाले.

मी डळमळलो. सत्याग्रहाच्या लढ्याबद्दलच्या मोहामुळे माझ्यामध्ये जगण्याचा लोभ उत्पन्न झाला आणि मी प्रतिज्ञेच्या अक्षरपालनावर संतोष मानून प्रतिज्ञेच्या आत्म्याचा घात केला. दुधाची प्रतिज्ञा घेतेवेळी माझ्या डोळ्यांसमोर गाई—म्हशीच होत्या, तरीही प्रतिज्ञा एकंदर दुधाला उद्देशूनच समजली पाहिजे आणि जोपर्यंत कोणत्याही पशूचे दूध मनुष्याचा आहार म्हणून निषिद्धच आहे, असे मला वाटते तोपर्यंत ते घेण्याचा मला अधिकार पोचत नाही हे कळत असूनही मी बकरीचे दूध घ्यायला तयार झालो. सत्याच्या पुजाऱ्याने सत्याग्रहाच्या लढाईसाठी जगण्याची इच्छा करून सत्याला कलंक लावला. माझ्या या कृत्याचा दंश अद्याप भरून निघालेला नाही आणि बकरीचे दूध सोडण्याबद्दल माझे चिंतन चालूच आहे. परंतु सेवा करण्याचा महासूक्ष्म मोह माझ्या पाठीस लागला आहे, तो मला सोडीत नाही.

बकरीचे दुध सुरु केल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी डॉ. दलालांनी गुदद्वाराशी चिरा पडल्या होत्या, त्यावर शस्त्रक्रिया केली व ती यशस्वी झाली. शरीराला आराम पडल्यानंतर मी जगायची आशा बाळगू लागलो. ईश्वराने माझ्यासाठी काम तयारच ठेवले होते.

खंड १५ : रौलॅट ॲक्ट आणि राजकारणात प्रवेश

७६. रौलॅट ॲक्ट

अंथरूणातून उठण्याची थोडी थोडी आशा वाटू लागली आणि वर्तमानपत्रे वगैरे वाचू लागलो. इतक्यात रौलॅट कमिटीचा रिपोर्ट माझ्या हाती आला. त्यातील शिफारसी पाहून मी चमकून उठलो. या बाबतीत काहीतरी त्वरित व स्पष्ट उपाय अंमलात आणला पाहिजे, अशी भाई उमर व शंकरलाल यांनी मागणी केली. महिनाभराने मी अहमदाबादला गेलो. वल्लभभाई बहुधा रोज माझ्या समाचाराला येत. त्यांच्याशी मी बोललो व त्याबाबत काहीतरी झाले पाहिजे असे सुचविले. “काय होणार?” या प्रश्नाचा जबाब देताना मी म्हटले, “थोडी माणसे जरी या बाबतीत प्रतिज्ञेने बांधली जाणारी मिळाली, तरी कमिटीच्या शिफारशीप्रमाणे कायदा झाल्यावर आपण सत्याग्रह हाती घेतला पाहिजे. अंथरूणाला खिळलेला नसतो, तर मी एकटाही झुंजलो असतो; आणि इतर मागून येऊन मिळतील अशी आशा केली असती. माझ्या या परावलंबी अवस्थेमध्ये एकट्याने झुंजण्यासारखी माझी मुळीच स्थिती नाही.”

या संभाषणातून एवढी गोष्ट निघाली की, माझ्याशी भरपूर संबंध आलेल्या मंडळींची एक छोटीशी सभा बोलावण्याचे ठरले.

चालू असलेल्यांपैकी कोणतीही संस्था सत्याग्रहासारखे नवीन शस्त्र पेलू शकेल हे मला शक्य वाटले नाही. म्हणून सत्याग्रह सभेची स्थापना करण्यात आली.

पण सुरुवातीलाच मला दिसून आले की, ही सभा दीर्घकाळपर्यंत चालणार नाही. शिवाय सत्य आणि अहिंसा यांवर मी जो जोर देत असे, तोच कीत्येकांना अप्रिय होऊन बसला. तरीही सुरुवातीच्या काळामध्ये हे काम खूप जोराने चालले.

अद्याप बिल गॅझेटात आले नव्हते. माझे शरीर तर अशक्तच होते. पण मद्रासकडून आलेले आमंत्रण स्वीकारलेच पाहिजे असे मला वाटले. त्यामुळे मी लांबच्या प्रवासाची जोखीम पत्करली. राजगोपालाचार्य सेलम सोडून मद्रासमध्ये वकिली करणार होते. त्यांच्याबरोबर रोज

लढ्याच्या उभारणीसंबंधी विचार चाले. सभा भरविण्यापलीकडे मला दुसरे काहीच सुचत नव्हते . रौलॅट बिलाचा जर कायदा झाला, तर त्याला सविनयभंग कसा लागू करायचा? त्याचा सविनय भंग करण्याची संधी सरकार देईल तेव्हाच मिळणार. दुसऱ्या कोणकोणत्या कायद्यांचा सविनयभंग करता येईल? त्याचे नियम कसे ठरवायचे? अशा तऱ्हेचे चर्चा होत असे.

अशा तऱ्हेने धामधूम चालली होती. इतक्यात बातमी आली की, बिल कायद्याच्या स्वरूपात गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध झाले. ही बातमी आल्यानंतर रात्री मी विचार करीत करीतच झोपी गेलो. सकाळी लवकर उठून बसलो. अर्धवट झोपेत स्वप्नामध्येच मला विचार सुचला. सकाळच्या प्रहरी मी राजगोपालाचार्यांना बोलावून आणून सांगितले :

“मला रात्री अर्धवट झोपेमध्ये विचार सुचला की, आपण या कायद्याच्या प्रत्युत्तरादाखल उभ्या देशाला हरताळ पाळण्याची सूचना द्यावी. सत्याग्रह हा आत्मशुद्धीचा लढा आहे, हा धार्मिक लढा आहे. धर्मकार्याची सुरुवात आत्मशुद्धीपासून करावी हे योग्य दिसते. त्या दिवशी सर्वांनी उपवास करावा व कामधंदा बंद करावा. मुसलमान बंधू रोजापलीकडे जास्त उपवास पाळणार नाहीत. त्यासाठी उपवास चोवीस तास पाळण्याची सूचना करावी. यात सर्व प्रांत भाग घेतील की नाही सांगता येत नाही. मुंबई, मद्रास, बिहार व सिंध एवढ्यांची मला आशा आहे. एवढ्या ठिकाणी बरोबर हरताळ पार पडला तरी आपण संतोष मानला पाहिजे.”

ही सूचना राजगोपालाचार्यांना फार आवडली. नंतर लगेच इतर मित्रांनाही ती कळविली. सर्वांनी पसंत केली. एक लहानशी नोटीस मी लिहून काढली. प्रथम ३० मार्च १९१९ ही तारीख घालण्यात आली होती. मागाहून एप्रिलची ६ तारीख करण्यात आली. लोकांना फारच थोड्या दिवसांची सूचना देण्यात आली होती. कार्य ताबडतोब होणे आवश्यक वाटल्यामुळे तयारीसाठी अधिक मुदत द्यावयाला वेळच नव्हता.

पण कशी कोणाला माहित, सर्व व्यवस्था नीट लागली! संबंध हिंदुस्तानभर-शहरांत व खेडोपाडी-हरताळ पडले. ते दृश्य अद्भुत होते.

७७. तो आठवडा!

दक्षिण भागात थोडासा प्रवास करून मी मुंबईस पोचलो. मुंबईल संपूर्ण हरताळ पार पडला होता. येथे कायद्याच्या सविनय भंगाची तयारीही करून ठेवलेली होती. भंग करता येईल अशा दोनतीन गोष्टीच होत्या. जे कायदे रद्द होणे इष्ट होते, तसेच ज्यांचा भंग सर्वांना सहजी करता येण्यासारखा होता, अशांपैकी एकच प्रथम हाती धरावा असे ठरले. मिठाच्या करासंबंधीचा कायदा असह्य होता; तो कर रद्द करविण्याचे खूप प्रयत्न होऊन गेले होते. म्हणून सर्वांनी परवान्याखेरीज आपापल्या घरात मीठ तयार करावे, अशी एक सूचना मी केली. दुसरी सूचना सरकारने बंदी केलेली पुस्तके छापून विकण्यासंबंधीची होती. अशी दोन पुस्तके माझीच स्वतःची 'हिंद-स्वराज्य' आणि 'सर्वोदय' ही पुस्तके छापून विकणे हा सविनयभंग सर्वांत सोपा वाटला. म्हणून ती छापवून घेतली व उपवास सुटल्यानंतर चौपाटीवरील जंगी सभा विसर्जन पावल्यानंतर ती विकण्याचा कार्यक्रम ठरविण्यात आला.

संध्याकाळी पुष्कळ स्वयंसेवक ही पुस्तके विकावयाला बाहेर पडले. वसूल होईल ती किंमत लढ्याच्या खर्चालाच वापरावयाची होती. प्रत्येक प्रतीची किंमत चार आणे ठेवण्यात आली होती, पण माझ्या हातात चार आणे क्वचितच कोणी ठेवले असतील. बहुतेक जण खिशात असतील तेवढे सर्व पैसे देऊन प्रत घेणारे निघाले. कोणी कोणी पाचदहा रुपयांच्या नोटाही देत. मला एका प्रतीची किंमत पन्नास रुपयांच्या नोटीपर्यंत मिळाल्याचे स्मरते. लोकांना आम्ही समज देत होतो की, घेणाऱ्यालाही तुरंग मिळण्याचा संभव आहे. पण घटकाभर लोकांनी तुरंगाचे भय सोडून दिले होते. जी पुस्तके विकली, ती त्या पुस्तकांची नवीन आवृत्ती होती. तिचा सरकारजमा पुस्तकात अंतर्भाव होत नाही. अर्थात ही नवी आवृत्ती छापणे, विकणे किंवा खरेदी करणे यात काही गुन्हा होत नाही असे सरकारतर्फे सांगण्यात आले. ही बातमी ऐकून लोकांचा विरस झाला.

७ तारखेला रात्री मी दिल्ली-अमृतसरकडे जावयाला निघालो. ८ तारखेला मथुरेला पोचलो तो कुणकुण ऐकायला आली की, कदाचित मला पकडतील. मथुरेच्या पलीकडे एका स्टेशनवर

गाडी थांबत होती तेथे आचार्य गिडवाणी भेटले. त्यांनी मला पकडणार अशी साधार बातमी दिली व आपल्या सेवेची जरूर असेल तर सांगा असे सांगितले.

पलवल स्टेशन येण्यापूर्वी पोलीस अंमलदाराने माझ्या हातात हुकूम आणून दिला. “तुम्ही पंजाबमध्ये आल्याने अशांतता वाढण्याचा संभव आहे. सबब तुम्ही पंजाबच्या सरहद्दीत पाऊल टाकू नये,” अशा अर्थाचा तो हुकूम होता. हुकूम दाखवून पोलिसांनी मला उतरून जाण्यास सांगितले. मी उतरण्याचे नाकारून म्हटले, “मी अशांती वाढविण्यासाठी नव्हे, तर बोलावणे आल्यावरून अशांती कमी करण्यासाठी जाऊ इच्छितो. त्यामुळे मला दिलगिरी वाटते की, मला हा हुकूम मानणे शक्य नाही.”

पलवल स्टेशनवर मला उतरून घेतले व पोलिसांच्या हवाली केले. दिल्लीहून येणाऱ्या एका गाडीच्या तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यात मला बसविले; बरोबर पोलिसपार्टी बसली. मथुरेला पोचल्यावर मला पोलीस बराकीत घेऊन गेले. माझे काय करणार किंवा मला कोठे घेऊन जाणार ते अंमलदार मला सांगू शकला नाही. पहाटेस चार वाजता मला उठविले आणि एक मालगाडी मुंबईकडे जात होती तिच्यामध्ये बसविले.

सुरतेला आलो. तेथे दुसऱ्या एका अंमलदाराने माझा ताबा घेतला. त्याने रस्त्यात मला सांगितले, “तुम्ही मोकळे आहा. पण तुमच्यासाठी मरीन लाईन्स स्टेशनपाशी गाडी थांबवीन, तेथे तुम्ही उतरून जाल तर अधिक बरे. कुलाब्यावर अधिक गर्दी होण्याचा संभव आहे.” मी त्यांच्या इच्छेप्रमाणे करण्याची खुशी दर्शविली. त्यांना बरे वाटले व त्यांनी माझे आभार मानले. मरीन लाईन्सला उतरलो; तेथे कोणा ओळखीच्या गृहस्थाची घोडागाडी दिसली. ते मला रेवाशंकर झवेरींच्या घरी पोचवून गेले. त्यांनीच मला बातमी दिली की, “तुम्हाला पकडल्याची बातमी ऐकून लोक चवताळून गेले आहेत आणि झपाटून गेले आहेत. पायधुणीपाशी दंगा होण्याची भीती आहे. मॅजिस्ट्रेट व पोलीस तिकडे गेले आहेत.”

मी घरी पोचतो तो उमर सोबानी व अनसूयाबाई मोटारीतून आले, व मला पायधुणीला घेऊन जातो असे म्हणाले, “लोक अधीर बनले आहेत आणि चवताळून गेले आहेत. आमच्या कोणाकडून शांत होण्यासारखे नाहीत. तुम्हाला पाहिले तरच शांत होतील.”

मी मोटारीत बसलो. पायधुनीपर्यंत पोचण्यापूर्वीच रस्त्यात खूप गर्दी जमलेली दिसली. लोक मला पाहून हर्षाने वेडे झाले. आता मिरवणूक बनली. 'वंदे मातरम्' व 'अल्लाहो अकबर'च्या जयघोषाने आकाशाच्या चिंधड्या उडतात की काय, असे दिसले. पायधुणीवर घोडेस्वार दिसले. वरून विटांचा वर्षाव होत होता. मी हात जोडून लोकांना शांत होण्याबद्दल विनवीत होतो. पण आम्हीसुद्धा त्या विटांच्या वर्षावातून बचावून जाऊ असे चिन्ह दिसेना.

मिरवणुकीला अब्दुल रहमान गल्लीतून क्रॉफर्ड मार्केटकडे जाण्याची आडकाठी करण्याकरिता समोरून घोडेस्वारांची तुकडी येऊन थडकली. लोकांना कोटाकडे जाण्यापासून थांबविण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. लोक मावत नव्हते. लोक पोलिसांचे कडे फोडून पुढे घुसले. माझा आवाज ऐकू जाण्यासारखी स्थिती नव्हती. अशा स्थितीत घोडेस्वारांच्या तुकडीच्या नेत्याने लोकांवर एकदम घोडे सोडून दिले. त्यांपैकी एखाद्या भाल्याने आमचीही वाट लागली, तर आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही असे मला वाटले. पण त्या समजुतीत अर्थ नव्हता. आमच्या बाजूने सर्व भाले आगगाडीच्या वेगाने कापीत चालले होते. लोकांच्या जमावामध्ये खिंडार पडले; पळापळ सुरू झाली. कोणी चिरडले, कोणाला जखमा झाल्या. घोडेस्वारांना बाहेर पडायला मार्ग नव्हता, तर लोकांना बाजूला सरायला मार्ग नव्हता. घोडेस्वार खाली वाकून घोड्यांना दौडवीत चालले होते. हजारो लोकांचा हा जमाव भेदून जायला त्यांना जे काही क्षण लागले, तेवढे क्षण त्यांना काही दिसतच नव्हते असे मी पाहिले. एकंदर देखावा भयंकर होता. घोडेस्वार व लोक दोघेही वेडे झाल्यासारखेच दिसले.

लोकांना अशा तऱ्हेने विखुरण्यात व थांबविण्यात आले. आमच्या मोटारीला पुढे जाऊ दिले. मी कमिशनरच्या ऑफिसपुढे मोटार उभी करविली आणि पोलिसांच्या वर्तणुकीबद्दल त्यांच्याकडे तक्रार करण्यासाठी मी तेथे उतरलो.

आमच्यामध्ये वादविवाद सुरू झाला. आमची मते एकमेकांशी जुळण्यासारखी नव्हती. चौपाटीवर सभा भरवून लोकांना शांत राहण्याबद्दल समजावून सांगण्याचा माझा इरादा कमिशनरला कळवून मी त्यांचा निरोप घेतला. चौपाटीवर सभा भरली. मी लोकांना शांततेचे

महत्त्व व सत्याग्रहाचे नियम समजावून सांगितले व म्हटले, “सत्याग्रह हा सत्यवाद्याचे शस्त्र आहे. लोक जर शांतता राखणार नसतील, तर मला सत्याग्रहाचा लढा कधीही चालविता येणार नाही.”

अहमदाबादेहून अनसूयाबाईंनाही खबर मिळाली होती की, तिकडेही दंगे झाले आहेत. अनसूयाबाईंनाही पकडले अशी कोणीतरी अफवा उठविली होती. त्यामुळे मजूर प्रक्षुब्ध होऊन गेले होते. त्यांनी हरताळ पाळला आणि दंगा केला. एका शिपायाचा खूनही झाला होता.

मी अहमदाबादला गेलो. मला समजले की, नडियादच्या शेजारी रल्वेचा रूळ उखडण्याचाही प्रयत्न झाला होता; विरमगावला एका सरकारी नोकराचा खून झाला. मी अहमदाबादला जातो तो तेथे 'मार्शल लॉ' चालू होता. लोक गांगरून गेले होते. लोकांनी आपल्या कर्माची फळे सव्याज भोगिली.

स्टेशनवर मला कमिशनर मि. प्रॅटकडे घेऊन जाण्यासाठी मनुष्य आला होता. मी त्यांच्याकडे गेलो. तेही खूप संतापलेले होते. मी शांतपणे जबाब दिला. झालेल्या खुनाबद्दल आपली दिलगिरी व्यक्त केली. 'मार्शल लॉ' अनावश्यक असल्याचेही सुचविले; आणि परत शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी जे जे उपाय योजावे लागतील, ते ते. योजण्याची माझी तयारी आहे, असे सांगितले. जाहीर सभा भरविण्याची परवानगी मागितली. ती सभा आश्रमाच्या जागेमध्ये भरविण्याची माझी इच्छा व्यक्त केली. ती त्यांना पसंत पडली. मला आठवते त्याप्रमाणे मी १३ एप्रिल रोजी ती सभा भरविली. मार्शल लॉही त्याच दिवशी की दुसऱ्या दिवशी रद्द झाला. या सभेमध्ये मी लोकांना त्यांच्या दोषाची जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न केला. मी प्रायश्चित्तादाखल तीन दिवस उपास केला व लोकांना एक दिवस करण्याचा सल्ला दिला. ज्यांनी दंग्याधोप्यांमध्ये भाग घेतला होता, त्यांना स्वतःचा गुन्हा कबूल करण्याची सूचना केली.

माझे कर्तव्य मला स्पष्ट दिसून आले. ज्या मजुरांमध्ये व इतर लोकांमध्ये मी एवढा वेळ राहिलो होतो, ज्यांची मी सेवा केली होती, आणि ज्यांच्याकडून चांगल्या वर्तणुकीची मी आशा ठेवली होती, त्यांनी दंग्यामध्ये भाग घ्यावा हे मला असह्य झाले व त्यांच्या दोषाचा मीही भागीदार आहे असे मला वाटले.

मी लोकांना आपापले गुन्हे कबूल करायला सांगितले, त्याचप्रमाणे सरकारलाही गुन्हे माफ करण्याची सूचना केली. माझे म्हणणे दोघांपैकी एकानेही ऐकले नाही.

स्व. रमणभाई वगैरे नागरिक माझ्याकडे आले व सत्याग्रह बंद ठेवण्याबद्दल मला विनवू लागले. मला विनविण्याची आवश्यकता उरलीच नव्हती. शांततेची शिकवण जोपर्यंत लोक आत्मसात करणार नाहीत, तोपर्यंत सत्याग्रह बंद राखण्याचा मी अगोदरच मनाशी निश्चय केला होता. ते ऐकून त्यांना बरे वाटले.

काही मित्रांची नाराजीही झाली. त्यांना वाटत होते की, सर्वत्र शांती राहिली पाहिजे अशी जर माझी अपेक्षा असेल, तर मोठ्या प्रमाणावर सत्याग्रह कधीच घडू शकणार नाही. मी आपला मतभेद नमूद केला. ज्या लोकांमध्ये आपण काम केलेले आहे, ज्यांच्यामार्फत सत्याग्रह करण्याची आपल्याला उमेद वाटते, तेच जर शांतता राखणार नाहीत, तर सत्याग्रह चालणार नाही हे उघड आहे. एवढी मर्यादित शांतता टिकविण्याइतकी शक्ती सत्याग्रहाच्या पुढाऱ्यांनी मिळविलीच पाहिजे असे माझे म्हणणे होते. या विचारामध्ये मी आजही फेरफार करू शकत नाही.

७८. 'हिमालयाएवढी चूक'

अहमदाबादच्या सभेनंतर लगेच मी नडियादला गेलो. अहमदाबादमध्ये मला माझी चूक कळू लागली होती. पण नडियादमध्ये तेथील स्थिती प्रत्यक्ष पाहून विचार करता, तसेच खेडा जिल्ह्यात पुष्कळ इसमांना पकडले होते त्यासंबंधीची हकीकत ऐकून, ज्या सभेमध्ये मी घडलेल्या हकीकतीसंबंधी भाषण करीत होतो, त्या सभेमध्येच एकाएकी मला लख्ख दिसून आले की, खेडा जिल्ह्याच्या किंवा तसल्याच इतर लोकांना सविनय कायदेभंगासाठी पाचारण करण्यात मी घाई केली व ती चूक मला पर्वतासमान भासली. मी अशा तऱ्हेची कबूली दिल्यामुळे माझा भरपूर उपहास झाला आहे, तरी पण मला या कबुलीबद्दल कधीही पश्चात्ताप वाटलेला नाही. मी नेहमी असेच मानीत आलो आहे की, इतरांचे गजाएवढे (हत्तीएवढे) दोष आपण रजाएवढे करून पाहू लागू व स्वतःचे राईएवढे दोष पर्वतासमान पाहायला शिकू, तेव्हाच आपल्याला स्वतःच्या व इतरांच्या दोषांचे यथायोग्य प्रमाण मिळू शकेल. मला असेही वाटते की, या सामान्य नियमाचे पालन सत्याग्रही होऊ इच्छिणाऱ्याने तर फारच सूक्ष्मपणे केले पाहिजे.

ही पर्वतप्राय वाटणारी चूक कोणती ते पाहू या. कायद्याचा सविनय भंग त्याच इसमाकडून होऊ शकेल, जो कायद्याला विनयपूर्वक स्वच्छेने मान देत आला आहे.

अशा तऱ्हेने ज्याने समाजाच्या नियमांचे हेतुपूर्वक पालन केले आहे, त्याच्या अंगीच त्या नियमांच्या नीती-अनीतीचा न्याय करण्याची शक्ती येते व त्यालाच विशिष्ट नियमांचा भंग करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. लोकांनी अशा तऱ्हेचा अधिकार प्राप्त करण्यापूर्वीच मी त्यांना सविनय भंग करण्यास सांगितले, ही माझी चूक मला पर्वतासमान वाटली आणि खेडा जिल्ह्यामध्ये प्रवेश करताच मला खेडा सत्याग्रहाचे स्मरण झाले आणि असे वाटले की, मी मुळातच रस्ता चुकलो. लोक सविनयभंगाला लायक व्हायचे, तर अगोदर त्यांना त्यांच्या गूढ रहस्याचे ज्ञान झाले पाहिजे, हे माझ्या लक्षात आले. पण असे असेल तर सविनयभंग सुरू करण्यापूर्वी लोकांना समजावून देणाऱ्या व प्रशिक्षणाचा मार्ग दाखविणाऱ्या स्वयंसेवकांचे दल

निर्माण झाले पाहिजे. आणि त्या दलाला सविनय भंगाची व त्याच्या मर्यादांची परिपूर्ण माहिती झालेली असली पाहिजे.

अशा तऱ्हेचे मनात विचार घोळवीत मी मुंबईस गेलो आणि सत्याग्रह सभेमार्फत सत्याग्रही स्वयंसेवकांचे दल उभारले. दलामार्फत लोकांना सविनयभंगाची माहिती देण्यासाठी स्वयंसेवकांचे शिक्षण हाती घेतले आणि माहिती देणारी पत्रके काढली.

हे काम चालू झाले खरे: पण मला दिसून आले की, लोकांना त्याच्याबद्दल गोडी वाटेल असे मला करता आले नाही. स्वयंसेवकांची गर्दी जमली नाही. ज्यांनी नावे नोंदविली त्यांपैकीही सर्वांनी नियमित शिक्षण घेतले असेही म्हणता येत नाही. अधिक काल लोटला तसतशी नवीन नावे नोंदवणाऱ्यांची संख्याही वाढण्याऐवजी घटतच चालली. मी ताडले की, सविनयभंगाचे गाडे वाटले होते त्याहून सावकाश चालणार.

७९. 'नवजीवन' आणि 'यंग इंडिया'

या वर्तमानपत्रांमार्फत मी राष्ट्रास सत्याग्रहाचे शिक्षण देण्याचा यथाशक्ती आरंभ केला. दोन्ही पत्रांच्या प्रती वाढता वाढता एके काळी प्रत्येकी ४०,००० पर्यंत जाऊन पोचल्या होत्या. 'नवजीवन'चा खप एकदम वाढला; 'यंग इंडिया'चा मात्र हळूहळू वाढला. मी तुरंगात गेल्यानंतर त्याला ओहोटी लागली आणि आज दोन्ही पत्रांचा मिळून खप आठ हजारांखाली आला आहे.

या वर्तमानपत्रांमध्ये जाहिराती न घेण्याचा माझा आग्रह प्रथमपासूनच होता. त्यापासून काही एक नुकसान झालेले नाही, अशी माझी समजूत आहे; आणि पत्राचे विचारस्वातंत्र्य टिकविण्याच्या कामी या पद्धतीची फार मदत झालेली आहे.

या वर्तमानपत्रांमुळे मला माझ्या मनाचे समाधान करता आले. कारण मला जरी लगेच परत सविनय कायदेभंग सुरू करणे शक्य नव्हते, तरी मला आपले विचार मोकळेपणाने मांडता येऊ लागले. सल्ला, सूचना इत्यादींसाठी जे माझ्याकडे पाहत त्यांना मी आश्वासन देऊ शकलो.

८०. अमृतसरची राष्ट्रीय सभा

बादशहांचा नवीन सुधारणांसंबंधीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला, त्याने माझे पूर्ण समाधान होण्यासारखे नव्हते; इतरांनाही तो आवडला नाही. परंतु सदरहू जाहीरनाम्यामध्ये मांडल्या गेलेल्या सुधारणा सदोष असल्या, तरी त्या स्वीकारण्यासारख्या आहेत, असे मला त्या वेळी वाटत होते.

देशबंधू चित्तरंजन दास यांचे ठाम मत होते की, सुधारणा अत्यंत असमाधानकारक व अपुऱ्या समजून त्या झिडकारून दिल्या पाहिजेत. लोकमान्य काहीसे तटस्थ होते. परंतु देशबंधू जो काही ठराव पसंत करतील, त्यांच्यातर्फेच स्वतःचे वजन खर्च करण्याचे त्यांनी ठरविले होते.

अशा तऱ्हेने मुरलेल्या, कसलेल्या व सर्वमान्य लोकनायकांमध्ये व माझ्यामध्ये मतभेद पडावा ही गोष्ट मला असह्य वाटली. उलटपक्षी माझा अंतर्नाद स्पष्ट होता. मी राष्ट्रीय सभेची बैठक टाळण्याचा प्रयत्न केला. पंडित मोतीलाल नेहरू व मालवीयजी यांच्यापाशी मी बोलून दाखविले की, मला गैरहजर राहू दिल्याने सर्व गोष्टी साधतील आणि थोर पुढाऱ्यांशी मतभेद प्रदर्शित करण्याच्या प्रसंगातून मी बचावून जाईन, ही सूचना ह्या दोन्ही पुढाऱ्यांना पटली नाही.

अखेरीस मी आपल्या ठरावाचा मसुदा तयार केला. तो सभेपुढे मांडण्याचा मला फार संकोच वाटला, पण मी कबूल केले. मि. जिना व मालवीयजी दुजोरा देणार होते. मला दिसत होते की, जरी आमच्या मतभेदामध्ये कोठेच कटुता नव्हती, भाषणांमध्येसुद्धा युक्तिवादापलीकडे काहीच नव्हते, तरीही सभेला मुळात मतभेदच सहन होत नव्हते आणि पुढच्यांतील मतभेदांमुळे त्यांना वाईट वाटत होते. सभेची इच्छा होती की, एकमत व्हावे.

भाषण चालू असताही व्यासपीठावर मतभेद दूर करण्याचे प्रयत्न चालूच होते. परस्परांमध्ये चिठ्ठ्यांची ये—जा चालू होती. मालवीयजी तर कसेही करून तडजोड करण्यासाठी मेहनत करीत होते. इतक्यात जयरामदासांनी आपली सूचना माझ्या हातात दिली व प्रतिनिधींना मते देण्याच्या संकटातून वाचवा, अशी माझी अतिमधुर शब्दांमध्ये विनवणी केली.

मला त्यांची सूचना आवडली. मालवीयजींची नजर आता कोठे आशा दिसते का, ते पाहण्यासाठी चोहीकडे फिरतच होती. मी म्हटले, "ही सूचना दोघांनाही पसंत पडेल अशी दिसते." मी ती लोकमान्यांना दाखविली. ते म्हणाले, "दासांना पसंत असेल, तर माझी हरकत नाही." देशबंधू विरघळले. त्यांनी बिपिनचंद्र पालकडे पाहिले. मालवीयजींना पुरी आशा वाटू लागली. त्यांनी चिट्ठी हिसकावून घेतली. देशबंधूंच्या तोंडून होकार पुरा बाहेर पडतो न पडतो तोच पंडितजींनी सांगूनही टाकले. "सद्गृहस्थहो, तुम्हाला ऐकून समाधान वाटेल की, समेट झाला आहे." मग आणखी काय पाहिजे? टाळ्यांच्या गडगडाटाने मंडप गाजून गेला व लोकांच्या चेहऱ्यावर गंभीरता होती त्याजागी समाधान झळकू लागले.

अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेत मला भाग घ्यावा लागला, हा मी आपला राष्ट्रीय सभेतील प्रवेश म्हणत नाही.

अमृतसरच्या अनुभवावरून मला दिसून आले की, माझ्या अंगच्या गुणांचा उपयोग राष्ट्रीय सभेला होण्यासारखा आहे.

पुढील वर्षी करायच्या दोन कामांबद्दल मला आवड होती, कारण त्यात मला गम्य होते. एक काम जालियनवाला बागेतील कत्तलीचे स्मारक. त्याबाबत राष्ट्रीय सभेने मोठ्या दिमाखानिशी ठराव पास केला होता. त्यासाठी पाच एक लाख रुपयांची रक्कम उभारायची होती. त्याच्या विश्वस्तांमध्ये (ट्रस्ट्रीमध्ये) माझे नाव होते. हिंदुस्थानात सार्वजनिक कार्यासाठी भिक्षा मागण्याची विशेष शक्ती असलेल्या इसमांमध्ये पहिला नंबर मालवीयजींचा होता व आहे. मला ठाऊक होते की, माझा दर्जाही त्यांचाहून फारसा कमी राहणार नाही. माझी ही शक्ती दक्षिण आफ्रिकेमध्ये मला दिसून आली होती.

माझी दुसरी शक्ती कारकुनाचे काम करण्याबाबतची होय. हिचाही उपयोग राष्ट्रीय सभेला होण्यासारखा होता. दीर्घकालीन सवयीमुळे कोठे, काय, किती थोड्या शब्दांत, सविनय भाषेमध्ये लिहावे ते मला कळू लागले होते, हेही पुढाऱ्यांच्या ध्यानात आले होते. राष्ट्रीय सभेची त्या वेळची जी घटना होती, ती गोखल्यांची ठेव होती. त्यांनी काही नियम बनविले होते. त्यांच्या आधारे राष्ट्रीय

सभेचे काम चालत असे. ते नियम कसे बनले त्यांचा मनोरंजक इतिहास मला त्यांच्याच तोंडून समजला होता. पण आता राष्ट्रीय सभा तेवढ्या नियमांवर चालायची नाही, असे सर्वाना दिसत होते. तिची घटना तयार करण्यासंबंधी दरवर्षी चर्चा चाले.

घटना तयार करण्याची जबाबदारी मी अंगावर घेतली. त्याला मी एक अट मात्र घातली. जनतेवर दोन पुढाऱ्यांचा अंमल असल्याचे मला दिसत होते, म्हणून माझ्याबरोबर काम करण्यास त्यांचेही प्रतिनिधी असावे अशी मी मागणी केली. ते स्वतः स्वस्थपणे बसून घटना घडवू शकणार नाहीत, हे मला समजत होते. म्हणून लोकमान्यांकडून व देशबंधूंकडून त्यांच्या विश्वासातील दोन नावे मागितली. याखेरीज घटना समितीत आणखी कोणाचीच जरूर नाही, असे मी सुचविले. ती सूचना मान्य झाली. लोकमान्यांतर्फे श्री. केळकर व देशबंधूंतर्फे श्री. आय. बी. सेन अशी दोन नावे आली. ही घटनासमिती एकत्र अशी एक दिवसही बसली नाही, तरीही आम्ही आमचे काम एकमताने पार पाडले. पत्रव्यवहारानेच काम चालवून घेतले. या घटनेबद्दल मला काहीसा अभिमान वाटतो. मला वाटते की, या घटनेनुसार काम चालविल्यास आजही आपली नौका पैलतीर गाठील. ते होईल तेव्हा होवो, पण ही जबाबदारी उचलल्याने मी महासभेमध्ये खरा प्रवेश केला अशी माझी समजूत आहे.

खंड १६ : खादीचा जन्म

८१. खादीचा जन्म

सन १९०८ सालापर्यंत मी चरखा किंवा माग नजरेने पाहिला असल्याचे मला स्मरत नाही. तरीही 'हिंद स्वराज्या'मध्ये चरख्यानेच हिंदुस्थानचे दारिद्र्य दूर होईल असे मी विधान केले. ज्या साधनांनी उपासमार टळेल, त्याच मार्गाने स्वराज्यही मिळेल, ही कोणाच्याही लक्षात येण्यासारखी गोष्ट आहे. सन १९१५ साली दक्षिण आफ्रिकेहून स्वदेशी आलो, तेव्हाही चरखा पाहायला मिळाला नव्हता. आश्रम स्थापला तेव्हा हातमाग सुरू केला. तो सुरू करताना मला खूप अडचणी आल्या. आम्ही सर्व कलमबहादूर किंवा व्यापार जाणणारे एकत्र जमलो होतो. आमच्यापैकी कारागीर असा कोणीच नव्हता. त्यामुळे माग मिळविल्यानंतरही विणकाम शिकवण्याची आवश्यकता होती. पालणपूर येथून माग मिळाला व एक शिकवणारा आला. त्याने आपले सर्व कसब दाखविले नाही. पण मगनलाल गांधी हाती घेतलेले काम एकाएकी सोडून देणार नव्हते. त्यांच्या हातामध्ये कौशल्य होते. यामुळे त्यांनी विणकामाची कला पूर्णपणे समजून घेतली व नवे विणकर एकामागून एक आश्रमामध्ये तयार झाले.

आम्हाला स्वतःचे कपडे स्वतः तयार करून वापरायचे होते. त्यासाठी आता गिरणीचे कापड वापरण्याचे बंद केले; आणि देशी गिरण्यांच्या सुताचे हातमागावर विणलेले कापड वापरण्याचा आश्रमवासियांनी ठराव केला. तसे करण्यापासून आम्हाला पुष्कळ शिकायला मिळाले. हिंदुस्थानातील विणकरांची राहणी, त्यांच्या कामाचा व्याप, सूत मिळण्याबाबत त्यांना येणाऱ्या अडचणी, त्यात त्यांची होणारी फसवणूक व अखेरीला त्यांचा दिवसेंदिवस वाढत जाणारा कर्जबाजारीपणा इत्यादी गोष्टींची माहिती मिळाली. आम्ही स्वतः आम्हाला लागणारे सर्व कापड ताबडतोब विणून घेऊ शकू, अशी स्थिती नव्हती. त्यामुळे बाहेरच्या विणकरांपासून आम्हाला जरूर तेवढे कापड विणवून घ्यावे लागत असे. कारण देशी गिरण्यांच्या सुताचे हाताने विणलेले कापड विणकारांकडून वाटेल तेव्हा मिळू शकेल, अशी सोय नव्हती. विणकर सर्व उंची कापड विलायती सुताचेच विणीत असत, कारण देशी गिरण्यांमध्ये बारीक सूत निघत नसे.

आजही बारीक सूत थोडेच निघते; फार बारीक निघू शकतच नाही. मोठ्या मुश्किलीने काही विणकर आमच्या हाती लागले. ते मोठी मेहेरबानी म्हणून देशी सुताचे कापड विणून देण्यास कबूल झाले. देशी सुताचे कापड निघेल ते विकत घेण्याचे वचन त्या विणकरांना आश्रमातर्फे द्यावे लागले होते. अशा तऱ्हेने कापड मुद्दाम विणवून घेऊन आम्ही वापरू लागलो व मित्रांमध्येही त्याचा प्रचार केला. सूत कातणाऱ्या गिरण्यांचे आम्ही बिनपगारी एजंट बनलो. गिरण्यांशी संबंध आला, तसतशी त्यांच्या व्यवस्थेसंबंधी व त्यांच्या असहाय स्थितीसंबंधी माहिती मिळाली. स्वतः कातलेले सूत स्वतःच विणून काढणे हेच गिरण्यांचे ध्येय असल्याचे आमच्या नजरेस आले. त्या आपण होऊन हातमागाच्या उपयोगी पडत नव्हत्या. त्याला त्यांचा नाईलाज होता एवढेच. हे सर्व पाहिल्यानंतर आम्ही हाताने सूत कातायला अधीर बनलो. हाताने सूत कातू लागेपर्यंत आमची पराधीनता राहाणार असे आम्हाला वाटले. गिरण्यांचे एजंट बनण्यामध्ये आम्ही काही देशसेवा करतो असे वाटले नाही.

आमच्या अडचणींना अंत नव्हता. चरखाही कोठे मिळेना किंवा चरखा चालविणाराही कोणी भेटेना. कुकड्या वगैरे भरण्याचे चरखे आमच्यापाशी होते, पण त्यांच्यावर सूत कातता येते अशी कल्पनाही नव्हती. कालिदास वकील एकदा एका बाईला शोधून घेऊन आले व ती सूत काढून दाखवील असे सांगितले. नवीन कसब शिकण्यास विशेष कुशल अशा एका आश्रमवासीयाला तिच्याकडे पाठविला; पण कसब हस्तगत झाले नाही.

दिवस जाऊ लागले. मी फारच अधीर होऊन गेलो होतो. माहिती देण्यासारखे जे कोणी आश्रमात येत, तेवढ्यांना मी विचारीत असे, पण कातण्याचा मक्ता स्त्रीयांकडेच होता. अर्थात कानाकोपऱ्यात कोणी स्त्री कातणे जाणणारी असली, तर तिचा शोधही स्त्रियांनाच लागणार.

सन १९१७ साली गुजराथी बंधूंनी मला भडोच शिक्षण परिषदेत खेचून नेले होते. तेथे मला साहसी स्वभावाच्या गंगाबेन भेटल्या. त्या विधवा होत्या. त्यांचे शिक्षण बेताचेच होते, पण हिंमत व ग्रहणशक्ती सुशिक्षित स्त्रियांपेक्षा अधिक होती. त्या अस्पृश्यता मुळीच मानीत नसत. त्या निःसंकोचपणे अत्यंजांमध्ये मिसळत व त्यांची सेवा करीत. त्यांच्यापाशी पैसे होते, पण स्वतःच्या

गरजा अल्प होत्या. शरीर कसलेले होते. आणि वाटेल तेथे एकट्यानेही जाण्याचा त्यांना संकोच वाटत नसे. घोड्यावर बसण्यात त्या मोठ्या पटाईत होत्या. गोध्याच्या परिषदेमध्ये मी या भगिनीशी विशेष परिचय करून घेतला. मी माझी मनोव्यथा त्यांच्यापुढे मांडली आणि दमयंती ज्याप्रमाणे नळ राजाच्या मागून भटकत गेली, त्याप्रमाणे चरख्याच्या शोधार्थ भ्रमण करण्याचे शिरावर घेऊन त्यांनी माझा भार हलका केला.

गुजराथमध्ये खूप भटकल्यानंतर बडोदा संस्थानातील विजापूरमध्ये गंगाबेनना चरखा सापडला. पुष्कळ कुटुंबांपाशी चरखे होते, पण ते त्यांनी माळ्यावर टाकलेले होते. पण कोणी त्यांचे सूत घ्यावयाला तयार असेल व त्यांना पेळू पुरविले जातील, तर ती सूत कातण्यास तयार होती. गंगाबेनने मला खबर दिली व माझ्या हर्षाला सीमा राहिली नाही. पेळू पुरविण्याचे काम कठीण वाटले. मरहूम भाई उमर सोबानी यांच्याशी गोष्ट काढता त्यांनी आपल्या गिरणीतून पेळू पुरविण्याचे शिरावर घेतले. मी ते पेळू गंगाबेनकडे पाठविले व सूत इतक्या झपाट्याने निघू लागले की, मला हात टेकावे लागले.

भाई उमर सोबानीचे औदार्य विशाल होते. पण त्यालाही झाली तरी मर्यादा असणारच. पेळू विकत घेण्याचे माझ्या जीवावर आले. शिवाय गिरणीचे पेळू घेऊन सूत कातण्यात मला मोठा दोषही वाटला. गिरणीचे पेळू घ्यायचे, तर सूत घेण्यालाही हरकत कोणती? आपल्या वाडवडिलांपाशी गिरणीचे पेळू थोडेच होते? ते पेळू कसे बनविणार बरे? पेळू बनविणाऱ्यांचा शोध करण्याची मी गंगाबेनना सूचना केली. त्यांनी हे काम आपल्या अंगावर घेतले. पिंजारी शोधून काढला. त्याला दरमहा ३५ रुपये का त्याहूनही अधिक पगारावर नेमला. मुलांना पेळू करायला शिकविले. मी मुंबईकडे कापसाची मागणी केली. भाई यशवंतप्रसाद देसायांनी कापसाच्या गाठी पुरविण्याचे शिरावर घेतले. गंगाबेनने काम एकदम वाढविले. विणकरांना शोधून काढून त्यांच्याकडून कातलेले सूत विणून घेण्यास सुरुवा केली. विजापूरच्या खादीला प्रसिद्धी मिळाली.

इकडे आश्रमामध्येही चरखे सुरू होण्यास आता वेळ लागला नाही. मगनलाल गांधींच्या शोधक बुद्धीने चरख्यामध्ये सुधारणा केल्या व चरखे आणि चात्या आश्रमामध्ये बनू लागल्या.

आश्रमातील खादीच्या पहिल्या ताग्याचा खर्च वारी सतरा आणे आला. मी मित्रांकडून कच्च्या सूताच्या जाड्या खादीचे एक वाराला सतरा आणे घेतले व त्यांनी ते हौसेने दिले.

मुंबईमध्ये मी अंथरुणातच पडून असे; पण भेटेल त्याच्याकडे चौकशी करीत असे. तेथेही कातणाऱ्या दोन स्त्रिया भेटल्या. त्यांना एक शेर (गुजराथी शेर = ४० तोळे) सूताचा एक रुपया दिला. मी खादीच्या अर्थशास्त्रामध्ये अनभिज्ञ होतो. मला कोठूनही हाताने कातलेले सूत पाहिजे होते. गंगाबेन देत असत, त्या दराशी तुलना करून पाहातो तर मी फसत होतो. बाया कमीवर काम करायला तयार होत नसत, त्यामुळे त्यांना सोडून द्यावे लागले. पण त्यांचाही उपयोग झाला. त्यांनी श्रीमती अवंतिकाबाई गोखले, रमीबाई कामदार, श्री. शंकरलाल बँकरच्या मातुश्री व वसुमतीबेन यांना कातावयाला शिकविले; आणि माझ्या खोलीत चरख्याचा गुंजारव सुरू झाला. मला आजारातून बरा करण्यामध्ये या गुंजारवाचा हिस्सा होता, असे म्हणण्यात अतिशयोक्ती नाही. ही मानसिक स्थिती आहे हे खरे; पण मनुष्याला रोगी किंवा निरोगी करण्यात मनाचा हिस्सा तरी काय कमी आहे? चरखा चालविण्याचा मीही प्रयत्न करून पाहिला, पण यापलीकडे माझी त्यावेळी प्रगती होऊ शकली नाही.

मुंबईत हाताचे पेळू कोठून आणावे? श्री. रेवाशंकर जवेरीच्या बंगल्यावरून तांतीचा टणत्कार करीत करीत रोज पिंजारी जात असे. मी त्याला बोलावून आणला. तो गाद्यांचा कापूस पिंजीत असे. त्याने पेळू तयार करून देण्याचे कबूल केले. दर भारी मागितला, तो मी देऊ केला.

अशा तऱ्हेने तयार झालेले सूत मी वैष्णवांना ठाकोरजींना घालायच्या माळांसाठी पैसे घेऊन विकत दिले. भाई शिवाजींनी मुंबईत चरखावर्ग काढला. या प्रयोगाखाली पैशांचा खूप खर्च झाला. श्रद्धाळू देशप्रेमी लोकांनी पैसे दिले, मी खर्च करीत गेलो; पण तो खर्च व्यर्थ गेला नाही असा माझा नम्र अभिप्राय आहे. त्यातून खूप शिकायला मिळाले. कामाच्या मर्यादेची स्पष्ट कल्पना आली.

आता मी संपूर्ण खादीधारी बनण्यास उतावळा झालो. माझे धोतर देशी गिरणीच्या कापडाचे होते. विजापूरात आणि आश्रमात जी खादी बनत असे, ती फार जाड आणि ३० इंच

पन्हाची होत असे. मी गंगाबेनना नोटीस दिली की, जर एक महिन्याच्या आत त्यांनी मला ४८ इंच पन्हाचे खांदीचे धोतर काढून दिले नाही, तर मला जाड खादीचा पंचा लावून काम चालवावे लागेल. त्यांना पेच पडला, मुदत कमीशी वाटली; पण त्या हरल्या नाहीत. त्यांनी महिन्याच्या आत मला पन्नास इंची धोतरजोडी आणून दिली आणि माझे दारिद्र्य निवारले.

त्याच सुमारास भाई लक्ष्मीदास लाठीहून अंत्यज भाई रामजी व त्यांच्या पत्नी गंगाबेन यांना आश्रमात घेऊन आले; आणि त्यांच्याकडून रुंद पन्हाची खादी विणून मिळू लागली. खादीप्रचाराच्या कामी या जोडप्याने केलेली मदत अशीतशी म्हणता येणार नाही. त्यांनी गुजराथेत व गुजराथबाहेर हातसूत विणण्याचे कसब इतरांना शिकविले आहे.

८२. पूर्णाहुती

आता ही प्रकरणे बंद करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे.

यापुढील माझे जीवन इतके काही जाहीर होऊन बसले आहे की, जनतेला माहित नाही असे क्वचितच काही असेल.

माझी लेखणी पुढे चालायला कबूल नाही, असेही म्हटल्यास चालेल.

वाचकांचा निरोप घेताना माझ्या मनाला दुःख होत आहे. माझ्या प्रयोगांची मला स्वतःला फार किंमत वाटते. त्यांचे वर्णन मी यथार्थतः करू शकलो आहे की नाही, ते मला माहित नाही. यथार्थ वर्णन करण्याच्या कामी मी कसूर केली नाही. सत्य मी जसे पाहिले, ज्या मार्गाने पाहिले, तसे ते दर्शविण्याचा मी सतत प्रयत्न केला आहे; आणि वाचकांपुढे त्याचे वर्णन करण्यापासूनही माझ्या चित्ताचे समाधान झाले आहे. कारण त्या वर्णनापासून वाचकालाही सत्य व अहिंसा यांबद्दलही अधिक आस्था वाटू लागेल, अशी मला आशा वाटत आहे.

सत्यापरता कोणी परमेश्वर असल्याचा मला अनुभव नाही. सत्यमय होण्यास अहिंसा हाच एक मार्ग आहे, हे या प्रकरणांच्या पानापानांतून उघड झाले नसेल, तर हा माझा प्रयत्न व्यर्थ आहे, असे मी समजतो. सिद्धांताचे प्रतिपादन करण्याचा माझा प्रयत्न निष्फल झाला, तरी मूळ सिद्धांत खोटा नाही. माझी अहिंसा सच्ची असली तरी कच्ची आहे, अपूर्ण आहे. माझा सत्याचा साक्षात्कार म्हणजे, हजारो सूर्य एकत्र केले तरीही ज्या सत्यरूपी सूर्याची बरोबरी ते करू शकणार नाहीत, अशा सूर्याच्या एका किरणाच्या दर्शनासारखा आहे. त्याचे संपूर्ण दर्शन संपूर्ण अहिंसेखेरीज अशक्य आहे, एवढे तरी मी माझ्या आजवरच्या प्रयोगांच्या अखेरीस अवश्य प्रतिपादू शकतो.

अशा या सर्वव्यापी सत्यनारायणाच्या प्रत्यक्ष दर्शनासाठी जीवमात्रावर आत्मवत् प्रेम करणे अत्यंत आवश्यक आहे; व ते करू इच्छिणारा मनुष्य जीवनाच्या कोणत्याही विभागापासून अलिप्त राहू शकत नाही. म्हणूनच सत्याच्या माझ्या उपासनेने मला राजकारणामध्ये खेचून आणले आहे. धर्माचा राजकारणाशी संबंध नाही, असे म्हणणाऱ्याला धर्माचा अर्थ समजलेला

नाही, असे म्हणण्यास मला बिलकुल संकोच वाटत नाही. तसे म्हणण्यात माझ्याकडून अविनयही घडत नाही.

आत्मशुद्धीखेरीज जीवमात्राबरोबर ऐक्य साधता येणार नाही. आत्मशुद्धीखेरीज अहिंसाधर्माचे पालन सर्वथैव अशक्य आहे. अशुद्धात्मा परमात्म्याचे दर्शन करू शकत नाही. अर्थात जीवनमार्गाच्या सर्वच विभागांमध्ये आत्मशुद्धीची आवश्यकता आहे. ही शुद्धी साध्य आहे; कारण व्यक्ती व समष्टी यांच्यामध्ये इतका निकट संबंध आहे की, एका व्यक्तीची शुद्धी ही अनेकांच्या शुद्धीच्या बरोबरीची ठरते.

पण हा शुद्धीचा मार्ग कठोर आहे. शुद्ध होणे म्हणजे कायावाचामनाने निर्विकार होणे, रागद्वेषविरहीत होणे. या निर्विकारतेप्रत पोचण्याचा मी प्रतिक्षणी प्रयत्न करीत असूनही अजून तिच्यापर्यंत पोचलो नाही. त्यामुळे लोकांनी केलेली स्तुती मला फसवू शकत नाही. ती स्तुती कित्येक वेळा तर मला अतिशय सलते. शस्त्रयुद्धाने सारे जग जिंकण्यापेक्षा मनाचे विकार जिंकणे मला अधिक कठीण वाटते. हिंदुस्थानात आल्यानंतरसुद्धा माझ्यामध्ये दडून राहिलेले विकार माझ्या उघडकीला आले आहेत. त्याची मला शरम वाटत आहे. पण मी प्रयत्न मात्र सोडीत नाही. सत्याचे प्रयोग करताना मला रसाचे घुटके मिळाले आहेत, आजही मिळत आहेत. पण मला माहित आहे, की मला अजून कठीण मार्ग कापायचा आहे. त्यासाठी मला शून्यवत बनले पाहिजे. मनुष्य जोपर्यंत आपण होऊन स्वतःला सर्वांच्या शेवटी नेऊन बसवीत नाही, तोपर्यंत त्याला मुक्ती नाही. अहिंसा ही नम्रतेची पराकाष्ठा होय.

नम्रतेची प्रार्थना करीत... आणि त्या कामी जगाच्या साहाय्याची याचना करीत, सध्या तरी ही प्रकरणे बंद करतो.

* * * * *

